

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Gəncə Bölməsi
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**

FİRƏNGİZ XƏLİLOVA

**MÜSAHİB GƏNCƏVİNİN
DİVANI**

Bakı - 2022

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 17 yanvar 2020-ci il tarixli 1 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: Nəsim Göyüşov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Redaktor: Hacı Rauf Şeyxzamanlı

**Firəngiz Xəlilova, “MÜSAHİB GƏNCƏVİNİN DİVANİ”.
Bakı, “PrintMe”, 2022, 226 s.**

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq XVII əsr dövlət xadimi və şair, Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyi Uğurlu xan Müsahib Gəncəvinin (1634-1686) həyat və yaradıcılığı, onun zəmanəmizə gəlib çatmış yeganə divanının əlyazma nüsxələri, şairin əsərlərinin ideya-məzmun və poetik xüsusiyyətləri araşdırılır.

© Firəngiz Xəlilova

MÜNDƏRİCAT

TƏQDİMAT	4
GİRİŞ	6
I FƏSİL <u>M</u>ÜSAHİB GƏNCƏVİ: DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ HƏYATİ.....	11
1.1. Müsaib Gəncəvinin şəxsiyyəti və nəsil şəcərəsi	11
1.2. Müsaib Gəncəvi qaynaqlar və araşdırmalarda.....	32
1.3. Musahib Gəncəvinin müasirləri	58
II FƏSİL <u>M</u>ÜSAHİB GƏNCƏVİNİN DİVANİ	71
2.1. Müsaib Gəncəvi Divanının nüsxələri	77
2.1.1. Məşhəd nüsxəsi.....	77
2.1.2. Tbilisi nüsxəsi.	82
2.1.3. Misir (Qahirə) nüsxəsi.	91
2.3. Səciyyəvi nüsxə fərqləri	113
2.4. Misahib Gəncəvinin cümlərdə şeir nümunələri	129
III FƏSİL <u>M</u>ÜSAHİB DİVANININ TƏHLİLİ	132
3.1. Ana dilində şeirlər	132
3.2. Klassik ənənəyə bağlılıq.....	139
3.3. Divanın əsas məzmun istiqamətləri	153
ƏDƏBİYYAT	207

TƏQDİMAT

Azərbaycanın qədim diyarı olan Gəncə tarix boyu böyük elm, sənət və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Şərq ilə Qərb və Cənub ilə Şimal bölgələrinin birləşdirən karvan yollarının qovşağında yerləşən Gəncə həm də strateji cəhətdən mühüm bir mövqedə yerləşmiş və buna görə, həm ticari-iqtisadi və həm də mədəni əlaqələrin genişlənməsində böyük əhəmiyyət daşımışdır. Bu gözəl və səfalı diyar eyni zamanda kənar güclərin hücumlarına məruz qalmış və ona görə yerli sakinlərdə istiqlal hissi güclü olmuşdur. İslamdan öncə və islamıyyətin ilk əsrlərində Araz çayından şimalda yerləşən ərazilər Aran (ərəbcə Arran) adı ilə tanınmışdır və əvvəllər Aranın paytaxtı Bərdə şəhəri olmuş, ruslar bu şəhəri işğal edərək viran qoyduqdan sonra paytaxt Gəncəyə köçürülmüşdür və məşhur ərəb tarixçisi İbn Əsir bu şəhəri Aran əyalətlərinin anası kim dəyərləndirmişdir. Nizami Gəncəvi zamanı Gəncə öz inkişafının çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuş, bütün zamanlarda böyük elm, mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Səlcuqilər zamanı və sonrakı əsrlərdə burada böyük alimlər, mütəfəkkirlər, şairlər yetişmişdir. Gəncə eyni zamanda xarici istilaya qarşı güclü müqavimət mərkəzi kimi tanınmış, Azərbaycana yürüş edən monqollar bir müddət şəhərə girməyə cəsarət etməmişlər. Gəncəlilərin milli mücadilə ruhiyyəsi barədə Cavad xanın rəşadəti bariz bir nümunədir.

Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, bu qədim diyardan çıxan görkəmli tarixi şəxsiyyətlər, elm və mədəniyyət xadimləri, şairlər və sənətkarlar hələ də tam və akademik şəkildə araşdırılıb ictimaiyyətə təqdim edilməmişdir. Onlar haqqında sənədli və mötəbər məlumatlar isə dünyanın müxtəlif muzey və kitab xəzinələrində saxlanılan əlyazma nüsxələrinin səhifələrində əks olunmuşdur. Ancaq son dövrlər bu sahədə olan boşluqları doldurmaq məqsədi ilə mühüm addımlar atılır və bu yöndə görülən işləri alqışlamaq lazımdır. Həmin şəxsiyyətlərdən biri də Ziyadoğlu-Qacar nəslindən olan şair

Müsaib Gəncəvidir (1634-1704). O, II Şah Abbasın fərmanı ilə 1664-cü ildən 1686-cı ilədək Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyi vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda istedadlı şair kimi tanınmış, fars dilində divan qələmə almış, ana dilində dörd şeiri günümüzdə gəlib çatmışdır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitab AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun sabiq elmi işçisi mərhum **Firəngiz Xəlilovanın** (1958-2016) filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiya işi əsasında hazırlanmışdır. O, böyük səy və zəhmətlə Müsaib Gəncəvi divanının üç əlyazma nüsxəsinin İnstituta gətirilməsinə nail olmuş, həmin nüsxələr üzərində ciddi araşdırma aparmış, topladığı çoxsaylı qaynaqlar və elmi kitablar əsasında Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə adı düşməmiş bu şairin həyat və yaradıcılığını diqqətlə təhlil etmiş, qiymətli bir əsər ortaya qoymuşdur. Təəssüflər olsun ki, vaxtsız ölüm onun müdafiəsinə imkan verməmişdir. Ona görə də ondan yadigar qalan bu əsəri monoqrafiya şəklində elmi ictimaiyyətə təqdim etməyi özümüzə mənəvi borc hesab etdik. Əsəri nəşrə hazırlayarkən Firəngiz xanımın elmi arxivində qalan Müsaib Gəncəvinin divanından toplanmış şeir nümunələrini də tənzimləyərək lazımı izahlarla monoqrafiyanın üçüncü fəslinin sonuna “Divanın bədiyyat düzəni” adı altında ayrıca paraqraf kimi əlavə etdik ki, onun bu zəhməti işıq üzü görsün.

*Filologiya üzrə elmlər doktoru,
Nəsim Göyüşov*

GİRİŞ

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi əks etdirən mənbələri, o cümlədən, indiyədək nəşr edilməyən yazılı abidələri sistemli şəkildə öyrənmək, az tanınan və ya tanınmayan şair və ədiblərimizin həyat və yaradıcılığını araşdırmaq, onların elmi, fəlsəfi, ədəbi və bədii irsini ilkin qaynaqlar əsasında tədqiq edərək elmi ictimaiyyətə və geniş ziyalı təbəqələrinə təqdim etmək müasir filologiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir (13, IV, 142; IX, 562).

XX əsrin II yarısında tədqiqatçılar tərəfindən orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi şah əsərlər yaradan klassiklərin ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri ilə yanaşı, həmin əsərləri yaradıcı surətdə davam etdirən Əşrəf Marağayi (XV əsr), Dədə Ömər Rövşəni (XV əsr), Cahanşah Həqiqi (1405-1467), Ruhi Bağdadi (1606), Fədai (XVI əsr), Sadiq bəy Əfşar (1533-1613), Məhəmməd Əmani (1536-1608), Rükəddin Məsud Məsihi (1580-1656), Saib Təbrizi (1601-1677), Qövsi Təbrizi (XVII əsr) və s. şairlərin də poetik irsi aşkarlanmış, həyat və yaradıcılığı araşdırılaraq haqqında elmi-tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur. Bəzi əsərlərin mətni əlyazma nüsxələri əsasında hazırlanaraq nəşr edilmiş və ədəbiyyat tariximiz bununla daha da zənginləşmişdir (2; 7; 18; 54-57; 68; 73; 74).

Adı çəkilmiş şairlərin çoxunun əsərlərinin əlyazmaları Azərbaycanda olmadığından tədqiqatçılar dünyanın müxtəlif mərkəzlərində axtarışlar aparmaq məcburiyyətində qalmış və əldə olunmuş həmin əlyazma nüsxələrinin surətləri əsasında onların poetik irsini tədqiq etmişlər (3; 58; 82; 88-89; 96; 192).

Bir sıra şairlərin bədii irsi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Belə şairlərdən biri XVII əsrdə yaşamış Uğurlu xan Müsaib Gəncəvidir. Onun əsərlərinin əlyazmaları ölkəmizin elmi müəssisələrində olmadığından indiyə qədər şairin həyat və yaradıcılığı ayrıca tədqiq edilməmiş, poetik irsi öyrənilməmişdir. Buna görə də Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Saib Təbrizi, Rükəddin Məsihi, Qövsü Təbrizi və s. şairlərdən fərqli olaraq Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı barədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məlumat yoxdur (10, I, 445, 500, 506, 517). Bununla belə Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair bir sıra mənbələrdə, o cümlədən təzkirə, kataloq və bəzi tədqiqat əsərlərində şairin həyat, yaradıcılıq və ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı qısa, bəzən də ziddiyyətli qeydlərə rast gəlinir (6, 571-572; 14, 486; 39, I, 149, 220-221). Alim və tədqiqatçılardan M.T.Nəsrabadi (1618-1703), A.Bakıxanov, F.Köçərli, M.Tərbiz, S.Mümtaz, M.Seyidov, H.Araslı, Ə.Səfəri, K.Şərifov, P.Kərimov öz əsərlərində Uğurluxan haqqında qısa qeydlər etmişlər (85, 104; 88, 25, 28; 92, 41-42; 97, 234).

Son axtarışlar nəticəsində Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin divanının beş nüsxəsi aşkarlanmış və son zamanlar əldə edilmiş üç əlyazma nüsxəsinin surəti bu istiqamətdə araşdırma aparmağa imkan yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam Respublikasının Məşhəd şəhərindəki Asitani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasında mühafizə edilən əlyazmasının fotosurəti 1995-ci ildə, Gürcüstan Respublikasının Tbilisi şəhərindəki K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmasının mikrofilm 2001-ci ildə, Misir Ərəb Respublikasının Qahirə şəhərində yerləşən «Darul-kütüb vəl-vəσαιq əl-qaumiyyə» kitabxanasında qorunan əlyazma

nüsxəsinin mikrofilmə isə 2002-ci ildə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə daxil olmuşdur (211, 212, 213).

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Azərbaycan alimləri və ədəbi şəxsiyyətləri ənənəvi şəkildə öz əsərlərini, Azərbaycan-türk dili ilə yanaşı, fars və ərəb dillərində yaratmışlar.

Alim, filosof, şair və ədiblərimiz içərisində öz əsərlərini ərəb dilində (Xətib Təbrizi (1030-1109), Əbülhəsən Bəhmənyar (?-1066), Şihabəddin Sührəvərdi (1145-1234), Siracəddin Urməvi (1198-1283) və s.), fars dilində (Qətran Təbrizi (1012-1088), Xaqani Şirvani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Əssar Təbrizi (1325-1390), Əşrəf Marağayi (?-1460) və s.), iki və hətta üç dildə yazan müəlliflər vardır (13, II, 153; III, 144; IV, 235, 261; IX, 112, 462; X, 81). Nəsimi (1369-1417), Xətai (1487-1524), Füzuli (1494-1556), Saib Təbrizi (1601-1676) və s. şairlərimiz isə öz əsərlərini türk, fars, həm də ərəb dillərində yaratmışlar (13, VII, 229; VIII, 258; X, 14, 474; 22, 48; 48, 3-4; 52, 3). Ümumiyyətlə, klassik ədəbi irsimiz əsasən üç dildə – türk, fars, ərəb dillərində yaranmışdır. Fars dilində yazmış müəlliflərin əsərləri isə Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu təşkil edir (19, 8-11; 25, 167; 145, 126).

Səfəvilər İran mədəniyyətinin hakim vəziyyətdə olduğuna baxmayaraq, öz dillərini qoruyub saxlaya bildilər. Sarayda öz ana dilində danışır və onu qoruyurdular. Həmçinin, farscanı yaxşı öyrənərək bu dildə yüksək sənətkarlıqla gözəl nəsr və nəzm əsərləri yarada bilirdilər (81, 216). Səfəvilərdə din xadimlərinin təsiri daha güclü olduğundan bu amil dövrün ədəbiyyatında və mədəniyyətində dərin iz buraxmışdır. Eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində Səfəvilər

sənətsevər bir xanədan kimi məşhurlaşmışdır. Onların hakimiyyəti illərində memarlıq, xalçaçılıq, miniatür, xəttatlıq, rəssamlıq sənətləri yüksək səviyyədə inkişaf edərək çoxlu sayda sənət nümunələri və abidələri yaradılmışdır. Həmçinin, elmin bütün sahələri, ədəbiyyat, xüsusən də şeir sənəti çox inkişaf etmiş, külli miqdarda əsərlər yazılmış və onlardan bir qismi müasir dövrə qədər qorunub saxlanılmışdır (110, 45, 83, 185). Səfəvilər dövründə türk dilində yaranan əsərlər «Azərbaycan türkcəsi» ləhcəsində yazılırdı (40, 8-12; 44, 232; 59, 9-14; 81, 216).

Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış Uğurlu xan Müsaib Gəncəvi əsərlərini əsasən fars dilində yazmış, buna baxmayaraq, öz ana dilində şeir söyləməyi unutmamışdır. Şairin «Divan»ının üç əlyazma nüsxəsi üzrə türkcə dörd qəzəli aşkar edilmişdir. «Divan» özü çap olunmamışdır (124, I, 1582; II, 1901).

Bir sözlə, Uğurlu xan Müsaib Gəncəvi kimi bir azərbaycanlı müəllifin həyat və yaradıcılığının araşdırılması, irsinin öyrənilməsi yeni hadisədir; şairin poetik irsini orijinal nümunələr əsasında dəyərləndirərək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə əlavə etmək mühüm məsələ kimi qarşıda dayanır.

Bu monoqrafiyada Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin öz vətəninə, xalqına tanıtmmaq və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində onun tutduğu yeri müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məqamlar təhlilə cəlb olunur:

- Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin dövrü, həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı.

- Şairin «Divan»ının üç nüsxəsinin elmi təsvirini verməklə, onun mətnşünaslıq baxımından müqayisəsi.

- Şairin «Divan»ının quruluşu və tərkibi.

- «Divan»ın mövzu, məzmun və poetik xüsusiyyətləri.

Bunlardan əlavə, Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan bir sıra əlyazma cümləri də tədqiqata cəlb olunmuşdur ki, həmin topluların bəzi vərəqlərində Müsahib Gəncəvinin şeirlərinə rast gəlinir. Hələlik şairin yeganə Divanının üç nüsxəsi mövcuddur və onun yeni nüsxələrinin tapılması ehtimalı da vardır. Gələcəkdə həmin «Divan»ın elmi-tənqidi mətninin və onun tərcüməsinin nəşri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə mühüm töhfə ola bilər.

I FƏSİL

MÜSAHİB GƏNCƏVİ: DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ HƏYATI

1.1. Müsaib Gəncəvinin şəxsiyyəti və nəsil şəcərəsi

Müsaib Gəncəvi bir ədəbi sima olmazdan öncə, daha çox bir ictimai-tarixi şəxsiyyət kimi yadda qalmışdır. Orta əsrlərdə tarixi şəxsiyyətlərin ədəbiyyata və bədii yaradıcılığa meyli isə adi bir hal kimi diqqəti cəlb edir. Bir ədəbi şəxsiyyət kimi şairin adı bəzi təzkirə və kataloqlarda qeyd olunmuşdursa da, onun şəxsiyyəti, həyatı və yaradıcılığı haqqında verilmiş məlumat çox qısa, bəzən də ziddiyyətlidir.

Hər hansı bir yaradıcı şəxsin yaradıcılığı haqqında geniş tədqiqat aparılması üçün onun əsərlərin əldə olunması əsas şərtlərdən biridir. İlk dəfə Müsaib Gəncəvinin “Divan”ının nüsxəsinə AMEA Əlyazmalar fondunda rast gəldik. Saxlanılan fotosurətlər fondunda FS-718 şifrəli bu fotosurət İranın Məşhəd şəhərində yerləşən Astani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasında da 555/4759 şifrəli nüsxədən çəkilməlidir.

Şairin şəxsiyyəti haqqında ən doğru məlumatı əlyazma nüsxəsinin sonluğundan almaq mümkündür və ilk əsas məxəz kimi əvvəlcə kitabın sonluğuna nəzər salmaq lazım gəlir:

حسب الفرمودة نواب مسطاب بندگان و الاعتبار اغنى جواد خان زياد
اغلى قاجار ادام الله تعالى و دولت اين ديوان كه از خيالات مرحوم رضوان مكان
اغورلو خان طاب ثراه است فى سلخ ماه مبارك رمضان كه فردايش روز نوروز
مطابق سنة ١٢١٢ يونت نيل بدست الفقير الى رحمة الله الغنى محمد المدعو
باقاكشى گنجوى ولد كربلاى على بابا صراف باتمام رسيد.

“Bəndələrin çox hörmətli canişini və Uca Allahın (köməyi ilə) zəngin nəslin davamçısı Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın tapşırıqına (əsasən) mərhum rizvanməkan (behiştlik) Uğurlu xan (Allah ona rəhmət eləsin) xəyalatından (yadigar) qalan bu «Divan» səhəri novruz gününə bərabər olan mübarək ramazan ayının sonuncu günü, 1212-ci ildə – at ilində (19 mart 1798-ci il) Ağakışi Gəncəvi adı ilə məşhurlaşmış Kərbəlayi Əlibaba Sərraf oğlu Məhəmmədin əli ilə tamama yetdi” (120, I, 222; 211, 156^a).

Göründüyü kimi, kitabın sonluğu bir neçə mətləbi aydınlaşdırır. Əvvəlcə məlum olur ki, şairin əsil adı Uğurlu xandır. İkincisi, «Divan»ın məhz bayram axşamı, həm də iki müqəddəs bayram – novruz və ramazan vaxtı tamamlanmasında əsas məqsəd şairin əziz xatirəsini yad etmək olmuşdur. Bayram günlərində dünyasını dəyişmiş yaxın qohumlarının ruhuna dua və rəhmət oxumaq, Quran tapşırmaq, ehsan vermək və s. bu kimi adət-ənənələr Şərqə məxsusdur. Digər mühüm fakt şairin öz igidliyi ilə Azərbaycan tarixində şöhrətlənmiş Gəncəli Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın (1748-1804) ulu qohumlarından olduğunu sübut edir.

Prof. H.Axundov «Qarabağ və Qarabağnamələr» adlı tədqiqat əsərində bu barədə yazır:

«Nadir şahın hakimiyyəti dövründə və XVIII əsrin ortalarında Gəncə bəylərbəyliyi və Gəncə xanlığının başında dayananlar Ziyadoğlu nəslindən idi. Gəncəli Cavad xan da Ziyadoğlu Uğurlu nəslinə mənsubdur. Cavad xanın 1795-ci il hadisələri zamanı Ağa Məhəmməd şahı rəğbət göstərməsi onun etnik cəhətdən Qacar nəslindən – tayfasından olması ilə əlaqədar idi.» (134, 422, 457; 41, 267)

Məşhəd kitabxanasının kataloqunda «Abbasnamə» əsərinə

əsasən şair haqqında belə bir məlumat yer alır:

اغورلو خان ايشيك آقاسى باشى متخلص به مصاحب كه بسال ١٠٧٤ هجرى برابر با بيست و د و مین سال جلوس شاه عباس ثانی بیگلر بیگی قراباغ و گنجه شده و گویا تا زمان شاه سلیمان نیز باین منصب باقى بوده.

“Eşikagaşibaşı (vəzifəsində olan) “Müsaib” təxəllüslü Uğurlu xan II Şah Abbasın hakimiyyətinin (1642-1666) 22-ci ilinə bərabər olan 1074-cü hicri ilində (1663-1664) Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyi təyin olunmuşdur. Deyilənə görə Şah Süleymanın zamanında (1666-1694) da həmin vəzifədə qalmışdır” (126, 514; 128, III 2532-2533).

Buradan belə anlaşılr ki, II Şah Abbas tərəfindən 1664-cü ildə Qarabağ və Gəncə əyalətinə bəylərbəyi təyin olunana qədər Uğurlu xan Müsaib eşikağasıbaşı vəzifəsini yerinə yetirən saray məmurlarından biri olmuşdur.

Eşikagaşibaşı (eşik rəislərinin başçısı – sarayın baş təşrifat məmuru) vəzifəsi Azərbaycanda XV əsrdən başlayaraq XIX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə (1501-1736) böyük nüfuza malik olan bu saray məmurunun vəzifəsi məclis və mərasimlərin keçirilməsinə, elçi və qonaqların qəbul edilməsinə nəzarət etməkdən ibarət olmuşdur. Onun tabeliyində böyük xidmətçilər yavərlər, təşrifat məmurları, hərəm ağaları, qapıçılar, yasavullar, carçılar və s. fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqlar dövründə isə bu vəzifəni daşıyan məmurlar hətta xanlığın daxili işlərinə, ictimai tikintilərə, xan malikanəsinin idarə olunmasına və s. işlərə nəzarət edirdilər. «Eşikagaşibaşı» vəzifəsi başqa sözlə «saray dərgahının rəisi» adlanır (13, IV, 124; 14, 454; 26, 235; 61, 53).

Ulu babasının əziz xatirəsini yad etmək və öz şəxsi kitabxanasını zənginləşdirmək məqsədilə Uğurlu xan Müsahib «Divan»ının bu əlyazma nüsxəsini sifariş edərək yazdırmaqla Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacar milli ədəbi irsin qorunmasına böyük xidmət göstərmişdir. Belə ki, son zamanlara qədər unudulmuş şairlər sırasında olan Uğurlu xan Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının geniş şəkildə tədqiq olunması üçün ilk növbədə onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri lazım idi.

Cavad xanın bu sahədə olan başqa xidmətləri haqqında da bəzi mənbələrdə məlumat vardır (137, 92; 190, 132). Belə ki, XIV əsr müəllifi Ziyaəddin Nəxşəbinin qədim hind nağılları əsasında 1330-cu ildə farsca yazdığı «Tutinamə»nin yeni variantı olan «Lisanüt-teyr» (Quşların dili) əsəri də Cavad xanın sifarişilə yazılmışdır (41, 274; 70, 4-5). Əxlaqi-didaktik məzmun daşıyan bu nəsr əsərinin müəllifi XVIII əsr Azərbaycan ədibi Möhsün bin Əbdülhəmid Nəsiridir. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu əsərin beş əlyazma nüsxəsi vardır (137, 93). Son zamanlar mütəxəssislər tərəfindən «Lisanüt-teyr»in mətni hazırlanaraq nəşr edilmiş və oxuculara təqdim olunmuşdur (70).

Prof. S.C.Şükürovun Cavad xanın həyatı və fəaliyyətinə həsr etdiyi əsərdə söylədikləri də bu fikri bir daha təsdiq edir:

«İnkarolunmaz bir həqiqət də belədir ki, tarixdə Şahverdi xanın arvadı – Cavad xanın anası Şərəf Cahan bəyim nəcabətli yerin qızı olmuşdur. Balaca Cavadın uşaqlığı anasının nəzarəti altında keçmiş, oxumağı-yazmağı evə çağırılmış molladan öyrənmişdir. O, Qurani-Kərimi oxuyub başa çatmış, gözəl xətti olmuşdur. Quranın avazla oxudulması Cavadda poeziyaya xüsusi meyl oyatmış, məhz buna görə də elmə, şeirə, sənətə

üstünlük vermişdir...» (94, 47-48).

Bu sətirlər yaşadığı dövrdə həm də gözəl natiqlik istedadına malik bir şəxsiyyət kimi şöhrət tapmış Cavad xanın elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən zəngin kitabxanası və milli ədəbi irsimizə olan münasibəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır (70, 5; 137, 92). Ümumiyyətlə, elm, şeir və sənətə meyl göstərən hər bir ziyalının – alim, şair və sənətkarın sevdiyi əsərləri öz imkanları müqabilində toplayaraq kiçik və böyük kitabxana, kitab köşkü və yaxud kitab rəfi yaratması təbii haldır. Xüsusilə də, orta əsrlərdə Şərq ölkələrində şahların, xanların, bəylərin və sultanların saraylarında bu hal geniş yayılaraq ənənə şəklini almışdı. Hal-hazırda dünya miqyasında yayılmış, elm və mədəniyyət ocaqlarının bəzəyinə çevrilən əlyazma kitabları və nadir nüsxələr orta əsrlərdə yaşamış Şərq ziyalılarının və həm də elm və mədəniyyətə himayədarlıq edən tarixi şəxsiyyətlərinin zəhmətinin məhsuludur.

Müasir dövrə qədər gəlib çatmış 207 yaşlı bu qiymətli abidə Cavad xanın şəxsi kitabxanasını cəmi altı il bəzəyə bilmişdi. Azərbaycan tarixindən məlum olan səbəblərə görə 1804-cü il yanvar ayının 3-də rus qoşunları ilə qanlı vuruşmada qəhrəmanlıqla döyüşərək şəhid olduqdan sonra, onun əmlakı ilə bərabər, yəqin ki, kitabxanasındakı qiymətli əlyazma kitabları da talan edilmişdir (21, 27; 14, I, 571-572; 94, 179; 102, 21; 109, 22; 141, 50; 161, 40-45).

«Şair» təxəllüsü Əbdürrəhman Ağa ibn Molla Əli Ağa Dilbazoğlu öz şeirlərində bu döyüşün dəhşətli səhnələrini və Cavad xanın qətlindən sonra Gəncənin zəbt olunmasını ürək ağrısı ilə təsvir etmişdir (42, 120-128). Görünür həmin zəbt olunan əşyalar arasında Müsaib Gəncəvinin “Divan”ı da olub və həmin nüsxə Tbilisəyə aparılıb.

Sonrakı 128 il ərzində qərribə taleli digər əlyazma müxtəlif şəxsi kitabxanalarda sakın olmuş, nəhayət, 1932-ci ildə Mirzə Rzaxan Nayini tərəfindən hazırda mühafizə olunduğu elmi müəssisəyə – Astani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasına vəqf edilmişdir (126, 515; 211, 1).

Cavad xanın kitabxanasındakı qiymətli kitabların bir qismi itib bataraq məhv olsa da, digər bir qisminin kitabsevərlər tərəfindən qorunaraq müasir dövrə qədər gəlib çatması güman edilir.

Mənbələrdə Cavad xanın hakimiyyəti dövründə burada elm, mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı barədə fikirlər söylənilir:

«Cavad xanın hakimiyyəti dövründə Gəncə çiçəklənir. Ticarət genişlənir, müxtəlif sənət sahələri inkişaf edir. Yaşayış binaları, karvansaralar, məscidlər tikilir. Cavad xanın sarayında alimlər, yazıçılar və şairlər toplaşır. Orada görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin atası Kərbəlayı Sadiq da çalışmışdır» (41, 274).

Görünür, tarixdə milli qəhrəman səviyyəsində şöhrətlənmiş Cavad xanda bu gözəl əlamətlərin toplanması aldığı xüsusi tərbiyə və təhsilin nəticəsi olmaqla yanaşı, həm də ulu babalarından ona keçmiş irsi xüsusiyyətlərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Cavad xanın Uğurlu xan Müsahib nəslinə mənsubluğunu təsdiq edən cəhətlərdən biri də Qacarların Ziyadoğlular qolunda «Şahverdi», «Müsahib» və digər adlar kimi «Uğurlu» adının da babadan nəvəyə verilməklə dəfələrlə təkrarlanmasıdır. Məsələn, XVII əsrdə yaşamış şair Uğurlu xanın adı XVIII əsrin I yarısında fəaliyyət göstərmiş Qarabağ və Gəncənin bəylərbəyi olmuş və 1738-ci ilin oktyabrın 26-da Car və Tala camaatı tərəfindən qaldırılmış üsyanın yatırılması

zamanı Cənik vuruşmasında öldürülmüş Uğurlu xana verilmişdir (13, IX, 419; X, 414; 141, 34).

Uğurlu xan Azərbaycanda xanlıqlar yarananda Gəncənin ilk xanı olmuş II Şahverdi xanın qardaşı, Cavad xanın əmisidir. Sonralar Cavad xan ulu babası və əmisinin ruhuna hörmət əlaməti olaraq onların adını böyük oğluna vermişdir. O, qeyri-adi cəsarəti və sərkərdəlik bacarığı ilə fərqlənirdi. 1826-cı ildə vəliəhd Abbas Mirzənin (1789-1833) qoşununun tərkibində Azərbaycana gələrək iyulun 26-da Gəncəni yenidən ələ almış və qısa müddət ərzində xanlığı bərpa edə bilmişdi. Sonralar o, özünün kiçik dəstəsilə iki dəfə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyərək Gəncəni ələ keçirməyə cəhd göstərmişdirsə də, buna nail olmamış və İrana qayıtmışdır (13, I, 11-12; 41, 273; 67, 97; 87, 14, 18; 94, 62).

Cavad xanın nəvəsi və Uğurlu xanın qızı Bədir Cahan bəyim (? – 1862) Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xanın (1763-1845) həyat yoldaşı və məşhur şairəmiz Xurşidbanu Natəvanın (1832-1997) anası olmuşdur (11, 79-80; 13, VI, 467; 94, 60). Qeyd etmək lazımdır ki, Xurşidbanu Natəvan nənəsi Xurşid Bəyimin (Cavad xanın bacısı – İbrahim xanın həyat yoldaşı) adını daşımışdır (109, 147).

Orta əsrlərdə adı tarixə düşmüş «Uğurlu» adlı bir neçə şəxsin də adını çəkmək mümkündür. Bunlardan biri XV əsr Ağqoyunlu şahzadəsi Uzun Həsənin (1423-1478) oğlu Uğurlu Məhəmməd (? – təq.1475), digəri Uğurlu xan Əfşardır ki, Fəthəli xanın sərkərdələrindən biri olub Kərim xan Zəndlə (1704-1779) döyüşdə fərqlənmişdir (13, V, 353; IX, 419, 425; 101, 53, 55; 120, VIII, 3029). Üçüncüsü, Uğurlu xan Şamlı adlı bir şəxsdir ki, Nadir şahın hakimiyyəti illərində (1736-1747) Quryan vilayətinin hakimi olmuşdur (120, XXXIV, 188-189;

214, 10^a). Bu şəxslərin Ziyadoğlu nəslindən olmadığı aydın görünür.

Şair Uğurlu xan və Cavad xan Ziyadoğlu Qacar eyni nəslin nümayəndəsi – Qacarlar sülaləsinin Ziyadoğlu nəslindəndirlər.

Qacarlar türk-qıpçaq əsilli olub oğuz, bayandur, kəngərli, qaradağlı, şamlı, ustacılı, türkman, rumlu, zülqədər, əfşar, şeyxavənd, təkəli, talış, xunuslu, kürd və s. tayfalar kimi Azərbaycan etnogenezində mühüm rol oynamışlar (26, 193-195; 46, 127; 114, 148, 208-209, 215). Qacarların öz xronikasına əsasən «onların əcdadları Türküstanda şad-xürrəm yaşamışlar; yay aylarında dağların yamaclarında qoyun sürülərini otarmış, qışda bu gözəl ölkənin məhsuldar yaylalarına enmişlər». Bu tayfanın yüksəlişi beş qardaşın ailəsi ilə başlamışdır. Belə ki, böyüyü Qacar xan adlanan bu qardaşlar döyüşlərdə öz cəsarət və şücaətləri ilə fərqləndiklərinə görə böyük şöhrət qazanmışlar. Tayfanın adı da buradan götürülmüşdür. Qacarların xislətinə xas olan igidlik istisnasız olaraq bütün tayfaya aid edilir. Onların dilindən deyilmiş şeir parçasında həmin xüsusiyyətlər daha aydın nəzərə cərpir:

Biz bir kökdən gələn beş qardaşıq,
Beş barmaq kimi bir-birimizə sirdaşıq.
Biz qalxanda qələbə bayrağı bizimdir,
Birləşəndə düşmənin başına qara daşıq (41, 261).

A.Bakıxanov isə Əbdürrəzzaq bəyin qacarların tarixindən bəhs edən «Məasiri-Sultaniyyə» əsərinə əsaslanaraq yazır ki, Abaqa xanın əmrilə bu tayfanın rəislərindən Sərtaq adlı bir nəfər Arqun xana atabəy təyin edilib, Xorasan və Təbəristanda

əmirül-üməra olmuşdur. Sərtaq bəyin Qacar adlı bir oğlu vardı, bu tayfanın çoxu onun nəslindəndir (15, 203-204; 62, 44; 98, 45).

Qacar tayfası tarixi hadisələrin və şahların siyasəti nəticəsində dəfələrlə bir yerdən başqa yerə köçürülmüşdür (67, 5). Oğuz xanın Fars vilayətinə yürüşü zamanı onun ordusunun əksər qismi qacarlardan təşkil olunmuşdu. İran tutulduqdan sonra onlar özlərinin yaylaq və qışlaq yerlərini Diyarbəkir və Yerlatda saldılar (13, VII, 323; 30, 34-38; 41, 262; 46, 126-127). Çingiz xanın (1155-1227) dövründə qacarlar Türküstanda yaşamışlar. Tarixçilərin göstərdiyinə görə, qacarlar axırıncı dəfə Ön Asiyaya XIII əsrdə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın (1217-1265) qoşunlarının tərkibində (1256-cı ildə) gəlmişlər. Qacarların həmin qrupları İrana, Elxanilər dövlətinin (1256-1357) süqutundan sonra isə Suriyaya, Suriya ilə İran arasındakı ərazilərə, xüsusilə də Ermənistanı köçürülər (13, IV, 53-55; VII, 419; X, 277, 363; 36, 97, 98, 45). Əmir Teymurun (1336-1405) hakimiyyəti zamanı onlar Qarabağ, Gəncə və İrəvan ərazilərində öz tayfalarından olanların yanında yerləşdirilirlər (13, IX, 187-188; 41, 262). Sultan Həsən bəy Ağqoyunlunun (1423-1478) hakimiyyəti illərində bu tayfanın üzvləri Diyarbəkirdən Azərbaycana köçürülür. Sultan Yaqub (?-1490) və Əlvənd Mirzənin (?-1504) zamanında (1478-1501) qacarların başçıları Azərbaycan, Fars və İranın böyük şəhərlərində hakim vəzifələrdə olmuşlar (13, IV, 161-162; IX, 69). Səfəvilərin ilk vaxtlarında qacar tayfasının təsir gücü daha da artır. Səfəviyyə təriqətinin sədaqətli üzvlərindən olan qacarlar I Şah İsmayılın himayə və tərbiyə olunmasında, onun hakimiyyətə gəlməsində fəal iştirak edən ilk yeddi tayfadan (şamlı, ustaclı, qacar, rumlu, türkmən, zülqədər, əfşar) biri

olmuşdur (13, III, 105-106; 14, 444-445; 41, 208; 120, XXXVI, 16-17; 129, I, 104-106) I Şah İsmayıl hakimiyyətə (1501-1524) gəldikdən sonra qacarlara tutduqları ərazilərə sahiblik haqqında sənəd verir və onların malikanələrini rəsmiləşdirir. Səfəvilərin öz hakimiyyətlərinin möhkəmləndirilməsində arxalandıqları köçəri qızılbaş tayfalarının əsas tərkib hissələrindən biri də qacarlar olmuşdur (41, 262; 45, 114; 61, 45; 109, 9).

XVI əsrin əvvəllərindən XIX əsrədək qacarlar Azərbaycan və İranda həmişə hakim vəzifələrdə olmuşlar. Onların görkəmli nümayəndələrindən Qarabağın ilk hakimi Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacar, İmamqulu Sultan Ziyadoğlu Qacar, Hüseyn xan Müsahib, Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar; Şəkinin ilk hakimi Toygün bəy Qacar; Şirvan bəylərbəyi Əliqulu xan Qacar; müxtəlif vaxtlarda həm Şirvanın, həm də Qarabağın bəylərbəyi vəzifəsində olmuş Peykər xan Ziyadoğlu Qacar (?-1582); eləcə də həm Azərbaycan, həm də Gəncə-Qarabağ vilayətlərində hakimlik etmiş Mürtəzaqulu xan Ziyadoğlu Qacar (?-1664); İrəvan xanlığının ilk xanı Həsənəli xan Ziyadoğlu Qacar (?-1783); Astrabad hakimi Xəlil Sultan Ziyadoğlu Qacar; Çuxur-Səəd bəylərbəyisi Əmirgünə xan Qacar; Qara Piri bəy Qacar, Budaq xan Qacar, Şahqulu bəy Qacar və s. şəxsiyyətlərin adlarını çəkmək mümkündür (14, 396, 402, 417, 418, 431, 425, 471; 26, 95, 129, 160, 178; 41, 208, 223, 224, 229, 262). Ümumiyyətlə, Səfəvilər dövlətinin yaranmasından başlayaraq mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Qarabağ bəylərbəyinin Ziyadoğlu Qacar nəslinin irsi hakimiyyəti altında olmasından əlavə, bu nəslin nümayəndələri ölkənin digər bölgələrində də hakim vəzifələrə təyin edilirdilər. Həmin dövrdə onların yüksək nüfuza malik

olduqlarına görə Azərbaycanda və İranda elə bir vilayət və yaxud şəhər tapmaq olmaz ki, orada nə vaxtsa qacar tayfasından olan şəxslər hakimlik etməmiş olsun (41, 262).

Qacar tayfası ümumiyyətlə üç əsas qrupa bölünür. Birinci qrupa Qarabağ və Gəncə bəylərbəyi, Gəncə xanları; ikinci qrupa İrəvan xanları; üçüncü qrupa isə Astrabad xanları və Qacar sülaləsinin şahları (1795-1925) aid edirlər (13, III, 105-106; 109, 9, 17, 29, 39, 77).

Şair Uğurluxan Müsahib Gəncəvi nəsil cəhətdən birinci qrupa daxildir. Qacarların bu qolu Ziyadoğlu adı ilə məşhurlaşmışdır (161, 102; 170, 11; 179, 30).

Ziyadoğlu nəslə haqqında ən doğru məlumatı şairin müasiri olmuş XVII əsr tarixçisi Məhəmməd Məsum ibn Xocaqi İsfəhaninin 1056-cı hicri qəməri ilində (1646-47) tamamladığı «Xülasətüs-siyar» əsərindən almaq mümkündür. 1621-ci ildən başlayaraq I Şah Abbasın saray dəftərxanasında müxtəlif vəzifələrdə çalışan Məhəmməd Məsum (995/1586-87-ci ildə doğulmuşdur) I Şah Səfinin hökmranlığı zamanı (1629-1642) saray tarixçisi olmuşdur. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində (1642-1666) isə o, Qarabağ və Gəncə bəylərbəyi Mürtəzaqulu xanın vəziri təyin edilmişdir (13, VIII, 408; 14, 487; 181, 127).

Məhəmməd Məsum kitabın müqəddimə və xatiməsində qeyd etmişdir ki, «dünyanın yaranışından başlayaraq öz qüdrətli hökmdarının zamanına qədərki hadisələri» qələmə almaqla mükəmməl bir tarixi əsər yaratmaq istəmiş, hətta, şahın əmri ilə saray kitabxanasında olan tarixi mənbələrdən istifadə edərək, «Əmir Teymur Gürganinin taxta çıxmasına qədər» olan dövrü əhatə edən bir əsər yazmışdır. Lakin, yenə də şahın əmrinə görə yazdığı əsəri kənara qoymuş və tarixdə yadigar qalsın deyərək I Şah Səfinin dövründə baş vermiş

hadisə və əhvalatları qələmə alaraq «Xülasətüs-siyar» əsərini yazmışdır (162, 115).

On dörd fəsildən ibarət olan bu dəyərli əsərin ilk on iki fəslində I Şah Səfinin hakimiyyətinin müəyyən bir ilində baş vermiş hadisələr ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. On üçüncü fəsildə müəllif özü haqqında məlumat verir. Sonuncu – on dördüncü fəslə isə Ziyadoğlu nəslə və Gəncə şəhəri haqqındadır (181, 128).

Əsərin «Şəmmə əz-zikri Ziyadoğlu və ausəfi-Gəncə» (Ziyadoğlu nəslə və Gəncənin xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumat) adlandırılmış ön dördüncü fəslə Gəncədə Mürtəzaqulu xan Ziyadoğlu Qacarın hüsurunda qələmə alınmışdır. Müəllif Ziyadoğlu nəslinin ali şəcərəsi və yüksək keyfiyyətlərinin qısaca şərh olunmasının səbəbini açıqlayaraq fəslin sonunda yazır:

«Bu alicənab nəslin keyfiyyətləri o qədər çoxdur ki, onlardan bir divan bağlamaq və ya yüz dibaçə yazmaq olar. Ancaq bizdən əvvəlki tarixçilər onların gözəl xasiyyətləri haqqında neçə-neçə risalələr yazmışlar. Buna görə də onların təkrarı məqsədəuyğun sayılmadı və bu bərdə yalnız qısa məlumat verildi. Bu kitab o alicənabın xidmətində tamamlandığı üçün onu bu şəkildə yazmaq vacib sayıldı (162, 115). Cəmi on səhifədən ibarət olan bu bölmədə müəllif öz şair təbiətilə Mürtəzaqulu xanın dövründə və onun rəhbərliyi sayəsində Gəncə şəhərində əmin-amanlıq hökm sürdüyünü vurğulayaraq barlı-bərəkətli torpağın abadlıq və genişliyini, gözəl əkin sahələrini, yaşıl və hündür ağaclarını, bol suyunu, gülünü-çiçəyini təsvir edir; şəhəri cənnətə bənzədir (86, 36; 162, 117-126). Elm adamlarına göstərilən diqqət və qayğını xüsusilə qeyd edərək öz taleyini nümunə gətirir:

«Qələm sahiblərinə gəldikdə isə şükürlər olsun ki, onlar hər cür qayğıdan bəhrələnirlər. Öz taleyim buna əyani sübut ola bilər ...» - deyə Gəncədə gözəl şəraitdə yaşadığını təsvir edir (162, 109).

Sonda əsərin Ziyadoğlu nəslindən bəhs edən on dördüncü fəslinin yazılma səbəbini izah edərək qeyd edir:

«Mən, Allahın yazıq bəndəsi, uğurlu tale sahibi olan bu ali-cənab şəxsin süfrəsinin kənarında oturanlardan biri kimi zati-alilərin əmri ilə bu kitabı yazmağa məşğul olarkən özümə vacib bildim ki, qüdrətli və əzəmətli xanın nəslə, əcdadı haqqında da qısaca məlumat verim. Bu qısa məlumatı sidq-ürəklə hazırladım ki, zamanə adamları xanın nəsil və şəcərəsini bilsinlər» (162, 110).

Müəllif daha sonra bu məşhur nəslin görkəmli şəxsiyyətlərinin layiqli və şərəfli xidmətlərinin «gün kimi aydın» olduğunu, bu xeyirxah, sədaqətli, cəsarətli insanların tərifi ehtiyacı olmadığını bildirir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq əsəri yazmağı özünə borc bilir və məşhur Ziyadoğlu nəslə haqqında bunları qeyd edir.

«Bu mübarək insanın babalarının məskəni Rum vilayəti (Türkiyə) olmuşdur. «Qarıməş Xızır» adı ilə tanınan Xızır bəy o diyarda mötəbər bir şəxs olmuşdur. O, Səfəviyyə təriqətinə sidq-ürəklə etiqad etdiyi və o müqəddəslərin işığına ürəkdən bağlandığı üçün eli, qohum-əqrəbası ilə birgə vətəninə tərk edib Azərbaycana və İraqa köçmüşdür (13, VIII, 194; 162, 111).

Mətnin məzmunundan belə anlaşılır ki, Qacar tayfasından olan Xızır bəy Türkiyədə yaxşı yaşamasına və mötəbər şəxs olmasına baxmayaraq, onun Səfəviyyə təriqətinə olan böyük məhəbbəti yaşadığı mühiti tərk etməyə vadar etmişdi. Bu təriqətin sədaqətli davamçılarından olan qacarlar onlara xidmət etməyi

özlərinə mənəvi borc bilərək elliklə, qohum-qardaşları ilə birlikdə gəlib həmin cəmiyyətə qoşulmuşlar.

Burada Xızır bəyin gəlişinin vaxtı dəqiq göstərilməsə də, tarixi mənbələrdə bu nəslin ilk nümayəndələri haqqında verilmiş məlumatlara əsasən, onların gəlişi Şeyx Heydərin fəaliyyətinin genişləndiyi illərə (1460-1488) təsadüf edir. Şeyx Heydərin ölümündən sonra oğulları Sultan Əli, İbrahim və İsmayıl onun sədaqətli dostları himayə və tərbiyə etmiş, qulluğunda durmuş, I İsmayılın (1487-1524) hakimiyyətə gəlməsinə çalışaraq hər cür fədakarlıq göstərmişlər (13, X, 488; 41, 208; 109, 17). I Şah İsmayılın hakimiyyəti illərindən (1501-1524) başlayaraq Səfəvilər dövlətinin süqutuna qədər (1736) Ziyadoğlu Qacar nəslinin nümayəndələri həmişə dövlətə sədaqətlə xidmət etmişlər.

Məhəmməd Məsumun yazdığına görə, Xızır bəyin ölümündən sonra I Şah İsmayılın xidmətində onun böyük oğlu Ümmət bəy durur və «Ziyadoğlu» ləqəbinin alınma səbəbini belə açıqlayır:

«Xalq üçün qorxulu, təhlükəli vəziyyətlərdə bəşəri gücü cətan işləri daha çox gördüyü üçün, eləcə də saf etiqadına, fədakarlığına və çoxlu xidmətlərinə görə «Ziyadoğlu» ləqəbini qazanmışdır. Buna görə də şərəf və ləyaqəti göylərə ucalmışdır» (162, 111, 129).

Əsərdə deyildiyi kimi «çox», «güclü» mənalarını verən «Ziyadoğlu» ləqəbi I Şah İsmayıl tərəfindən ilk dəfə Xızır bəyin böyük oğlu Ümmət bəyə verilmişdir. Bu vaxtdan başlayaraq, həmin rütbə nəslin digər ardıcıllarına da aid edilmişdir. Nəslin ilk nümayəndələrindən biri, I Şah İsmayılın bacarıqlı sərkərdəsi Qara Piri bəy Ziyadoğlu Qacarı bu ləqəbi daşımasından belə məlum olur ki, o, Xızır bəyin oğlanlarından

biri və yaxud yaxın qohumlarından. Qara Piri bəyin çevikliyinə və qətiyyətinə görə I Şah İsmayıl onu «Toz qoparan» ləqəbi ilə mükafatlandırmışdır. Eyni zamanda o, dövlətə sədaqətli olduğuna görə, digər qızılbaş tayfa başçıları ilə birgə «Dövlətin sütunları» fəxri adına layiq görülmüşdür (26, 36, 44, 45; 41, 208-209; 109, 17).

Ümmət bəy Ziyadoğlunun ölümündən sonra onun oğlu Şahverdi Sultan həmin vəzifəyə sahib olur. Əsərdə göstəriləyi kimi, onun xidmət dövrü Səfəvi şahlarından I Təhmasibin (1513-1576) hakimiyyəti illərinə (1524-1576) təsadüf edir. Belə ki, I Şah Təhmasib atasının göstərişinə əsasən, Şahverdi Sultanı «öz himayəsinə» götürmüşdü. Şaha çox yaxın olduğuna görə Şahverdi Sultan «Qarabağ əyalətindəki Qacar eli oymaqlarının bəylərbəyi vəzifəsinə» təyin edilmişdir. Əsərdə Şahverdi Sultanın şaha sədaqətlə xidmət etməsindən və dövrünün ən bacarıqlı sərkərdəsi kimi doqquz böyük döyüşdə göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqlardan qısaca bəhs edilmiş; onuncu döyüşdə göstərdiyi məharət və igidliklərinə görə bir sıra bəxşişlərlə (mal, pul) yanaşı, şah tərəfindən mükafat olaraq ona «Müsaib» və «Böyük» ləqəbləri verilir. «Sultan» rütbəsinə isə o, xeyli əvvəl – 1547-ci ildə layiq görülmüşdü (13, X, 476; 41, 262). Eyni zamanda, Şəki vilayətinə aid olan Danəyi mahalı da ayrılaraq Qarabağ bəylərbəyliyinə daxil edilir. Beləliklə, ərazisi genişləndirilərək dörd mahallı Qarabağ vilayəti yaradılır (13, IX, 267; 26, 72, 75, 93, 194; 162, 112-113, 129).

Şahverdi Sultan, onun fəaliyyəti və övladları haqqında Məhəmməd Məsumun verdiyi məlumatlar Azərbaycan tarixinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində təsdiq olunur (26, 72-75, 80, 93; 109, 17-22).

XVI əsrdə I Şah İsmayılın yaratdığı «Səfəvi», yaxud da «Qızılbaşlar» dövləti on üç vilayətə – Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan, Çuxur-Səəd, Qəzvin, Həmədan, Fars, Kirman, Astrabad, Məşhəd, Herat, Mərv, Qəndəhar bəylərbəyliyələrinə bölünür və bəylərbəyliyələr tərəfindən idarə olunurdu. Dövlətin Böyük Azərbaycan hissəsi ərazinin dörd bəylərbəyliyəni – Şirvan (mərkəzi Şamaxı), Qarabağ (mərkəzi Gəncə), Azərbaycan (mərkəzi Təbriz), Çuxur-Səəd (mərkəzi İrəvan) vilayətlərini əhatə edirdi (13, X, 385; 14, 455; 26, 242; 41, 223).

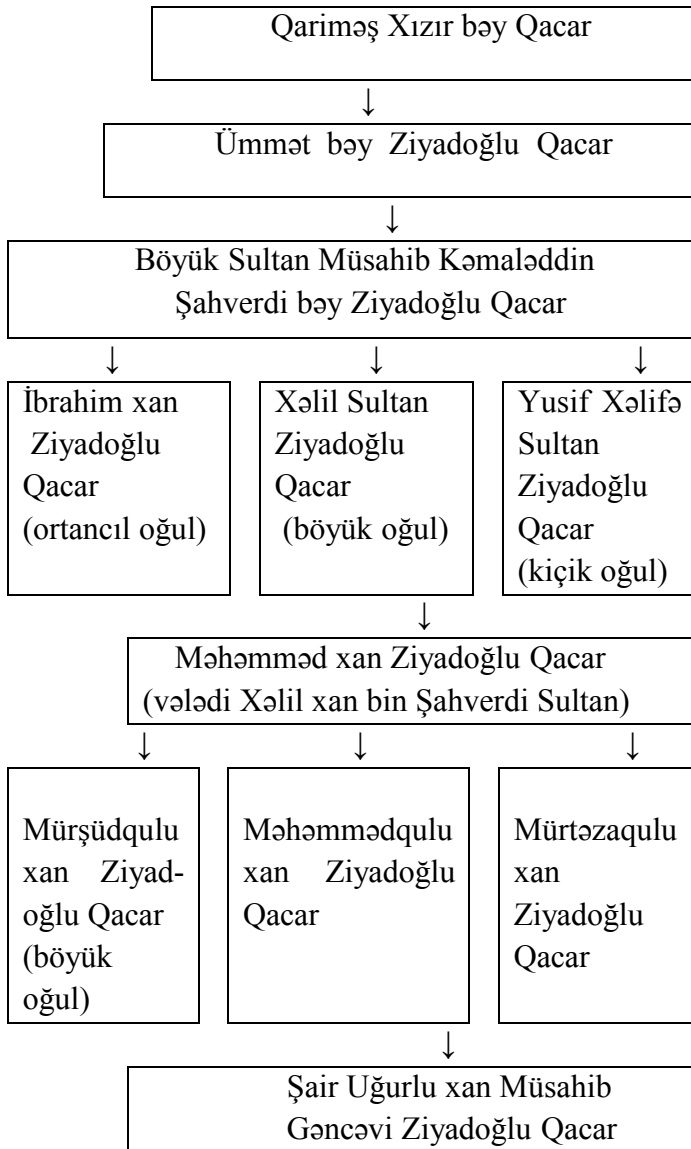
Bəylərbəyi (yaxud əmir əl-üməra) Səfəvilər dövründə müəyyən bir vilayətin hakimi hesab olunurdu və şah tərəfindən təyin edilirdi. Onlar inzibati vəzifə daşımaqla bərabər yerli qoşununun dəstəsinə də başçılıq edirdilər (14, 485; 26, 227, 243; 61, 50).

Bəylərbəyliyələr Qarabağ və Gəncə ərazisi xanlıqlar dövrü də daxil olmaqla (XVI əsrin əvv. – XIX əsrin əvv.) 300 ilə yaxın bir dövr ərzində Ziyadoğlu sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur (62, 15; 134, 420; 191, 53).

Qarabağ vilayətinin ilk hakimi şair Uğurlu xanın ulu babası Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacar (?-1568) olmuşdur (138, 26). Vəfatından sonra növbə ilə onun oğulları və yaxın qohumlarından – İbrahim Sultan Ziyadoğlu Qacar, 1576-cı ildə Yusif Xəlifə (?-1576), Peykər Sultan (?-1582), 1577-ci ildən İmamqulu Sultan (1501-1587), Hüseyn xan Müsahib Ziyadoğlu Qacar, 1606-cı ildən Məhəmməd xan vələdi Xəlil xan bin Şahverdi Sultan (?-1616), Mürşüdqulu xan, Məhəmmədqulu xan, Mürtəzaqulu xan (?-1664) irsən bu vəzifəyə təyin olunmuşdular (14, 479; 41, 223-225; 109, 18; 134, 420-421).

Öz dövrünün istedadlı şairi, elm və mədəniyyət nümayəndələrini himayə edən Uğurlu xan Ziyadoğlu Qacar isə II Şah Abbasın əmri ilə 1664-cü ildə doğma əmisi Mürtəzaqulu xanın vəfatından sonra Qarabağ vilayətinə bəylərbəyi təyin edilmişdir (14, 486; 97, 155; 130, 25). Mənbələrin bəzisinə Mürtəzaqulu xan Uğurlu xanın əmisi oğlu kimi qeyd edilir (109, 18; 193, 86).

Tarixi əsərlərə və elmi araşdırmalara əsaslanaraq şair Uğurlu xan Gəncəvinin özündən əvvəl nəsil şəcərəsini belə vermək olar (41, 223; 109, 18; 162, 113-114).



Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəldə adı göstərilmiş şair Uğurlu xanın ulu babalarından biri olan Xəlil Sultan Ziyadoğlu Qacar atası Şahverdi Sultanın sağlığında Astrabad bəylərbəyliyiində hakimlik edirdi. “Xan” rütbəsi isə 1568-ci ildə atası Şahverdi Sultanın vəfatından sonra onun vəzifəsini davam etdirməyə başlayan İbrahim Sultana verilmişdir. Bir qayda olaraq “xan” rütbəsi nəslin digər nümayəndələrinə, o cümlədən İbrahim xanın qardaşlarına və övladlarına da aid edilmişdir (26, 242; 109, 18; 134, 420; 162, 113).

Şair Uğurlu xan Gəncəvinin özündən sonra Qarabağ və Gəncə bəylərbəyliyi yenə Ziyadoğlu Qacar nəslinin üzvləri idarə etmişlər. 1736-cı ilin mart ayının 21-də Nadirqulu xanın Muğan düzündə çağırdığı böyük qurultayda onun şah seçilməsinə bütün qızılbaş əmirlərinin narazı olmasına baxmayaraq, öz fikrini açıq şəkildə yalnız II Uğurlu xan Ziyadoğlu Qacar (?-1738) bildirmişdir. Bu cəsarətinə görə o, öz torpaq və malikanələrinin böyük bir qismini itirmiş olur (45, 98; 108, 24). Onun hakimiyyəti altında yalnız Gəncə şəhəri qalır və rütbəsi «Gəncə bəylərbəyi» adlandırılır. Həmçinin Qacarların çox hissəsi Xorasana sürgün edilir (14, 514; 41, 251-252; 87, 3; 141, 38).

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda 18 xanlıq (Bakı, Quba, Şəki, Qarabağ, İrəvan və s.) yarandı (14, 532). Samux, Kürəkbasan, Gəncə, Şəmkir (Şəmxor), Ayrım mahallarını əhatə edən Gəncə xanlığının ilk xanı yenə də Ziyadoğlu Qacar nəslinin davamçılarından biri II Uğurlu xanın qardaşı II Şahverdi xan Ziyadoğlu Qacar (1747-1760 illərdə) olmuşdur. Onun vəfatından sonra, 1760-1780-cı illərdə oğlu Məhəmməd Həsən xan (1742-1792), daha sonra qohumu Hacı bəy Ziyadoğlu (1783-1785), Rəhim xan Ziyadoğlu (1785-1786) və

nəhayət, Gəncənin sonuncu xanı II Şahverdi xanın oğlu Cavad xan Ziyadoğlu Qacar qardaşı Rəhim xanı əvəz edərək vilayətin hakimi (1786-1804) təyin edilmişdir (13, VI, 84-85; X, 51; 141, 39, 41, 45).

Ziyadoğlu Qacar nəslə davam edir. Cavad xan ulu babası şair I Uğurlu xan və əmisi II Uğurlu xanın adını uca və müqəddəs tutaraq, 1781-ci ildə ilk övladını onların ismi ilə adlandırmışdır. Eləcə də III Uğurlu xan ilk oğlunu öz qəhrəman atasının adı ilə «Cavad» adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, Ziyadoğlu Qacar nəslə öz əcdadlarının ruhuna hörmət əlaməti olaraq onların adlarını övladlarına vermiş və yaşatmışlar (109, 23-27).

1804-cü ildə rus qoşunları ilə baş vermiş vuruşmada atası Cavad xanla birlikdə qəhrəmancasına həlak olan Hüseynqulu xanın (1784-1804) birinci oğlu «Müsahib» adlandırılmışdır. İkinci oğlu isə atasının ölümündən sonra doğulduğuna görə öz igid və şəhid atası Hüseynqulu xanın adını daşımali olmuşdur (109, 22, 24).

“Müsahib” ləqəbi bir rütbə kimi şaha yaxın, onun həmsöhbəti və məsləhətçisi olduğuna görə ilk dəfə XVI əsrin I yarısında I Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Qacara I Şah Təhmasib tərəfindən verilmişdir (162, 113). Sonralar dövlətə sədaqətlə xidmət etdiklərinə görə Ziyadoğlu Qacar nəslinin bir neçə nümayəndəsinə bu ləqəbi daşımaq müyəssər olmuşdur. Nəslin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan şair Uğurlu xan Gəncəvi isə «Müsahib» ləqəbini həm dövlət vəzifəsini icra etdiyinə görə rütbə kimi daşımış, həm də şair kimi özünə təxəllüs seçmişdir. Şairin iri həcmli «Divan»ını təşkil edən bütün şeirləri «Müsahib» təxəllüsü ilə yazılmışdır (211; 212; 213).

Ziyadoğlu Qacar nəslinin davamçıları taleyin hökmü ilə Azərbaycan, Türkiyə və İranın bir çox şəhərlərinə yayılmış, bir qismi isə Rusiya, Avropa və Amerikaya mühacirət etmişlər. Sonralar bu nəslin davamçıları özlərinin məşhur «Ziyadoğlu Qacar» soyadlarını «Ziyadxanzadə», «Ziyadxanov», «Ziyadxanlı» və «Ziyadlı» şəkillərində qəbul etmişlər (94, 47-51; 102, 20-22; 109, 25, 274). Bu barədə ilkin qaynaqlardan biri olan Mir Möhsün Nəvvabın məşhur “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində məlumat vardır və həmin dəyərli avtoqraf nüsxə Əlyazmalar İnstitutunda yazılı abidələr və təzkirələr üzərində səmərəli araşdırmalar aparan fil.e.n. şərqsünas alim mərhum Nəsirəddin Qarayev tərəfindən transfonoliterasiya və tərcümə edilərək izah və şərhrlərlə nəşrə hazırlanmışdır ki, onun əlyzma (714 səh.) və makinə çapı (1058 səh, üzərində müəllifin və redaktorun əl yazısı ilə qeydləri) İnstitutun elmi arxivində saxlanılır (71).

Qacarlar, o cümlədən Ziyadoğlular nəslən elmə, şeirə, sənətə və mədəniyyətə qiymət verən, elm və savad öyrənməyə çalışan, eyni zamanda imkansız alim, şair və sənətkarları himayə edən bir tayfa olmuşlar (14, 486). Onların əksəriyyəti dövlət xadimi, hərbi məmur olmaqla və bir sıra inzibati vəzifələr daşımaqla yanaşı, elm, şeir və sənətlə də məşğul olmuş, elmi-ədəbi məclislər təşkil etmişlər. Çoxlarının şair Uğurlu xan Müsaib və Cavadxan Ziyadoğlu Qacar kimi şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Uğurlu xan Müsaib Gəncəvidən başqa, bu nəsilədən bir sıra şair və sənətkarlar da yetişmişdir (41, 274; 94, 53; 102, 18).

1.2. Müsahib Gəncəvi qaynaqlar və araşdırmalarda

Şair haqqında bəhs edən mənbələri iki qismə ayırmaq olar:

- a. Təzkiyələr, arxiv sənədləri və kataloqlar;
- b. Araşdırmalar.

Öncə təzkiyələrdən başlayaq. Şair haqqında nisbətən doğru məlumat əldə etmək üçün onun müasirlərindən biri olan Mirzə Məhəmməd Tahir Nəsrabadi İsfəhaninin (1027-1115=1618-1703 məşhur təzkiyəsinə nəzər salmaq lazım gəlir. Əsər I Şah Süleymanın adına yazılmış və Səfəvilər dövründə yaşayıb-yaratmış min şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Təzkiyə müqəddimə, beş səf və xatimədən ibarətdir; hicri tarixilə 1083-1090-cı illər (1672-79) ərzində yazılmışdır. Müəllif şairləri ictimai təbəqələrə görə yuxarıdan aşağı beş qrupa ayırmış, eləcə də onları ərazi üzrə qruplaşdırmışdır (125, 397-404).

Nəsrabadi təzkiyənin müqəddiməsində şah və şahzadə şairlər haqqında məlumat vermişdir. Əsərin «Əmirlər, xanlar və müəllimlər haqqında» adlanan birinci bölümü üç hissədən – firqədən ibarətdir. İran şairlərindən bəhs edən birinci firqədə şair Uğurlu xan haqqında bunları qeyd edir:

اغورلو خان

اغورلو خان – خَلْفِ مُحَمَّد قَلِي خان زياد اغلی بیگلر بگی قراباغ.
اوپماق ايشان در مردانگی و جرات مشهورند و تواریخ صفویه از این معنی
گویاست. مَجْمَلًا عالیشان مشارالیه جوان آدمی قابلیت و در کمال اهلیت و آدمیت
است. مدتی داروغه قم بود ، داروغه قم بود. در آن اوان بخدمت علامی مولانا
عبد الرزق نهایت ربط داشتند. چنانچه درسی هم میخوانده. بعد از آن دو سال
میراب اصفهان بود. در آن امر حفظ آبروی خود و رعایا نموده. بآبیاری عدالت
گلشن خاطر ها را سبز و خرم داشت. تا بسبب قابلیت بعد از فوت مرتضی قلی

خان عمویش بیگلر بگی ولایت مذکور شده. طبعش در ترتیب نظم اشعار و معماً
کمال رغبت دارد و زیادتی تألیف ص میکرد.

[Uğurlu xan – Qarabağın bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlunun oğludur. Onların tayfaları cəsarət və igidlikdə məşhurdurlar. Səfəviyyə tarixində bu barədə məlumat çoxdur. Xülasə, adı çəkilən (şəxsiyyət) adlı-sanlı, cavan və qabiliyyətli adamdır, kamal əhli və ləyaqətli insandır. Bir müddət Qum (şəhərinin) dargası olmuşdur. O vaxtlar Əllamə Mövlana Əbdürrəzzaqın xidmətində olmuş və onlar sonralar da müntəzəm surətdə əlaqə saxlayırdılar. Belə ki, (o, Mövlana Əbdürrəzzaqdan) həm də dərs öyrənirdi. Ondan iki il sonra İsfahanın mirabı (suvarma işlərini idarə edən rəis) oldu. Bu işdə olarkən öz məənəviyyatını qorumuş və rəiyyətin hörmətini qazanmışdır. Ədalətli yardımları ilə könülləri sevindirmişdir. Bu qabiliyyətinə görə əmisi Mürtəzaqulu xanın vəfatından sonra həmin vilayətin (Qarabağın) bəylərbəyi təyin edilmişdir. Şeir və müəmma deməkdə gözəl təbi və mükəmməl rəğbəti var. Təxəllüsü «Ziyadi»dir.] (130, 25-26; 193, 87).

Nəsrabadi təzkirənin bu bölmündə «Uğurlu bəy» adlı daha bir şair haqqında məlumat verir. «Divan»ın həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi və bir sıra məsələlərin dəqiqləşdirilməsi üçün buna da nəzər salmaq vacibdir.

اغورلو بیگ - خَلَفِ نَوَّابِ امام قلی خان حاکم فرس. صفات خان مذکور
از آفتاب مشهور است. اُغورلو بیگ را با بعضی از برادران در ایام شاه صفی
اعمی ساختند. مشار الیه چون قابلیت ذاتی داشت. تحصیل اکثر کمالات نموده. در
ترتیب نظم طبعش خالی از لطفی نبود. دو سال قبل از این باصفهان آمده. مگرراً

در قهوه خانه صحبت وی روی داده. کمال اهیت داشت.

[Uğurlu bəy – Fars hakimi İmamqulu xanın oğlu və canişinidir. Bu xanın yaxşı əməlləri günəşdən də məşhurdur. Uğurlu bəyi bəzi qardaşları ilə (birlikdə) Şah Səfinin zamanında (1629-1642) kor etmişlər. (O,) fitri istedadla malik idi. Əksər (elmlərə) mükəmməl yiyələnmişdir. Şeir yazmaqda (Allah-təala) öz lütfünü ondan əsirgəməmişdir. İki il bundan qabaq İsfahana gəlmişdi. Dəfələrlə qəhvəxanada onunla söhbət etmək (məna) müyəssər olmuşdur. Kamal əhli idi] (130, 35).

Nəsrabadinin təzkirəsində «Uğurlu» adlı bu iki şair barədə verilmiş məlumat arasında olan fərq aydın görünür, ancaq bəzi məqamların açıqlanması üçün Uğurlu bəyin atası İmamqulu xan haqqında növbəti qeydə nəzər salmaq zəruridir.

امام قلی خان پسر الله وردی خان قوللر آقاسی (رئیس غلامان شاهی) سردار شاه عباس اول که از سوی مادر گرجی بود. پس از فوت پدر در سال بیست و هفتم پادشاهی شاه عباس اول بجای وی به امیر الامرای فارس و سپهسالار ایران گماشته شد. در سال ۱۰۲۶ ه. ق. هنگامی که خلیل پاشا وزیر اعظم عثمانی بآذربایجان تاخت از مقام سپهسالاری معزول گردید. وی در قلمرو حکومت خود تسلط کامل یافت و تا سال ۱۰۳۱ جزایر قشم و هرمز و متعلقات آنها را بفرمان شاه عباس از پرتغالیان گرفت و از مغرب تا حدود بصره پیش رفت، چنانچه سراسر خاک فارس و کوه گیلویه و لارستان و ینادر جنوب، از بندر جاسک تا شط العرب و تمام جزیره های خلیج فارس در قلمرو و حکومت او قرار گرفت و او همیشه از بیست و پنج تاسی هزار سوار زبده مجهز جنگاور در اختیار داشت و با آنکه در فارس صاحب اختیار مطلق بود و مانند پادشاه مستقلی حکومت میکرد. هیچگاه سر از اطاعت شاه عباس نیچید و همیشه برای اجرای دستورهای او آماده بود. او توان گرین حاکمان ایران بود. با آنکه همه ساله هدیه های گرانبهای برای شاه عباس می فرستاد. داراییش بقدری بود که مخارجش با

مخارج شاه برابری میکرد. پس از مرگ شاه عباس جانشین او شاه صفی در سال ۱۰۴۲ امامقلی خان را با سه پسرش از فارس احضار کرد و در قزوین بنا جوانمردی سر برید.

[İmamqulu xan I Şah Abbas ordusunun qullarağası (şah ordusunun rəisi) Allahverdi xanın oğludur və ana tərəfdən gür-cüdür. Atasının ölümündən sonra I Şah Abbasın hakimiyyətinin 27-ci ilində (=1614) o, Fars (vilayətinin) hakimi (əmir əl-üməra) və İran (ordusunun) komandanı vəzifəsinə təyin edildi. Hicri 1026-cı ildə (=1617) Osmanlı dövlətinin baş vəziri Xəlil paşanın Azərbaycana yürüşü zamanı ordu komandanlığından kənarlaşdırıldı (14, 482). O, sərhəd qoşunlarının hakimi oldu və 1031-ci ilə (=1621-22) qədər I Şah Abbasın əmri ilə Qəşəm və Hörmüz adalarını onlara aid ərazilərlə birlikdə portuqaliyalılardan aldı və Qərbdən Bəsrənin hüddudlarına qədər irəlilədi. Belə ki, bütün Fars torpaqları, dağlıq əraziləri, Laristan, Cənub limanları, Cask limanından Şəttül-ərəbə qədər, (eləcə də) Fars körfəzinin bütün adaları onun hakimiyyəti altında idi. Həmişə onun ixtiyarında 25-30 min mükəmməl təlim keçmiş atlı döyüşçü hazır vəziyyətdə olardı. Fars vilayətində mütləq ixtiyar sahibi olduğuna görə müstəqil padşah kimi hökmranlıq edirdi. Heç vaxt Şah Abbasa itaətdən boyun qaçırmışdır. Onun tapşırıqlarını icra etmək üçün həmişə hazır olardı. O, İranın ən varlı və dövlətli hakimlərindən idi. Ona görə də Şah Abbas üçün hər il ən qiymətli hədiyyələr göndərirdi. O qədər zəngin idi ki, məxarici şahın məxaricinə bərabər tutulurdu. I Şah Abbasın ölümündən sonra onun canişini Şah Səfi 1042-ci ildə (=1632-33) İmamqulu xanı üç oğlu ilə birlikdə Farsdan geri çağırırdı və

təkəbbürlü olduğuna görə Qəzvində başını kəsdirirdi (120, IX, 143)].

Buradan məlum olur ki, Uğurlu bəyin atası İmamqulu xan təkəbbürlü, çox dövlətli və yüksək nüfuza malik olduğuna görə, onunla Şah Səfi arasında ziddiyyət yaranır və bu səbəbdən o, 1632-ci ildə öldürülür. Uğurlu bəy isə iki qardaşı ilə birlikdə kor edilir və əmlakı müsadirə olunur. Hadisə zamanı Uğurlu bəyin 25 yaşında olduğu güman edilir və onun təvəllüd tarixi 1607-ci ilə təxmin olunur. Nəsrabadi qeyd edir ki, təzkirəni yazmağa başlamazdan iki il əvvəl İsfahanda Uğurlu bəylə dəfələrlə görüşüb söhbət etmək ona nəsib olmuşdur. Bu görüşlərin tarixi baş vermiş hadisədən 38 il sonraya – 1670-ci ilə aid edilir. Bu zaman Uğurlu bəy 63 yaşında qocaman bir şair imiş.

Nəsrabadi Məhəmmədqulu xanın oğlu Uğurlu xanın cavan vaxtlarından bəhs edərək yazır ki, əmisi Mürtəzaqulu xanın ölümündən sonra – 1664-cü ildə II Şah Abbas tərəfindən Qarabağ vilayətinə bəylərbəyi vəzifəsinə təyin edilmişdir. Həmin dövrdə şairin 30 yaşında olması güman edilir. Daha dəqiq məlumat əldə olunana qədər buna əsaslanaraq hələlik Uğurlu xanın təvəllüd tarixini 1634-cü ilə təxmin etmək mümkündür. Beləliklə, Uğurlu bəy ilə Uğurlu xan arasında təqribən 27 il yaş fərqi yaranır.

Məhəmmədqulu xan böyük qardaşı Mürşüdqulu xandan sonra Qarabağ vilayətinin hakimi olmuşdur. O, bu vəzifəyə gənc yaşlarında təyin edildiyindən «bütün işləri vəzir-vəkilin məşvərəti ilə» yerinə yetirirdi (162, 114). Bir müddətdən sonra Gürcüstanda baş vermiş üsyana etinasız yanaşdığına görə, 1625-ci ilin iyun ayının 30-da I Şah Abbasın əmrilə Məhəmmədqulu xan vəzifəsindən kənarlaşdırılaraq Səfəvilər

dövründə ilk dəfə Qarabağ vilayətinə Ziyadoğlu Qacar nəslindən olmayan Allahverdi xanın oğlu Davud xan təyin olunur və Tiflisin idarəsi ona tapşırılır (14, 483). Lakin tezliklə xəyanət nəticəsində vəzifəsindən uzaqlaşdırılır və Ziyadoğluların irsi hakimiyyəti bərpa olunur. Məhəmmədqulu xan atası Məhəmməd xan kimi ikinci dəfə I Şah Abbasın varisi Şah Səfinin əmri ilə həmin vəzifəyə təyin edilir (138, 29). Sonra qardaşı Mürtəzaqulu xana (1655-1664), onun vəfatından sonra isə oğlu şair Uğurlu xana vilayəti idarə etmək müyəssər olmuşdur (14, 486; 114, 242).

«Təzkireyi-Nəsrabadi» əsərində şair Uğurlu xanın gənc yaşlarında daha iki inzibati vəzifə daşdığı – Qum şəhərində daruğa və İsfahan şəhərində su təchizatı üzrə rəis olduğu barədə bilgi verilir.

Daruğa monqolca «daruxu» sözündəndir; «sıxmaq», «daraltmaq» mənalарını daşıyır; məcazen «möhürləyən» deməkdir. Orta əsrlərdə monqol istilasına məruz qalmış ölkələrdə tətbiq olunurdu. Maliyyə işlərinə baxmaq (vergi toplamaq), əhalini siyahıya almaq, asayışı qorumaq, yerli əhalidən yardımçı hərbi hissələr təşkil etmək, cinayətkarları cəzalandırmaq və s. işlərə nəzarət edən bu inzibati vəzifə Azərbaycanda XIII əsrdən mövcud olmuşdur. Daruğalıq vəzifəsinə məmurlar əsasən şah tərəfindən təyin edilirdi. Azərbaycanda daruğalığın ən fəal dövrü XVI-XIX əsrlər hesab olunur. Xanlıqlar zamanı hətta hər bir mahala xan tərəfindən daruğa təyin edilirdi (13, III, 340; 61, 55).

Uğurlu xan Qum şəhərində olarkən dövrünün məşhur alimi, bir sıra iri həcmli dini, fəlsəfi və tədqiqat əsərlərinin müəllifi, “Fəyyaz” təxəllüsü ilə fars dilində divan yazmış şair Molla Əbdürrəzzaq ibn Əli ibn Hüseyn Gilani Lahicani

Qumidən (1072 = 1661-62) dərs almışdır (121, IV, 3076; 123, IV, 361-363; 120, XXXIII, 60).

Tədqiqat obyektı olan «Divan»ın müəllifi kimi Nəsrabadinin təzkirəsində adı çəkilən şairlərdən İmamqulu xanın oğlu Uğurlu bəy deyil, Məhəmmədqulu xanın oğlu Uğurlu xan qəbul olunur. Ədəbiyyat tarixində təxəllüsünü bir neçə dəfə dəyişmiş şairlər çox olmuşdur. Buna misal olaraq dahi Nizaminin (1141-1209) böyük müasiri Xaqani Şirvaninin (1126-1199) adını çəkmək mümkündür. O, ilk vaxtlar Əbdülməcid Sənainin (1070-1140) «Hədiqətül-həqiqət» əsərinin təsiri ilə «Həqayiqi» təxəllüsünü qəbul etmiş və şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır (13, VIII, 380). 25 yaşında ikən Şirvanşahların məliküş-şüərası Əbül-Üla Gəncəvinin (XII əsr) dəvətilə saraya gəldikdən sonra, onun məsləhətilə «Xaqani» təxəllüsünü qəbul etmişdir (13, IV, 132; X, 20). Uğurlu xanın müasirlərindən biri olan Rükəddin Məsud Nizaməddin Əli oğlu Məsihi (987-1066 = 1580-1656) əvvəlcə şeirlərini «Həkim Rükəni» təxəllüsü ilə yazmış və məşhurlaşmışdır. Bir müddətdən sonra o, «Məsihi» təxəllüsünü qəbul etmiş və bəzi əsərlərində bunu «Məsih», «Məsiha» formalarında işlətməmişdir (10, 547; 89, 28-32).

Təzkirədə şairin şeirlərindən verilmiş nümunələrdə «Ziyadi» təxəllüsü yoxdur və bu beytlərin hamısı Uğurlu xan Gəncəvinin əlimizdə olan «Divan»ının əlyazma nüsxələrində yazılmışdır. Birinci nümunə iki beytdən ibarətdir və چشم (çəşm – göz) rədifli parçadır. Bu misralar əlyazma nüsxələrinin yalnız birində – Misir nüsxəsində tapıldı. Sıra nömrəsilə 383-cü qəzəl sayılan və 13 beytdən ibarət olan bu şeirin ilk beyti təzkirədə verilmiş nümunənin birinci beytinə uyğundur; ikinci beyt isə qəzəldə yoxdur. Görünür, katib əsəri köçürərkən həmin beyti

nəzərdən qaçırmışdır. Qəzəlin mətni tərtib edilərkən bu beyt əsərə əlavə olunur. Nümunə təzkirədə belə dərc getmişdir (130, 25):

ما را گداخت گریه بیمنتهای چشم
آخر نیافتم چه بود مدعی چشم
این در گداز آن شد آن در گداز این
چشم بلای دل شد دل شد بلای چشم

Bizi gözlərin minnətsiz ağlamağı əritdi,
Axır ki, tapa bilmədim, gözlərin iddiası nədir?
Bu onu yandırdı, o bunu yandırdı,
Gözlər ürəyə bəla oldu, ürək isə gözlərin bəlası

Bu nümunənin birinci beyti Misir nüsxəsində aşağıdakı şəkildə yazılmışdır (213, 78^a):

دل را گداخت گریه پی منتهای چشم
آخر نیافتم چه بود مدعی چشم

Göründüyü kimi, beytin birinci mısrası fərqlidir. Misranın Misir variantı orijinala daha yaxındır. İkinci nümunə belədir (130 25):

فضای باطنم از عشق عالمگیر روشن شد
ز اعجاز جنونم دیده زنجیر روشن شد
Batinimin fəzası dünyanı fəth edən eşqdən işıqlandı,
Divanəliyimin möcüzəsindən zəncirin gözləri işıqlandı.

Bu beyt əlyazma nüsxələrinin üçündə də vardır (211, 66^b; 212, 60^b; 213, 34^a). Qəzəl Məşhəd və Tbilisi nüsxələrində beş

beytdən ibarətdir, Misir nüsxəsində isə altı beyt həcmindədir və üçüncü beyt adı çəkilən nüsxələrdə yoxdur. Təzkiyədə verilmiş bu nümunə qəzəlin mətləsidir. Beytin birinci misrası əlyazmaların üçündə də bu şəkildə yazılmışdır.

فضای هستیم از عشق عالمگیر روشن شد

Göründüyü kimi, misrada olan باطنم (daxili aləmim) sözü yaxınmənəli هستیم (varlığım) sözü ilə əvəz edilmişdir. İlahi eşqə həsr olunmuş bu beytdə şair demək istəyir ki, dünyanı fəth edən yeganə, uca Allahın eşqilə onun bütün daxili aləmi və yaxud varlığının fəzası nura qərq oldu; bu böyük eşqin möcüzəsindən gözləri işıqlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən misra هستیم (varlığım) sözü ilə daha məntiqli səslənir.

Üçüncü nümunə iki beytdən ibarət olub nüsxələrin üçündə də vardır (130, 25):

سرکشی ای شوخ هرجائی بس است

این غرور و ناز و خود رایی بس است

Ey hərcayi şux! Bu qədər özünü öymə, bəsdir!

Bu qürur, naz və özünə qürrələnmə bəsdir!

Sonuncu beyt belədir (130,26):

تا ز سرمستان بزم او شوی

آنقدر کز خود برون آئی بس است

Onun məclisinin sərməstlərindən olana qədər,

O qədər ki, özündən çıxırsan (özünü öyürsən), bəsdir!

Nümunənin birinci beyti səkkiz beytdən ibarət olan qəzəlin mətləsidir, ikincisi isə həmin qəzəlin altıncı beytidir (211, 26^a; 212, 19^{a-b}; 213, 19^{a-b}).

Dördüncü nümunə «vav» qafiyəsindədir (130, 26):

نواى بلبلان را گوش كردى در چمن يكشوب
بيا پهلوى شمع و حرفى از پروانه هم بشنو

Bülbüllərin nəvasını çəməndə bir gecə dinlədin,
Şamın yanına gəl və pərvanədən də bir söz eşit

Bu beyt bütün nüsxələrdə vardır və təzkirədə dərc olunduğu kimidir. Nümunə yeddi beytli qəzəlin ikinci beytidir (211, 128^b; 212, 105^b; 213, 94^b).

Beləliklə, «Təzkireyi-Nəsrabadi» əsərində Uğurlu xanın şeirlərindən verilmiş altı beyt həcmində olan nümunələrin hamısı «Divan»da tapıldı və bəlli oldu ki, onlar şairin yazdığı dörd qəzəlin tərkib hissələridir. Əlavə etmək lazımdır ki, əlyazmalarında qəzəllərin dördünün də məxləs beyti «Müsaib» təxəllüslüdür. Ümumiyyətlə, məqtəsi olmayan bəzi şeirlər istisna olmaqla «Divan»dakı bütün qəzəllər və digər əsərlər «Müsaib» təxəllüsü ilə yazılmışdır. Burada «Ziyadi» təxəllüsünə rast gəlinmir. Nəsrabadinin qeyd etdiyi kimi, Uğurlu xanın «Ziyadi» təxəllüsü ilə şeir yazması istisnadır. Görünür, şair yaradıcılığa başlayanda nəsilələrinin daşdığı məşhur «Ziyadoğlu» soyadına görə həmin təxəllüsü seçmişdir. Bu səbəbdən də Nəsrabadinin təzkirəsinə «Ziyadi» təxəllüsü ilə düşmüşdür. Sonralar isə yüksək rütbəli dövlət məmuru kimi, II Şah Abbasdan «Müsaib» ləqəbini qəbul etmişdir. Bu ləqəb Uğurlu xana təxminən 24 yaşında – 1658-ci ildə verilə bilərdi. Nəsrabadi öz təzkirəsinin xatiməsində müəmma deyən məşhur şairlərdən bəhs etmiş və onlardan nümunələr göstərmişdir. Bu şairlərin sırasında Uğurlu xanın adını görmək mümkündür (130, 540):

اگر چه شعله ام خاموش شد لیکن اثر دارد
چو آتش دل اگر آسوده شد درد دگر دارد

Alovumun sönməsinə baxmayaraq, onun izi qalmışdır,
Əgər ürəyin odu sakitləşmişsə də onun başqa dərdi var

Şeydanın adına (باسم شیدا) deyilmiş bu müəmma Misir və Tbilisi nüsxələrində vardır; Məşhəd nüsxəsində isə müəmma bölməsi yoxdur. Əlavə etmək lazımdır ki, Nəsrabadi müəmmalardan göstərdiyi nümunələrin bir və ya iki cümlədən ibarət qısa şərhini də vermişdir. O, Uğurlu xanın həmin müəmmasını belə izah etmişdir (130, 540):

چو آتش دل شئی است که الفش اسقاط شده و از در داء مراد است

[Ürəyin odu elə bir şeydir ki, «əlif»i («əlif» hərfi) düşmüş və məqsəd xəstələnməkdir].

Qeyd edək ki, klassik Şərq ədəbiyyatında başqa poetik vasitələrlə yanaşı, müəmma janrı da geniş yayılmışdı. Müəmma şeiriyatda müxtəlif vasitələrlə fikrin (adın, tarixin və s.) gizlədilməsinə deyilir. Müəmma demək və ya onu kəşf etmək şairdən yüksək sənətkarlıq qüdrəti, dərin elmi bilik və böyük istedad tələb edir. Müəmmannın tərtibi, kəşfi, şərtləri və incəliklərindən bəhs edən bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bunlardan Caminin (1414-1492) «Müəmmayi-kəbir», «Üsuli-müəmma» və Kəmaləddin Hüseyn ibn Məhəmməd Nişaburinin (XV əsr) «Müəmma» risaləsinin adını çəkmək olar. Xaqani, Nizami və Zülfüqar Şirvaninin əsərlərində müəmmalara rast

gəlinir. Cami, Nəvai və Füzuli öz divanlarında müəmmalara xüsusi yer vermişlər. XV əsrdən başlayaraq müəmma janrı daha geniş işlənmişdir (53, 15; 90, 3-5; 185, 41). Uğurlu xanın müəmmaları onun istedadlı bir şair olduğunu göstərir.

Nəsrabadinin şair Uğurlu xan haqqında verdiyi məlumatı Məhəmmədəli Tərbiyə (1875-1940) «Dənışməndani-Azərbaycan» əsərində «Ziyadi Qarabağı» adı ilə qeyd etmişdir (97, 155; 130, 25). Təzkirənin başqa bir səhifəsində isə «Gülüstani-İrəm» əsərinə əsaslanaraq «Müsaib Gəncəvi» başlığı ilə verilmiş məlumatda şairin adı «Kərbəlayı Əlixan Ziyadoğlu» kimi göstərilir; onun II Şah Abbasın zamanında (1642-1666) Qarabağ və Gəncə ərazisinin hakimi olduğu vurğulanır (15, 248; 97, 234). Lakin tarixi tədqiqatlara görə həmin dövrdə Qarabağ və Gəncə ərazisində «Kərbəlayı Əlixan Ziyadoğlu» və yaxud A.Bakıxanovun yazdığı kimi «Ziyadoğlu Kəlbəli xan» adlı şəxsin bəylərbəyi vəzifəsini daşmadığı bəlli olur (14, 486; 138, 29; 162, 113-114). Astani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasının kataloqunda «Abbasnamə» kitabına istinadən «Gülüstani-İrəm» və «Dənışməndani-Azərbaycan» əsərlərində şairin adının düzgün verilmədiyi barədə qeyd vardır. Burada hətta XVII əsr şairlərindən biri olan Müsaib Nayininin iki beytinin səhvən Müsaib Gəncəviyə aid edildiyi də göstərilir (126, 514). Ancaq nümunə olaraq Hafız Şirazinin «Divan»ındakı ilk qəzələ yazılmış nəzirədən göstərilən beyt Uğurlu xanın öz yaradıcılığının məhsuludur. Bu qəzəl iki nüsxədə verilmişdir (15, 249; 97, 234; 151, 49-54; 212, 2^{a-b}; 213, 2^a).

Şəmsəddin Sami bəy də şairin adını «Kəlbəli» (کلب علی) kimi qeyd edir və onun Şah Süleyman Səfəvinin dövründə (1666-1694) yaşadığını iddia edir (121, V, 3872). Müəllif əsərin başqa cildində «Müsaib» təxəllüslü üç şairin adını

çəkir: “Birincisi, İsfahana tabe olan Nain qəsəbəsinədən olub, rəməldə məharəti və həzələ (هزله – satira) meyli var idi.

İkincisi, (Molla Həsən) təbrizli olub, xətti-qübarda məharəti var idi.

Üçüncüsü, Kəşmir bütperəstlərindən olub Fərəhabadda yaşamışdır” (121, 4292).

Burada Müsahib Gəncəvi haqqında bilgi verilməsə də adı çəkilən şairlərdən ikincisi diqqəti cəlb edir və Müsahib Təbrizlinin adının mötərizədə yazılması onun dəqiq olmadığını göstərir. Başqa maraqla bir fakta nəzər salaq: Qahirə şəhərindəki «Darül-kütub» kitabxanasının Nəsrullah Mübəşşər ət-Tərazi tərəfindən tərtib olunmuş «Fars əlyazmaları kataloqu»nda «Müsahib» təxəllüslü şairin divanı «Qamusül-Elam» əsərində göstərilədiyi kimi təxmini olaraq Molla Həsən ət-Təbrizi adlı bir şairə aid edilmişdir. Lakin, əsərin başlanğıcında göstərilən nümunə Uğurlu xan Müsahib Gəncəvinin «Divan»ındakı ilk qəzəlin mətləsidir. Deməli bu iki ad mənbələrdə qarışıq salınmışdır. Əlavə etmək lazımdır ki, bu əlyazma nüsxəsinin surəti artıq əldə olunmuş və tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bu barədə ikinci fəsildə ətraflı məlumat verilir (121, VI, 4292; 128, 2532; 132, 460; 133, 188).

Əldə edilmiş bu nüsxə ilə əlaqədar bir cəhəti də qeyd etmək məqsədə müvafiq sayılır. Belə ki, 1296-cı ildən (=1879-80) başlayaraq Misirin Xidiviyyə (Darül-kütub) kitabxanasında işləyən azərbaycanlı alim Əli Hilli ibn Sultan ibn Məhəmməd ibn Qoca əd-Dağıstani orada saxlanılan türk və fars dillərində yazılmış əsərlərin əlyazma nüsxələrini nizamlayaraq tədqiq etmiş və mövzu üzrə ərəb dilində 559 səhifəlik bir kataloq tərtib etmişdir. Kitab 1306-cı ildə (=1888-89) Qahirə şəhərində Şeyx

Əbdürrəzaq Osmanın mətbəəsində çap olunmuşdur (132; 164, 63).

Bu kataloq əsasında Qafar Kəndli «Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xidiviyyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında» sərlövhəli məqalə yazmış və 1958-ci ildə dərc etdirmişdir. Adından görüldüyü kimi bu məqaləni yazmaqda müəllifin əsas məqsədi Azərbaycan oxucularını, o cümlədən mütəxəssisləri klassiklərimizin əsərləri və daha nəfis əlyazma nüsxələri ilə tanış etmək olmuşdur (164, 63-64). Məqalədə Azərbaycanın bir sıra alim, tədqiqatçı, filosof və şairlərinin müxtəlif əsərlərinin ən qiymətli əlyazma nüsxələri haqqında bilgi verilir. Bu əlyazmalar içərisində müəlliflərin sağlığında və yaxud ölümündən az sonra köçürülmüş nadir nüsxələr də vardır. Azərbaycan şairlərindən Nizami, Xaqani, Əhvədi, Əssar Təbrizi, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Gülşəni Bərdəi (?-940=1533-34), Saib Təbrizi və s. əsərlərinin əlyazma nüsxələri barəsində məlumat verilmişdir (164, 64-69). Lakin məqalə kataloqdakı bütün azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərini əhatə etmədiyindən orada şair Uğurlu xan Müsaib Gəncəvi və onun «Divan»ından bəhs olunmamışdır (132, 460).

Təzkirə müəllifləri adətən özündən əvvəl yazılmış əsərlərə istinad edərək demək olar ki, eyni sözləri təkrar etmişlər. Bu səbəbdən də, Təbriyyətin «Sübhi-Gülşən» əsərinə əsaslanaraq öz təzkirəsində Müsaib Molla Həsən Təbrizi haqqında belə yazır:

«Təbrizin söz ustalarındandır. O, qübar xəttini çox yaxşı yazırdı» (97, 234).

Müraciət olunmuş kataloqlarda şair haqqında bundan artıq məlumat yoxdur (121, VI, 4292; 131, IX (III), 1053).

«Əz-Zəriə» əsərinin «Şeir və şairlər» fəslinin «mim» bölümündə «Müsaib» təxəllüslü dörd şairin adı çəkilir.

Bunlardan birincisi – qübar xətt ilə gözəl yazı bilən Müsahib Təbrizi, ikincisi – Fərəhabadda yaşamış Müsahib Kəşmiri, üçüncüsü – Kərbəlayi Əlixan Ziyadoğlu Müsahib Gənci, dördüncüsü – Yəzd şəhərindəki Nain qəsəbəsinə olub İsfahanda yaşamış, rəməl elminin mahir bilicisi, qəsidə və qəzəllər yazmış Müsahib Nayinidir (131, IX (III), 1053).

İri həcmli bu təlifətin müəllifi Şeyx Ağa Bozorg Ət-Tehrani şair haqqında «Müsahib Gənci» başlığı ilə bunları yazmışdır:

٦٨٤٥: دیوان مصاحب گنجی او شعره) و اسمه کربلائى على خان
زیاد اغلو. کان من ندماء الشاه عباس الثانى. ترجمة فى (دجا – ص ٣٤٧) و آورد
شعره نقلاً عن گلستان ارم"

[(6845: Divani Müsahib Gənci, onun nəzmi) Onun ismi Kərbəlayi Əlixan Ziyadoğludur. II Şah Abbasın nədimi olmur. «Düca»nın tərcüməsi, «Gülüstani-İrəm» onun şeiri haqqında məlumat verir (131, IX (III), 1053].

Göründüyü kimi, tədqiqatçı özündən əvvəl yazılmış əsərlərə istinadən şair barədə qısa bilgi vermiş və onun nisbəsini «Gəncəvi» deyil, «Gənci» formasında qeyd etmişdir.

On mötəbər mənbə əsasında tərtib olunmuş «Ədəbi məlumat cədvəli»ndə fars dilində yazmış «Müsahib» təxəllüslü dörd şairin – Müsahib Kəşmiri, Müsahib Nayini, Müsahib Gəncəvi Kərbəlayi Əlixan və Müsahib Molla Həsən Təbrizlinin adı çəkilir. Onlardan yalnız Müsahib Gəncəvinin yaşadığı dövr (XVII əsr) göstərilmişdir (78, 256).

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda Salman Mümtazın (1873-1941) şəxsi arxivində (fond 24) saxlanılan 318 nömrəli sənəd Müsahib Gəncəvi barədə qısa bilgi verilir. S.Mümtaz öz qeydlərini bənövşəyi və yaşıl rəngli mürəkkəblə, fars və azəri türk

dillərində yazmışdır. Qeydin görünüşü və mürəkkəbin müxtəlif rəngdə olması göstərir ki, tədqiqatçı həmin sətirləri ayrı-ayrı vaxtlarda, məlumat əldə olunduqda yazmışdır. Onun fars dilində yazdığı sətirlər bunlardır:

مصاحب گنجوی. اسم و رسم او کلبعلی خان زیاد اوغلی بیگیء گنجہ و قراباغ ز غایت تقرّب و شرف مصاحب در حضرت شاه عباس ثانی مصاحب تخلّص نمود (۱۱ نجی عصرگ نصف اخیریندن). علاوه بر شکوه شوکت و استقرار امر سیادت به فنون کمالات و لطافت طبع موصوف بوده است. هرچند دیوان اشعارش منظور نگشت اما این چند بیت از اوست.

[Müsaib Gəncəvi. Onun ismi və rəsmi Gəncə və Qarabağ bəylərbəyi Kəlbəli xan Ziyadoğludur. II Şah Abbasa çox yaxın və onun şərəfli həmsöhbətlərindən olduğundan «Müsaib» təxəllüsünü qəbul etmişdir (XI əsrin II yarısından). O, cah-cəlal sahibi və siyasət işlərində sabitqədəm olmaqla bərabər, mükəmməl elmə, incə və gözəl təbə malik olmuşdur. Hərçənd şeirlərinin nəzərdə tutulan divanı əldə yoxdur, amma bu bir neçə beyt onundur (204, 1).].

Verilmiş məlumat içərisində Uğurlu xana «Müsaib» təxəllüsünün verildiyi tarix xüsusilə diqqəti cəlb edir. S.Mümtaz bunu hicri tarixilə XI əsrin II yarısından etibarən qəbul etdiyini göstərir ki, bu da, bölümün əvvəlində gəldiyimiz nəticəni bir daha təsdiq edir. Belə ki, əgər XVII əsrin II yarısından – təqribən 1658-ci ildən başlayaraq «Müsaib» ləqəbini aldıqdan sonra şeirlərini həmin təxəllüslə yazmışdırsa, deməli, o vaxta qədər Nəsrabadinin qeyd etdiyi kimi, Qum və İsfahan şəhərlərində yaşayarkən gənc şair öz əsərlərini «Ziyadi» təxəllüsü ilə qələmə almışdır.

Mənbələrin çoxunda, o cümlədən «Gülüstani-İrəm»də göstərildiyi kimi, S.Mümtaz Uğurlu xanın divanının əldə olmadığını yazır (15, 249). Müəllif şairin şeirlərindən dörd beyt və onun Hafiz Şirazinin ilk qəzəlinə yazdığı nəzirənin başlanğıcından iki beyt nümunə verir və qeydlərini azəri türkcəsində davam edərək bildirir ki, «mərhüm Müsahib Şah Abbas Sanidən sonra oğlu Şah Süleyman Səfəvinin dəxi xidmətində bulunmuşdur» (204, 1).

S.Mümtaz öz tədqiqatlarından birində XVII əsr nümayəndəsi şair Qövsi Təbrizinin həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən onun şair Uğurlu xanla dostluğundan yazır. Eləcə də, Qövsi Təbrizinin Uğurlu xana həsr etdiyi tərcibənddən bir beyt xatırlayaraq öz məqaləsində qeyd edir:

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib ruzigarında

Ki, daniş gövhərilə var malamal dərya tək. (85, 104).

S.Mümtazın hafizəsindən köçürülmüş bu beyt göstərir ki, Uğurlu xanın bir zamanlar unudulduğuna baxmayaraq, XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində o, nümunəvi, xeyirxah, mötəbər və alicənab bir şəxsiyyət kimi hörmətlə xatırlanırdı.

Müəllif daha sonra «Nigaristani-süxən» əsərinə əsasən doğru olaraq qeyd edir ki, Uğurlu xan Qarabağ və Gəncə bəylərbəyisi Məhəmmədqulu xanın oğlu və Molla Əbdürrəzzaq Kəsinin şagirdlərindəndir. Bir zaman Qum və bir müddət İsfahanda yaşamışdı. Müqtədir bir şair idi» (85, 104).

Firudin bəy Köçərlinin şair Uğurlu xan Müsahib haqqında yazdıqları da diqqətəlayiqdir:

«Müsahib Gəncəvi ki, Kərbəlayı Əlixan Ziyadoğlu ismilə məşhurdur. Gəncə və Qarabağ bəylərbəyisi olubdur. Ziyadə xirədmənd, baxəbər və xoşsöhbət bir vücud imiş. Şah Abbas Səfəvinin lütf və inayətinə nail olduğu üçün «Müsahib» ləqəbi

almışdı. Ümuri-məmləkətdə ziyadə mahir və durbin olduğundan maədə şeirşünaslıqda yədi-beyzası var imiş. Özü dəxi şeir deyərmiş və bir çox şeir və qəzəlləri qalıbdır» (39, I, 149).

F.Köçərli Müsaib Gəncəvinin müasirlərindən biri olan Qövsü Təbrizinin yaradıcılığının tədqiqi zamanı şair haqqında daha geniş bilgi verir. “Azərbaycan şüərasından “Qövsü” təxəllüs zərif və xoştəb bir şairin yazma divanı-əşar və qəzəliyyatı”nı əldə edir və tədqiq etməyə başlayır. Tədqiqatçı müraciət etdiyi məxəzlərdə şair haqqında münasib bir məlumata rast gəlmədiyindən əsərlərini araşdırmaqla onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışır. Lakin şairin yaşadığı dövrü düzgün müəyyənləşdirə bilməmiş, onu səhvən Molla Pənah Vaqifin (1717-1797) müasiri kimi, XVIII əsrin şairləri sırasına daxil etmişdir. Buna Q.Təbrizinin «Divan»ındakı şair Uğurlu xan Ziyadoğlunun adına yazdığı tərcibənd səbəb olmuşdur. Bəzi mənbələrdə göstərildiyi kimi, F.Köçərli də, XVII əsrdə yaşamış şair Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsaibi onun nəslindən olan Gəncə xanı Şahverdi xanın qardaşı və məşhur Cavad xanın əmisi II Uğurlu xan Ziyadoğlu kimi qeyd etmiş, onun hakimiyyəti dövrünü səhvən hicri tarixilə 1180-90-cı illərə (=1766-76) aid etmişdir (6, 571; 13, 383-384; 39, 40, 219-220; 88, 25; 193, 56-57, 65).

Əlavə etmək lazımdır ki, Cavad xanın əmisi Uğurlu xanın yaşadığı dövr XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. O, II Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində (1722-1732) Qarabağ və Gəncə ərazisinin hakimi olmuşdur. Nadir şahın dövründə (1736-1747) isə cəzalandırılaraq torpaqlarının böyük hissəsini itirdiyinə baxmayaraq, hakimiyyəti altında yalnız Gəncə şəhəri olmaqla o, yenə də öz vəzifəsində qalmışdır. II Uğurlu xan

1738-ci ildə Nadir şahın qardaşı İbrahim xanla birlikdə Cənuk vuruşmasında üsyançılar tərəfindən öldürülmüşdür (13, VI, 84-85; IX, 421; 14, 531).

F.Köçərli şair Uğurlu xana həsr olunmuş həmin tərcibəndi də öz tədqiqatına əlavə etmişdir. Əsər burada üç hissədən (42 misradan) ibarətdir (39, I, 220-221):

Gətir saqi, qədəh kim, növbahari-eyşü işrətdir,
Bu gündən böylə cuşi-eşqü tüğyani-məhəbbətdir.

Bu gün kim, cami-güldən bangi nuşanuş urar bülbul,
Meyi gülrəngdən hər kim ki, qafıl, məsti-qəflətdir.

Verir badi-bahar əmvatə əhya sübhəmə, sən həm
Oyaq ol, fürsəti fəvt etmə kim, fürsət qənimətdir.

Nola gər cami-minadən düşərsə aləmə qovğa
Ki, bu xurşidi-məşhər ol qiyam etmiş qiyamətdir.

Gətir səhba ki, baqidir səlahü-tövbənin çağı,
Bu beş gün kim, qələm yoxdur, bizə əyyami möhlətdir.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib ruzigarında
Ki, xaki-rəhgüzarı sürmeyi-çəşmi-bəsirətdir.

Bihəmdullah ki, dudi-ahımız əbri-bahar oldu,
Qaradan çıxdı dağü bağü səhra, lələzar oldu.

Gətir saqi, şərabı ver mənə əmvatə əhya tək,
Ləbi çanbəxşini məndən diriğ etmə Məsiha tək.

Nə xoş güllər düşübdür çeşmimə gülzardan sənsiz,
Əcayib dağlar var lələdən sinəmdə səhra tək.

Məni məzur tut, gər olmuşam məst, istərəm səndən
Vəfa kim, adı var, yoxdur özü aləmdə ənqa tək.

Nola kər rəşikdən bülbül töküb göz yaşı, qan ağlar
Ki, məhv olmuş gülə şəbnəm, bi eyni çeşmi-bina tək.

Mənim tək nola gər məstanə söylər bülbülü qumri
Ki, gül cami-meyi-gülgün kimidir sərvə-mina tək.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib ruzigarında
Ki, daniş gövhərilə var malamal dərya tək.

Bihəmdullah ki, dudi-ahımız əbri-bahar oldu,
Qaradan çıxdı dağü bağü səhra, lələzar oldu.

Gətir saqi, qədəh kim, arizu bağrım kəbab etmiş,
Meyi-gülrəng tək qeyri, məni həsrət xərəb etmiş.

Mənim göz yaşımı zinhar gür et, sərgiran baxma
Ki, suzi-dil onun hər qətrəsin bir ləli nab etmiş.

Mənim hər misrəi-ahım durar divan ilə pəhlü
Ki, divani-qiyamından məni eşq intixab etmiş.

O günlər kim, keçibdir tövbəvü zöhdü vərəbirlə,
Fəğan ki, xameyi-təqdir ömrümdən hesab etmiş.

Bahar əyyamı olma naleyi-məstanədən qafil
Ki, rəhmət naləsin məstin duayi-müstəcəb etmiş.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib ruzigarında
Ki, hər bir zərrəni şəfqət gözilə afitab etmiş.

Bihəmdullah ki, dudi-ahımız əbri-bahar oldu,
Qaradan çıxdı dağü bağü səhra, laləzar oldu.

Qövsi Təbrizi «Divan»ının mətni ilk dəfə H.Araslı tərəfindən Britaniya və Gürcüstan Dövlət muzeyində mühafizə olunan iki əlyazma nüsxəsi əsasında tərtib edilmiş və 1958-ci ildə dərc olunmuşdur. Verilmiş tərcibənd həmin kitabda beş hissədən ibarətdir (10, I, 506; 96, 12).

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Qövsi Təbrizi Uğurlu xanın himayəsində gözəl güzəran keçirdiyinə görə səmimiyyətlə yazdığı həmin tərcibənd vasitəsilə öz şair dostuna minnətdarlığını bildirmişdir. Əsərdə Uğurlu xanın özünəməxsus xüsusiyyətləri və xeyirxah əməlləri təsvir edilir; qarşılıqlı dostluq duyğuları incə tərzdə ifadə olunur (6, 571; 39, I, 221; 88, 25; 193, 76).

Belə ki, Qövsi Təbrizi:

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib ruzigarında
Ki, xaki-rəhgüzarı sürmeyi-çəşmi-bəsirətdir.

- deməklə Uğurlu xanın haqq yolunda olduğunu göstərir; onun keçdiyi yolun torpağını “bəsirət gözlünün sürməsi” adlandırmaqla şairin diqqətli və uzaqgörən bir şəxs olduğunu qeyd edir; eləcə də xeyirxah əməlləri ilə gözləri və könülləri işıqlandırıldığını bildirir.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsaib ruzigarında

Ki, danış gövhərilə var malamal dərya tək.

- beyti ilə Uğurlu xanı elmi yüksək qiymətləndirən, sənət adamlarına, xüsusilə şairlərə hörmət edən, onlara maddi və mənəvi köməyini əsirgəməyən, elmli, təcrübəli, kamil bir insan kimi təsvir edir.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsaib ruzigarında

Ki, hər bir zərrəni şəfqət gözilə afitab etmiş.

- söyləməklə öz şair dostunun dövründə, himayəsində, nəzarəti və köməyi nəticəsində «hər bir zərrənin» günəş qədər artıb yüksələ bilməsini vurğulayır. Eyni zamanda, özünün də onun maddi və mənəvi köməyindən bəhrələndiyini etiraf edir.

Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsaib ruzigarında,

Ki, biz onun qulu, ol bəndeyi Sultan Süleymandır.

- beyti əsərin I Şah Süleymanın hakimiyyəti illərində (1666-1694) yazıldığını və hər iki şairin şahla xoş münasibətdə olduğunu göstərir.

Bihəmdullah ki, dudi-ahimiz əbri-bahar oldu,

Qaradan çıxdı dağü bağü səhra, lələzar oldu.

- söyləməklə həyatda Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsaib kimi əməlisaleh, xeyirxah və alicənab insanların varlığına görə Allaha şükür edir.

Ümumiyyətlə, Uğurlu xanın məşhur alimlərdən, xüsusilə də Mövlana Əbdürrəzzaqdan dərs alaraq şeirşünaslıq elmini mükəmməl öyrənməsi göstərir ki, o, təkcə Qövsü Təbrizinin deyil, ustad bir sənətkar kimi çox şairin müəllimi olmuşdur (39, I, 149, 221; 85, 104; 130, 25).

Nəhayət, Uğurlu xanın yaş həddini müəyyənləşdirməkdən ötrü əsas bir məxəz kimi onun «Divan»ının Tbilisi nüsxəsində yazılmış kiçikhəcmli sonluğa müraciət olunur.

تَمَّت الدِّیوان المصاحب فی پانزدھم شهر صفر ختم بهجر و الظفر
سنة ۱۰۹۸ م م م

[Hökmdar Müsahibin divanı tamamlanıb hicri vəz-zəfər tarixilə 1098-ci ilin səfər ayının 15-də (=31 dekabr 1686-cı il) xətm olundu (212, 131^b)].

Əvvəlcə, şairin sağ olduğunu göstərir, çünki, vəfat etmiş müəlliflərin əsərləri köçürüldükdə sonluqda adətən “mərhum” sözü işlədilir. İkincisi, məlum olur ki, 1664-cü ildə Qarabağ vilayətinə bəylərbəyi təyin edilmiş Uğurlu xan Müsahib 1686-cı ilin son gününə qədər – 22 il müddətində həmin vəzifədə qalmışdır. Bunu müraciət olunmuş mənbələrin əksəriyyəti təsdiq edir (121, V, 3872; 126, 514; 204, 1). Çox güman ki, Uğurlu xan 1686-cı ildən sonra da bir neçə müddət Qarabağın hakimi olaraq qalmışdır. Üçüncüsü, 1634-cü ilə təxmin edilmiş təvəllüd tarixi hesablandıqda 1686-cı ildə onun 52 yaşında olduğu müəyyənləşir. Dövrünün qabaqcıl ziyalılarından biri olmuş şair Uğurlu xan Müsahib Ziyadoğlu Qacarın zəncin kitabxanaya malik olması barədə bəzi mənbələrdə məlumat vardır (89, 79; 92, 41-42).

Ümumiyyətlə, Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra Azərbaycanda elm, maarif və mədəniyyətin əvvəlki dövrlərə nisbətən sürətlə və sistemli şəkildə inkişaf edirdi. Bu əlamətdar hadisə kitabdarlıq və kitabxanaçılıq işinə böyük təsir göstərdiyindən ölkədə kitab toplamaq və xüsusi kitabxana yaratmaq demək olar ki, adət halını almışdı. Həmin dövrdən etibarən şahların, ayrı-ayrı feodalların, alim, şair və din xadimlərinin şəxsi kitabxanalarında mühafizə olunmuş qiymətli abidələrdən bir qismi müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır (61, 107). Uğurlu xan Müsahibin əldə olunmuş üç əlyazma nüsxəsi də bu sıradandır. Belə ki, Məşhəd nüsxəsi

vaxtilə Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın kitabxanasına məxsus imiş. Tbilisi nüsxəsi yenə də Qacar sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan Məcid əs-Sultan Qacarın şəxsi kitabxanasına məxsus olmuşdur. Bu əlyazma nüsxəsi onun bütün kolleksiyası ilə birlikdə XX əsrin 20-ci illərində Gürcüstan Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir (189, 37). Qeyd etmək lazımdır ki, Əlyazmalar İnstitutu Gürcüstan Dövlət Muzeyindən 1958-ci ildə ayrılmışdır. Bu zaman kitablar və digər sənədlər Əlyazmalar İnstitutuna köçürülmüşdür. Arxiv materialları sənədləşdirilərkən həmin əlyazmalar üç əsas qrupa bölünmüş və kataloqlaşdırılmışdır.

Bunlardan birincisi, Qacar kolleksiyasıdır və müxtəlif mövzulara dair 300-ə yaxın irihəcmli əlyazma kitabını əhatə edir. Burada tibb, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum elmi (astronomiya), məntiq, dilçilik, sərfü nəhv (qrammatika), əruz, tarix, ədəbiyyat, şəriət və s. elmlərə aid əsərlərin əlyazma nüsxələri mühafizə olunur. Məcid Sultan Qacarın bu kolleksiyasında Şərqin məşhur alim və şairlərindən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nasirəddin Tusi, Səədi Şirazi, Əlişir Nəvai, Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Məhəmməd Füzuli, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Salman Savəci, Əbdürrəzzaq Lahici və s. müəlliflərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri də saxlanılır (105). Bu əlyazmalar sənədləşdirilərək 1969-cu ildə «Qacar kolleksiyası» adı ilə Tbilisidə 204 səhifəlik ayrıca kataloq dərc olunmuşdur (189, 37).

İkinci, «Yerli kolleksiya» adlanır. Bu kolleksiyada müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış əlyazmalar toplanmışdır. Üçüncüsü, «Orta Asiya kolleksiyası»dır ki, buna akademik Q.V. Sereteli və dosent S.E.Çxentelinin 1935-ci ildə Səmərqənd və Buxarada ezamiyyətdə olarkən həmin

şəhərlərdən toplayıb gətirdikləri əlyazmalar daxildir (189, 36-37, 40).

Müasir tədqiqatçılardan Ə.Səfərli XVII əsrdə yaşayıb – yaratmış şair Rükəddin Məsud Məsihinin həyat və yaradıcılığını araşdırarkən onun «Vərqa və Gülşa» adlı irihəcmli məsnəvisinin daha qiymətli bir əlyazma nüsxəsini aşkara çıxarmışdı. O, əsəri tədqiq edərkən əlyazmasında yazılmış bir qeydə əsaslanaraq kitabın vaxtilə XVII əsrin II yarısında yaşamış Əlican Qövsü Təbrizi ilə dostluq etmiş Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi Ziyadoğlu Qacarın kitabxanasına məxsus olduğunu yazır (89, 28-29, 78-79). Lakin artıq məlumat verildiyi kimi, XVII əsrdə «Uğurlu» adlı iki şairin yaşadığına görə kitabın titullarından yazılmış həmin qeyd «Vərqa və Gülşa» əlyazmasının Məhəmmədqulu xanın oğlu Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi Ziyadoğlu Qacarın deyil, onun böyük müasiri İmamqulu xanın oğlu şair Uğurlu bəyin kitabxanasına məxsus olduğunu təsdiq edir. Belə ki, orta əsr mənbələrinə əsasən Şah Səfinin (1629-1642) əmrilə cəzalandırılaraq əmlakı müsadirə edilən İmamqulu xanın oğlu Uğurlu bəy olmuşdur (119, XI, 2177; 130, 25, 35). Adı çəkilmiş qeydin məzmunu belədir:

ورقا و گلشا قطع و سط کاغذ استنبولی مجدول ... از بابت اموال اغورلو بیك
دیوان بیگی بتاریخ ۲۱ شهر ... تخاقوی نیل در کتب شعری داخل عرض شد.

[Orta ölçülü İstanbul kağızında (yazılmış və) cildlənmiş... Uğurlu bəy divanbəyinin layiqli sərvətindən (olan) «Vərqa və Gülşa» ayın 21-də ... xoruz ilində, şeir kitablarında aşkarlanaraq əmrlə (xəzinəyə) daxil edildi (119, XI, 2177)].

Göründüyü kimi, qeydin özü yuxarıda söylənilmiş fikri bir daha təsdiq edir. Kitabda Şah Süleymanın möhürünün olması onun XVII əsrin sonlarına qədər saray kitabxanasında saxlanıldığından xəbər verir. Lakin sonralar naməlum səbəblərə görə Rusiyaya aparılmış və 1163-cü ildə (=1749-50) Hüseynqulu vələdi Əhdi xan Hatəmi Kəhdəmi tərəfindən Moskvadan alınaraq Tehrana gətirilmişdir. Bu barədə əlyazmada ikinci bir qeyd yazılmışdır (89, 78-79; 119, XI, 2177).

Şair Rükəddin Məsininin «Vərqa və Gülşə» məsnəvisinin bu nadir əlyazma nüsxəsi hal-hazırda Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında mühafizə olunur. Beş min beytə yaxın olan və Azərbaycan türkcəsinə yazılmış bu qiymətli əsər 316 vərəqdən ibarət bir kitabın 159 vərəqini əhatə edir. Məsnəvi İstanbulda istehsal olunmuş 13-21sm. ölçülü kağızlarda, hər bir səhifədə 16 sətir yazılmaqla 8x16sm. ölçüdə nəstəliq xətt ilə hicri 1042-ci ildə (=1632-33) katib Həbibullah tərəfindən köçürülmüşdür (119, XI, 2177-2182).

Əlyazmasının köçürüldüyü tarix göstərir ki, dövrünün yüksək nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri olan İmamqulu xanın oğlu divanbəyi vəzifəsini daşıyan Uğurlu bəy həmin kitabı öz şəxsi kitabxanası üçün sifariş edərək yazdırmışdı. Uğurlu xanın doğulduğu tarix isə 1634-cü ilə təxmin edildiyindən əlyazması onun kitabxanasına məxsus ola bilməzdi. Həm də, Uğurlu bəyin cəzalandırılması və əmlakının müsadirə edilməsi hadisəsi 1042-ci ildə (=1632-33) baş vermişdi. Belə məlum olur ki, kitab baş vermiş hadisədən bir neçə ay əvvəl köçürülərək tamamlanmışdır (119, XI, 2178).

1.3. Musahib Gəncəvinin müasirləri

XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövlətinin mərkəzi Qaraqoyunlular (1410-1468) və Ağqoyunlular (1468-1502) dövlətlərində olduğu kimi Təbriz şəhəri paytaxt seçildi. Şiəlik dövlət dini elan edildi. Sədrin (sədri-əzəm) rəhbərliyi altında dini müəssisələr yaradılaraq bu təriqətin yaradılması və möhkəmləndirilməsi ilə ciddi surətdə məşğul olurdular (13, III, 54; 61, 49-50). Dövlətin dini işlər üzrə ilk sədri Mövlana Şəmsəddin Lahici (Gilani) olmuşdur (14, 453-454; 26, 48-50). Beləliklə, əsas Şeyx Səfiəddin İshaq (1252-1334) tərəfindən qoyulmuş «Səfəviyyə» təriqəti ədəbiyyata güclü təsir edirdi. Səfəvilər dövründə (1501-1736) yaşayıb-yaratmış şair və ədiblərin çoxunun əsərlərində şiəlik ideyaları təbliğ olunurdu (14, 458-459; 26, 236; 41, 131-133). Eyni zamanda, Azərbaycan türkcəsi Səfəvilər dövlətinin rəsmi dili elan olundu. «Saray dili» adlandırılaraq bütün əyanlardan dili kamil bilmək tələb olunurdu (6, 293; 14, 559). Alim və şairlərin əksəriyyəti əsərlərini öz dogma dillərində – Azərbaycan türkcəsində yazırdılar (14, 457; 91, I, 8-9).

XVI əsrin I yarısında Osmanlı türk qoşunlarının Azərbaycana edilmiş basqınları (1514, 1534, 1535, 1548, 1554) nəticəsində Təbriz şəhərinin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradı. Bu səbəbdən Səfəvilər dövlətinin paytaxtı I Şah Təhmasib tərəfindən verilmiş əmrə əsasən 1555-ci ilin dekabrında Qəzvin şəhərinə köçürüldü (14, 446; 26, 207; 76, 205). Əsrin sonunda – 1598-ci ildə isə I Şah Abbasın əmrilə İsfahan dövlət üçün paytaxt seçildi (14, 463; 61, 85).

Səfəvi hökmdarları elmə, mədəniyyətə böyük maraq göstərdiklərinə görə bu sahəyə himayədarlıq edirdilər. Səfəvi

xanədanının bir çox üzvləri eyni zamanda alim, şair, rəssam, xəttat kimi məşhurlaşmışlar.

XVI əsrin əvvəllərində «şairlərin şahı» adını almış I İsmayıl başda olmaqla saray ədəbi məclisinin üzvləri – Həbib, Kışvəri, Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimi və s. şairlər əsərlərinin çoxunu Azərbaycan türkcəsində yaratmağa çalışmışlar (6, 293; 14, 458; 26, 254, 91, I, 15). İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr), Qazi Burhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1370-1447), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) kimi Şah İsmayıl Xətəinin də Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri böyükdür və xalqımız tərəfindən yüksək qiymətləndirilir (44, 232; 59, 9-14; 85, 295, 301). I Şah İsmayıl (1486-1524) əsərlərini «Xətai» təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Onun «Divan»ı, «Nəsihətnamə» və «Dəhnamə» adlı məsnəviləri məşhurdur (6, 296; 61, 103; 91, I, 23; 99, 148).

Böyük Azərbaycan şairi M.Füzuli də Səfəvilər dövründə yaşayıb-yaratmışdır. O, Şərqdə elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Bağdadda yaşamış və ömrünün 40 ildən çoxunu elm və bədii yaradıcılığa həsr etmişdir. Geniş dünyagörüşünə və dərin biliyə malik olmuş; fars və ərəb dillərində qiymətli əsərlər yazmışdır. M.Füzuli «Bəngü badə» adlı məsnəvisini I Şah İsmayılə ithaf etmişdir (6, 370; 85, 300). Onun ədəbi irsindən «Leyli və Məcnun», «Yeddi cam», «Söhbətül-əsmar», «Şikayətnamə», «Mətləül-etiqaq», «Rindü zahid», «Səhhət və Məraz», divanları (türk, fars, ərəb) və s. əsərləri yadigar qalmışdır (6, 314; 55, 6).

XVI əsrin əvvəllərində Təbriz sarayında yaradılmış ədəbi məclis üzvlərinin çoxu əsərlərini Azərbaycan dilində yazırdısa, XVII əsrdə İsfahan sarayında Azərbaycan mədəniyyətinin milli

xüsusiyyətləri saxlanılmaqla poeziya Azərbaycan, fars və hətta ərəb dillərində yaranırdı (14, 558). Burada Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi Ziyadoğlu Qacarın müasirləri barədə qısa məlumat vermək məqsədə müvafiq sayılır.

Sadiq bəy Sadiqi 1533-cü ildə Təbrizdə məşhur türk-əfşar tayfasına mənsub əsilzadə bir ailədə doğulmuşdur. Hələ uşaqlıqdan rəssamlığa və poeziyaya böyük həvəs göstərən Sadiq bəy qeyri-adi istedadla malik olmuş və daim özünü kamilləşdirməyə çalışmışdır. Gənc yaşlarında Şərqi bir sıra ölkə və şəhərlərinə səyahət etmişdi. 1568-1576-cı illərdə Qəzvinə məşhur rəssam Behzadın bacısı oğlu Müzəffər Əlidən rəssamlıq sənətinin bütün incəliklərini öyrənir (13, VIII, 254; 41, 233). II Şah İsmayılın dəvətilə saray kitabxanasında işləmiş; I Şah Abbasın dövründə (1587-1629) isə dövlət kitabdarlığı vəzifəsinə çatmış və «Kitabdar» ləqəbini qazanmışdır. Sadiq bəy xəttatlıq sənətinin sirlərini də gözəl bilirdi (97, 280). Alim və şair kimi onun nəzm və nəsrə yazdığı bir sıra əsərləri məlumdur. Onlardan «Fəthnameyi-Abbasi-namdar», «Səd və Səid», «Qanun əs-süvəri-nəqqaşi» məsnəvilərini, fars və türk dillərində qələmə aldığı şeirlərini, qəsidələrini, qədim, orta və müasir dövr şairlərinin adına yazdığı müəmma məzmunlu rübailərini sadalamaq olar (64, 63, 66, 108). O, öz şeirlərini «Sadiqi» təxəllüsü ilə yazırdı. Nəsr əsərlərindən «Məcmül-xəvas» təzkirəsinin adını çəkmək olar. Əsərdə 480 nəfər söz ustasının tərcümeyi-halı barədə məlumat vardır (64, 43; 97, 281). Bir rəssam kimi Sadiq bəy minlərlə rəsm və miniatür işləmişdir. Onun əsərləri hazırda İstanbul, Tehran, Paris, Boston, Sankt-Peterburq və s. şəhərlərin kitabxana və muzeylərində saxlanılır (13, VIII, 254). Sadiq bəy

Əfşar 1613-cü ildə 80 yaşında İsfahanda vəfat etmişdir (41, 234; 64, 40).

Məhəmməd Əmani (1536-1608) I Şah Təhmasib, II Şah İsmayıl, Məhəmməd Xudabəndə və I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində yaşamış və uzun illər Yəzd vilayətinin hakimi olmuşdur (2, 28; 6, 530). O, Səfəvilər dövlətinin bütövlüyü uğrunda dəfələrlə (1600, 1604, 1606) hərbi yürüşlərdə iştirak etmişdir (2, 29-31). Şairin Britaniya muzeyində saxlanılan Azərbaycan və fars dillərində yazdığı iki divanı məlumdur. Azərbaycan dilində yazdığı divanın fotosurəti əldə olunaraq tədqiq və dərc edilmişdir (6, 530; 54, 4). «Divan»ın tərkibi qəzəl, qəsidə, tərkibbənd, rübai, qitə, təkbeyt, məsnəvi, hekayə, qoşma, gəraylı və bayatılardan ibarətdir. M.Əmaninin şeirləri sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə və ideya bədii dəyərinə görə orta əsrlərdə yaradılmış Azərbaycan poeziyasının gözəl nümunələrindəndir (54, 4).

Rüknəddin Məsud Məsihi (1580-1656) əslən Təbrizdəndir. İsfahanda təhsil almaqla təbabət, fəlsəfə, məntiq, ilahiyyat, xəttatlıq və şeirşünaslıq elmlərinə mükəmməl yiyələnmişdir (41, 246; 89, 29). Həkimliyin sirlərini isə uzunmüddət sarayda həkimbaşı vəzifəsini icra edən atası Nizaməddin Əlidən öyrənmiş və gənc yaşlarında fəaliyyətə başlamışdır. Rüknəddin Məsud bu sənətin sirlərini bütün incəliklərinə qədər öyrəndikdən sonra müalicə həkimləri üçün «Zabitətül-ələc» («Müalicə qaydaları») adlı kitab yazır (13, VI, 528; 41, 245). Məsihi şairin təxəllüsüdür. Türk, fars, ərəb və hind dillərində gözəl danışmaq qabiliyyətinə malik olmağına baxmayaraq, əsərlərini əsasən türk və fars dillərində yazmışdır (6, 549). Şairin poetik irsindən Şah Məhəmməd Xudabəndənin adına ithaf etdiyi «Divan»ı və I Şah Abbas ilə Şah Səfinin

adına yazdığı və 1038-ci ildə (=1629) tamamladığı «Vərqa və Gülşə» məsnəvisi məlumdur. Hər iki əsər azəri-türkcəsində yazılmışdır (10, 500; 119, 2177-2178; 122, 12-13). Nəsrabadi öz təzkirəsində iddia edir ki, onun şeirlərinin tam külliyyatı yüz min beytə yaxındır (130, 214-215).

Saib Təbrizi Mirzə Məhəmməd Əli Mirzə Əbdürrəhim oğlu 1601-ci ildə Təbrizdə doğulmuş və ibtidai təhsilini orada almışdır. I Şah Abbasın əmrinə əsasən bir sıra elm və sənət adamları ilə bərabər tacir Mirzə Əbdürrəhimin ailəsi də İsfahana köçürülmüş və Abbasabad məhəlləsində yerləşdirilmişdi (6, 559; 60, 115). Saib Təbrizi təhsilini orada davam etdirir. O, hələ gənc ikən İsfahanda savadlı bir ziyalı və istedadlı şair kimi şöhrətlənir (13, VIII, 258; 41, 247; 97, 281-282). Sonralar isə dövrün ənənəsinə uyğun olaraq bir sıra səfərlər (Məkkə, Mədinə, Bağdad, Türkiyə, Əfqanıstan, Hindistan və s.) etmiş görkəmli alim, şair, filosoflarla görüşmüş, onlardan elm öyrənmiş və kamilləşmişdir (6, 559). II Şah Abbasın zamanında (1642-1666) o, «Məlik əş-şüəra» və «Məlik əl-kəlam» fəxri adlarına layiq görülərək məşhurlaşmışdır (117, I, 697). Əsərlərini fars və türk dillərində yazmışdır. Ümumi həcmi iki yüz min beytdən artıq olan yeddi divanı olmuşdur (3, 14; 97, 284). Nəsrabadi isə onun külliyyatının həcmi 120 min beytə yaxın olduğunu qeyd edir (130, 218). Saib Təbrizin «Qəndəharnamə», «Mahmud və Əyaz» adlı məsnəviləri də məşhurdur. O, 25 min beyt həcmində «Bəyaz» («Səfineyi-Saib») adlı bir cüng tərtib etmişdir ki, qədim və orta əsr şairlərinin, özünün və müasirlərinin seçilmiş şeir parçalarından ibarətdir (3, 14; 97, 285). Saib Təbrizi cavan yaşlarından başlayaraq Şərq şairlərinin irsinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur; müasiri və yaxın

dostu Rükəddin Məsud Məsihinin ölümündən sonra divanlarını sistemləşdirərək qaydaya salmışdır. Ömrünün son on ilini isə öz əsərlərinin tədqiqinə həsr etmişdir. Belə ki, öz şeirlərini mövzsuna görə qruplaşdıraraq bir neçə divan tərtib etmiş və onlara «Miratül-cəmal», «Arayışı-nigar», «Meyxana», «Vacibül-hifz» kimi adlar vermişdir (3, 13). Şair 1677-ci ildə İsfahan şəhərində vəfat etmişdir (3, 14; 41, 248). Sağlığında bütün Şərqdə böyük şöhrət qazanmış Saib Təbrizin əsərləri özünün yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. O, hind üslubunda şöhrət qazanan ən böyük sənətkarlardan birincisidir. Qəzəllərinin çoxunda şair öz düşüncələrini hikmətli, nəsihətamiz sözlər və zərbül-məsəllər vasitəsilə ifadə etmişdir. Onun şeirləri dərin məzmunlu və lətifdir. Əsərlərinin çoxlu əlyazma nüsxələri, hətta avtoqrafı müasir dövrə qədər çatmışdır (13, VIII, 258; 117, 697).

Əlican Qövsü Təbrizi XVII əsrin I yarısında Təbrizdə doğulmuş və ilk təhsilini atası şair İsmayıl Qövsidən almışdır. O, təhsilini davam etdirməkdən ötrü İsfahana getmiş və Ağa Hüseyn Xansari adlı bir alimdən dərs alaraq klassik Şərq ədəbiyyatını mükəmməl öyrənmişdir (6, 573; 10, I, 508; 13, III, 223; 97, 71). Çox güman ki, Uğurlu xan Gəncəvi ilə Qövsü Təbrizi arasında yaranmış dostluğun bünövrəsi həmin dövrdə (1598-1785-ci illər ərzində) Səfəviyyə dövlətinin paytaxtı olan İsfahan şəhərində qoyulmuşdur (6, 571-572; 13, IV, 586; 88, 25, 28; 130, 25). Sonralar elmi və ədəbi əlaqələrin davam etdirilməsi nəticəsində bu dostluq daha da möhkəmlənmişdir (39, I, 220-222; 85, 103-104).

Qövsü Təbrizin altı min beyti əhatə edən türk və fars dillərində iki divanı vardır. Azərbaycan türkcəsində yazdığı divanının mətni dörd əlyazma nüsxəsinin (Britaniya,

Gürcüstan, İstanbul, Bakı) surətləri əsasında artıq tərtib və nəşr olunmuşdur (96, 12). Son zamanlar bu divanın Tehranın Məlik və Təbrizin Təməddün kitabxanalarında saxlanılan daha iki əlyazmasının surəti əldə olunmuşdur. Qövsü Təbrizinin şeirlərinə Əlyazmalar İnstitutuna məxsus bir sıra əlyazma cüng və bəyazlarda da rast gəlinir. Onun şeirləri yüksək bədii sənətkarlıq nümunələridir. O, canlı xalq dilinin bədii imkanlarından və xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə etmişdir. Qövsü Təbrizi ədəbiyyat tariximizə Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından biri kimi daxil olmuşdur (6, 586).

Burada Uğurlu xanın böyük müasiri və müəllimi olmuş zəmanəsinin yüksək rütbəli din xadimi, filosofu, alim və şairi **Əbdürrəzzaq ibn Əli ibn Hüseyn Lahici** haqqında bilgi vermək məqsədə müvafiq sayılır. O, Gilanın Lahican nahiyyəsində doğulmuş, Qumda yaşamış və «Molla Əbdürrəzzaq» adı ilə məşhurlaşmışdır (123, IV, 361; 127, V, 1390-1391). «Molla Sədra» adı ilə şöhrət tapmış böyük filosof Mirzə Sədrəddin Şirazinin tələbəsi və kürəkəni olmuş; onun məsləhətilə “Fəyyaz” təxəllüsünü qəbul etmişdir (120, XXXIII, 60). Molla Əbdürrəzzaqın ərəb və fars dillərində ilahiyyat, fəh, kəlam, məntiq və hikmət elmlərinə dair bir sıra iri həcmli əsərləri vardır. Onun «Gövhəri-Murad» (گوهر مراد) adlı əsəri II Şah Abassa ithaf olunmuşdur. Fars dilində yazdığı iri həcmli iki divanı qalmışdır (118, IX, 220; 123, IV, 362-363). Molla Əbdürrəzzaq hicri 1072-ci ildə (=1661-62) Qum şəhərində vəfat etmişdir (121, IV, 1311). Növbəti beyt onun dediklərindəndir (120, XXXIII, 60):

علی را قدر پیغمبر شناسد

که هر کس خویش را بهتر شناسد

Əlini (ə) peyğəmbər (s) qədər tanıyan,
Hər (bir) kəs özünü daha yaxşı tanıyar.

Mirzə Tahir Nəsrabadi İsfahani (1027-1115=1618-1703) II Şah Abbasın saray tarixçisi və I Şah Süleymanın vəziri olmuşdur. O, dövrünün əzəmətli şairlərindən olub «Vəhid» təxəllüsü ilə türk, fars, ərəb və hind dillərində əsərlər yaratmışdır (6, 578; 85, 103). Nəsrabadinin şeirlərinin ümumi həcmi doxsan min beyti əhatə edir (85, 103; 88, 20; 130, ج, ب). Bundan əlavə onun Səfəviyyə dövründə yaşayıb-yaratmış min şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən təzkirəsi məşhurdur (10, I, 509; 125, I, 397-399).

Uğurlu bəy İmamqulu xan oğlu şair Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin böyük müasiri olmuşdur. Təxminən 1607-ci ildə doğulmuşdur. Uğurlu bəy fitri istedadla malik olmuş və xüsusi təhsil almışdır. O, dövrünün əksər elmlərinə mükəmməl yiyələnmiş və şair kimi məşhurlaşmışdı. Əsərləri əldə olmasa da onun irsindən bir neçə beyt dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Həmin beytlərdən biri belədir:

یار رفت و با خیال او دل غمد یده ماند
نشأ آن باده آخر در سر شوریده ماند.

Yar getdi və onun xəyalı ilə ürək kədərli qaldı,
O badənin şadlığı axır başı o şura gətirdi.

Uğurlu bəyin 1680-ci ilə qədər yaşadığı güman edilir (130, 35).

Müsaib Nayini Yəzd vilayətinin qədim Nayin qəsəbəsində doğulmuş, İsfahanda yaşamış və 70 ildən çox

ömür sürmüşdür (120, XLIII, 537; XLVI, 16-17). Dövrün elmlərinə yiyələnmiş, rəməl elminə xüsusi rəğbət bəsləmiş və əsərlərinin çox hissəsini bu bəhrdə yazmışdır (121, VI, 4292). Əruz vəzninin 19 şöbəindən biri olan rəməl bəhrinin hər bir misrası üç «failatün» və bir «failat» (yaxud «failün»)-dən ibarət şeir formasıdır (120, XXVII, 19). Şair Nayini öz əsərlərini «Müsahib» təxəllüsü ilə yazar və satirik məzmunlu şeirlər deməyi çox sevərdi. Fars dilində divanı vardır (131, IX (III), 1053-1054).

Bütün bunlarla yanaşı, o zamanlar aşiq poeziyası da xeyli inkişaf etmişdir. XVI-XVII əsrdə yaşamış görkəmli sənətkarlardan Aşiq Qurbani (Dirili Qurban), Sarı Aşiq, Aşiq Abbas Tufarqanlı və s-in adlarını çəkmək olar. «Abbas və Gülgəz», «Yaxşı və Aşiq», «Koroğlu», «Şəhriyar və Sənubər» kimi Azərbaycan xalq dastanları həmin dövrdə yaranmış aşiq poeziyasına misal ola bilər (10, I, 452; 463, 486; 14, 462-463; 38, 22).

Səfəvilər dövründə rəssamlıq və xəttatlıq sənəti də yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sahələrdəndir. Həmin dövrdə yaradılmış əsərlər dünya sənət inciləri sırasına daxil olmuş, hal-hazırda bir çox kitabxana və muzeylərin ən qiymətli bəzəyidir. Dövrün incəsənət xadimlərindən Sultan Məhəmməd (1490-?), oğlu Mirzə Əli və nəvəsi Mir Zeynalabdin, Şah Mahmud Zərrinqələm, Kəmaləddin Behzad (1455-1535) və bacısı oğlanları Rüstəm Əli, Heydər Əli, Heydər Əlinin oğlu Müzəffər Əli Təbrizi, Mir Müsəvvir və oğlu Mir Seyid Əli, Yəhya Şirvani, Ağə Cəlaləddin Mirək, Mir İmad (1553-1615), Nəbati Təbrizi, Mani Şirazi, Sadiq bəy Əfşar, Əli Rza Təbrizi, Əlaəddin Məhəmməd Təbrizi, Məhəmməd Mömin Təbrizi, Şah Qasım Təbrizi, Nizaməddin Şeyx Məhəmməd, Dust

Məhəmməd Hərəvi, Mövlana Malik Deyləmi, Ustad Kəmaləddin Qəffar, I Şah Təhmasib, Bəhram Mirzə və s. sənətkarların adlarını çəkmək mümkündür (14, 464-465; 61, 100, 12, 15; 108; 76, 203-204, 208).

Adı çəkilmiş bu sənətkarlar dövrünün hər tərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətləri olmuşlar. Onlar sənətkarlığın bir neçə sahəsində işləyir və uğur qazana bilirdilər. Dövrün sənətkarları içərisində rəsam – memar – xəttat, xəttat – rəssam – şair, xəttat – rəsam – alim – şair, xəttat – musiqişünas, xəttat – şair, rəssam – şair kimi məşhurlaşmış ustadlar çox olmuşdur (41, 204, 217, 220, 238, 240).

Göründüyü kimi, sənətkarlıq həm də irsi olaraq nəsildən nəslə keçirdi. Belə ki, onlar sənətin bütün incəliklərini övladlarına öyrədir və onları sənət sahibi edirdilər (76, 206).

Səfəvilər dövründə elmin, ədəbiyyatın, memarlıq və incəsənətin belə hərtərəfli tərəqqisi Azərbaycanda elm və mədəniyyətin sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Uğurlu xan təxminən **1634-cü ildə** Azərbaycanın qədim və gözəl şəhərlərindən sayılan Gəncədə, Qarabağ vilayətinin hakimi və məşhur Ziyadoğlu Qacar tayfasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmmədqulu xanın ailəsində dünyaya göz açmışdır (97, 155; 130, 25). İlk təhsilini Gəncədə xan atasının iqamətgahında və nəzarəti altında xüsusi müəllimlərdən almışdır. Dövrün tələbinə görə qızılbaş tayfa əyanlarının ailələrində böyümüş oğlanlar müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra dövlətə və şaha xidmət üçün saraya göndərildiyindən bunu Uğurlu xana da aid etmək olar. Burada onlara sınınilmış mədəniyyət və möminlik hamilərinin daimi nəzarəti altında hərbi təlim keçirilir; eləcə də insanın zövqünü yaxşılaşdıran rəsm çəkmək və çövkən oyunu öyrədilirdi (14,

454; 26, 239). Beləliklə, şah yavərlərinin hazırlanması təşkil olunurdu.

Uğurlu xanın saraydakı xidməti dövrü II Şah Abbasın hakimiyyəti illərinə (1642-1666) təsadüf edir (39, I, 149; 85, 104; 97, 234; 126, VII (I), 514; 204, 1). Həmin dövrdə saray nəzdində mövcud olan vəzifələrdən ikisi – qorçı və yasavul vəzifəsi gənc Uğurlu xanın yaşına və şəxsiyyətinə uyğun gəlir. Belə ki, şahın şəxsi qarovalında xidmət edən mühafizəçilər «qorçı» (qoruqçu, qoruyucu) adlanır və onların sayı təxminən beş min əsgəri əhatə edərək qorçıbaşıya tabe olurdular (26, 227, 246, 250). I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində (1587-1629) qorçıların sayı otuz min nəfərə çatırdı (61, 52). Yasavul isə monqolca «yasa» («qanun», «qayda») sözündəndir. Onlar şahın olduğu yerdə qayda yaratmaqla məşğul olurdular. Şahın «məclisi-xas» adlanan yığıncaqlarında yasavullar eşikağasıbaşını əvəz edir, açıq yığıncaqlarda isə şahın qarşısında dayanırdılar. Bu zaman məclisə eşikağasıbaşı xidmət edirdi. Yasavullar onların qulluq yerini, məvacibini təyin və təsdiq edən yüksək dərəcəli divan eşikağasıbaşısının tabeliyində hesab olunurdular. Adı çəkilən hər iki vəzifəyə yalnız möhtərəm əmirlərin övladlarından seçilərək hazırlanır və təyin edilirdilər (14, 454; 26, 238). Uğurlu xan Gəncəvi çox güman ki, o vaxtlar yasavul vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Sonralar bir müddət Qum şəhərinin daruğası olmuşdur (61, 55). Qumda işləyərkən dövrünün məşhur alimi və şairi Mövlana Əbdürrəzzaq ilə görüşüb ondan dərs almış və müntəzəm olaraq onlar öz elmi əlaqələrini davam etdirmişlər (85, 104; 130, 25). Beləliklə, o, daim çalışaraq zamanəsinin elmlərinə, o cümlədən türk, fars, ərəb dillərinin bütün incəliklərinə mükəmməl yiyələnmiş; şeirlərindən məlum olduğu kimi, Qur'ani-Kərimi

təcvid qaydalarına uyğun ahənglə oxumağı bacarmış, məna və məzmununu dərinədən dərk edərək mənimsəmişdi, özündən əvvəl yaşayıb yaratmış alim, şair və filosofların irsini toplayaraq öyrənmiş; özünə zəngin bir kitabxana yaratmışdır.

Uğurlu xan gənc yaşlarında şeir yazmağa başlamış və ilk vaxtlar öz nəsilərinin məşhur «Ziyadoğlu» soyadına uyğun olaraq «Ziyadi» təxəllüsünü seçmişdir (97, 155; 130, 25). Daha sonra iki İsfahan şəhərində su təchizatı üzrə rəis (mirab) vəzifəsinə təyin edilmişdi. Bu vəzifədə işləyərkən o, öz mənəviyyatını qorumuş, ədalətli yardımları ilə könülləri sevindirmiş və xalqın hörmətini qazana bilmişdi (130, 25).

Uğurlu xan yenidən saraya qayıdaraq orada eşikağasıbaşı vəzifəsində çalışmışdır (14, 454). Bütün bu illər ərzində o, dövlətə və şaha sədaqətlə xidmət etmiş, mahir bir siyasətçi kimi ölkənin problemlərini həll etməkdə uzaqgörən məsləhətləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Gözəl təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan şair xoş söhbətləri və məsləhətləri ilə şahın yaxın müsahibi olmuşdur. Bu xüsusiyyətlərinə görə o, təxminən 1658-ci ildə (24 yaşında) şahdan «Müsaib» ləqəbini qəbul edərək həmin vaxtdan öz şeirlərini bu təxəllüslə yazmışdır (15, 248-249; 39, I, 149; 126, 514).

1664-cü ildə əmisi Mürtezəqulu xanın vəfatından sonra II Şah Abbasın əmrilə mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ vilayətinə bəylərbəyi təyin edilmişdir (14, 486; 130, 25). Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün qanunlarına əsasən Uğurlu xan bundan əvvəl daşdığı məsul vəzifələrə də II Şah Abbas tərəfindən məmur edilmişdi (14, 485; 26, 238). Onun vəfatından sonra hakimiyyətə gələn oğlu I Şah Süleymanın dövründə (1666-1694) Uğurlu xan uzun müddət (təxminən 40 ilə yaxın) Qarabağın hakimi vəzifəsində qalmışdı (126, 514).

Uğurlu xanın bəylərbəyi kimi inzibati bir vəzifədə uzun müddət qalması onun qüdrətli və mahir bir sərkərdə olduğunu, vətənpərvər və cəsur bir döyüşçü kimi ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda dəfələrlə hərbi yürüşlərdə iştirak etdiyini göstərir (14, I, 455, 485-486; 26, 243, 248; 61, 50).

Şair təxminən **1704-cü ildə** 70 yaşında Gəncədə vəfat etmişdir. Onun divanındakı sonuncu rübai də sübut edir ki, Uğurlu xan Gəncəvi ömrünün qocalıq çağlarını yaşamışdır (211, 156^a; 212, 131^b; 213, 122^a):

گر پر شدیم ما جوانان برسند
بیگانه نه ایم آشنایان برسند
ما را ز کلام ما توانند شناخت
جمعی که چو ما رویم ایشان برسند.

Əgər biz qocaldıqca, cavanlar yetişirlər (gəlirlər),
Biganə deyilik, dost-taşıqlar gəlirlər,
Bizi öz kəlamımızla tanıya bilərlər,
Hamılıqla biz gedirik, onlar (növbəti nəsillər) gəlirlər.

Ümumiyyətlə, Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi Ziyadoğlu Qacar öz əsrinin uzaqgörən siyasətçisi, sədaqətli dövlət xadimi, cəsur döyüşçüsü, qüdrətli sərkərdəsi, elm və mədəniyyət nümayəndələrini himayə edən alicənab bir şəxsiyyət kimi şöhrət tapmış və xalqın sevimlisi olmuşdur. O, həm də mahir qəzəl ustası, müəmma deməkdə xüsusi məharəti olan istedadlı lirik şair kimi tanınmış, incə və gözəl xətlə yazmağı bacaran bir xəttat kimi məşhurlaşmışdır (39, I, 149; 97, 234).

II FƏSİL

MÜSAHİB GƏNCƏVİNİN DİVANI

Müsaib Gəncəvi daha çox ictimai-siyasi işlərdə fəal çalışan dövlət xadimi və tarixi şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Bununla belə o, incə zövqə sahib şair kimi diqqəti cəlb edir. Onun bədii yaradıcılığının məhsulu olaraq yeganə şeirlər toplusu – Divanı mövcuddur. Bir neçə Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış şeirləri istisna olmaqla şairin Divanı fars dilindədir. Xösbəxtlikdən Müsaib Gəncəvi Divanının üç əlyzama nüsxəsi günümüzədək gəlib çatmışdır. Hər üç nüsxə xarici kitabxanalarda saxlanılır ki, onların fotosurətləri əldə edilərək Əlyazmalar İnstitutuna gətirilmişdir. Əsər üzərində tədqiqat işi həmin üç nüsxədəki mətn üzərində aparılmışdır.

Əsası qədim yunan filosofu Aristarx tərəfindən qoyulmuş mətnşünaslığın yaranma tarixi miladdan əvvəl II minilliyə təsadüf edir. Mətnşünaslıq filologiyanın sahələrindən biri kimi yazılı əsərlərin, eləcə də ədəbiyyat və folklor nümunələrinin mətnlərini tədqiq və nəşr etdirməkdən ötrü onların sabit mətnini hazırlamaqla məşğul olur (13, VI, 530). Tədqiqat prosesində ədəbi əsərlərin yaranma tarixini müəyyənləşdirmək, mətnin dəqiqliyini öyrənərək elmi-tənqidi üsulla çapa hazırlamaqla bərabər, əsərə müqəddimə, şərhlər, izahlar və qeydlər yazılaraq əlavə olunması da bu elmin vəzifələrindən sayılır. Mətnşünaslıq qaydalarına riayət olunaraq hazırlanan hər bir əsər ədəbiyyatşünaslıq, tarix, dilçilik, poetika, paleoqrafiya və s. bu kimi sahələr üçün böyük elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir (111, 6-7).

Rusiyada mətnşünaslıq XVIII əsrin ortalarında yaranmış, lakin, bir elm kimi XX əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başlamışdır. Rus şərqşünas və mətnşünaslarından B.V.Tomaşevski, D.S.Lixaçev, T.O.Vinokur, Y.E.Bertels, I.Y.Kraçkovski və başqalarının bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur. Onlar mətnşünaslığa dair bir sıra elmi-nəzəri əsərlər

yazmış və əhəmiyyətli müddəalar irəli sürmüşlər (13, VI, 530; 106, 458-473, 481).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mətnşünaslıq əvvəlcə elmi-praktiki sahə formasında fəaliyyət göstərmişdir. Tədrisən bütün inkişaf mərhələlərindən keçərək özünə zəngin təcrübə toplamış, mükəmməl və müstəqil bir elm səviyyəsinə çatmışdır (92, 5, 58).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XI əsrin böyük ədəbiyyatşünas və dilçi alimi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizidən (1030-1109) başlayaraq minillik bir tarixi dövrü əhatə edir. (75, 19-20). O, bir çox elm sahəsinə dair tədqiqatları ilə şöhrət tapmış və ərəb-dillli ədəbiyyatın elmi poetikasının yaranmasında xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Məşhur ərəb şairlərindən Əbu Təmmam (796-843), Əbül-Əla əl-Məərri (973-1057) və başqalarının divan və şeir məcmuələrini şərh etməzdən əvvəl həmin əsərlər üzərində mükəmməl mətnşünaslıq işi aparmış, onların tənqidi mətnini hazırlamışdır (187, 69). Burada Xətib Təbrizin «Əbu Təmmamın divanının şərh», «On poemanın şərh», «Mufəddaliyyatın şərh», «Məqsurə»nin şərh», «Həmasə»nin şərh», «Siqt əz-Zənd»in şərh» adlı tədqiqat əsərlərinin adlarını çəkmək mümkündür (52, 69, 106, 129; 65, 6). O, şairin yaradıcılığını düzgün təhlil etməkdən ötrü onun dövrünü, əsərlərində toxunduğu ictimai məsələləri, xalqın adət və ənənələrini dərinlən öyrənməyin; tarix, fəlsəfə və s. elmlərə yiyələnəməyin tənqidçi üçün vacib olduğunu qeyd etmişdir (13, X, 81; 52, 80-81). Xətib Təbrizi poetik əsərlərlə yanaşı, elmi əsərlər üzərində də tədqiqat aparmışdır. Buna İsmayıl Cövhərinin «əs-Sihah» adlı lüğətini misal göstərmək olar. O, kitabın haşiyələrinə əlavə etdiyi qeydləri ilə əsərdə olan səhvləri düzəltmiş, eyni zamanda bir sıra yeni fikirlərlə lüğəti xeyli zənginləşdirmişdir (52, 45; 187, 69). Əlbəttə, bu dövrün mətnşünaslıq məfhumunu müasir elmi-nəzəri və praktiki üslubla eyniləşdirmək olmaz.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin qollarından biri olan mətnşünaslıq Xətib Təbrizidən sonra inkişaf etdirilərək XIX əsrin II yarısından etibarən müstəqil bir sahə kimi formalaşmağa başlamışdır (92, 3-4).

Klassik mənada XIX əsrdə Abbasquluğa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Əbdülğəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (1817-1879), Hüseyn Əfəndi Qayıbov (1830-1917), Seyid Əzim Şirvani (1835-1888); XX əsrin əvvəllərində isə Firidun bəy Köçərli (1863-1920) və Salman Mümtazın (1884-1941) bu sahədə olan elmi fəaliyyətini qeyd etmək olar. Ədəbi irsin tədqiqi və nəşri sahəsində onların elmi fəaliyyəti bir növ bioqrafik və bibliografik səciyyə daşmasına baxmayaraq, Azərbaycan mətnşünaslığında adı çəkilən alimlərin xidmətləri böyükdür (178, 7).

Bu şəxsiyyətlərdən özünün 40 illik elmi fəaliyyətilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutan şərqşünas alim Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin mətnşünaslıq və kitabxanaçılıq sahəsində göstərdiyi xidmətləri qeyd etmək məqsədə müvafiqdir (75, 89).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı tarixində böyük xidmətləri olan görkəmli yazıçı, şair Salman Mümtazın elmi fəaliyyətində mətnşünaslıq əsas yerlərdən birini tutur. Klassik irsə böyük məhəbbətlə yanaşan tədqiqatçının mətnşünaslıq sahəsində ən böyük xidmətlərindən biri də milli ədəbiyyatımıza məxsus nadir tapılan əsərləri toplamaq olmuşdur (85, 5, 10). Onun bu sahədəki nailiyyətlərindən 1914-cü ildə xoylu şair Mirzə İsmayılın vasitəsilə əldə etdiyi Şah İsmayıl Xətəinin (1487-1524) divanının ən nadir nüsxələrindən birini misal göstərmək olar. Həmin əlyazması Böyük Şah Abbas (1571-1629) vəqf etdiyi nüsxənin surətidir (85, 304).

Əsərin daha mükəmməl mətnini hazırlamaq məqsədilə o, əldə etdiyi əlyazmasını ikinci bir nüsxə ilə müqayisə etmək qərarına gəlir. S.Mümtaz Leninqrاد şəhərindəki Asiya Xalqları Muzeyində saxlanılan əlyazmasından istifadə etmək üçün şərqşünas-dilçi alim, professor Marra (1865-1934) müraciət edir. Sonralar o, tədqiqatçı və şair, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadənin (1893-1938) köməyi ilə əldə olunmuş Xətəi divanının daha iki əlyazması – Britaniya və Ərdəbil nüsxələri ilə müqayisə etmişdir (13, VI, 374; X, 369; 85, 303-304; 183, 179). Nəhayət, 1930-cu ildə əsərin ilk elmi tənqidi mətnini

tərtib edərək daha mükəmməl nüsxəsini hazırlamışdı. Əsər ədəbi irismizin öyrənilməsi və nəşri tarixində mühüm hadisələrdən biri kimi oxucular tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Çünki, o vaxta qədər nəinki, oxucular, hətta mütəxəssis ədəbiyyatşünasların böyük əksəriyyəti şairin əsərləri ilə bilavasitə tanış ola bilmirdilər (183, 179).

Elmi-tənqidi mətnin tərtibi zamanı tədqiqatçının mütəmadi çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq «Divan»a yazdığı «Xətəinin həyatı» başlıqlı müqəddimədə öz nailiyyətləri haqqında belə qeyd etmişdir: «Xətəinin divanına mənim də bir xidməti-xeyrim toxundu:

- 1) Nüsxəni təshih etdim.
- 2) Ərəb, fars, əski türk kəlmələrinə lüğətə yazdım.
- 3) Bəzi nöqtələri şərh etdim.
- 4) Təsadüf olunan yer və adam adları haqqında müxtəsər məlumat verdim.
- 5) Xətəinin işlətdiyi türk kəlmələrini şeirlərdən çıxararaq divanın sonuna əlavə etdim.
- 6) Nüsxənin üç faksimilesi ilə şairin şəmailini, rəsmini divana daxil etdim.
- 7) «Xətəinin həyatı» sərlövhəsi ilə bu sətirləri qaraladım.
- 8) Divana fihrist yazdım.» (183, 178-179)

S.Mümtaz sonralar bu sahədə tədqiqatını davam etdirmiş, bir sıra klassiklərin əldə olunmuş əsərlərinin mətnlərini planlı surətdə təshih və tərtib edərək nəşrə hazırlamışdır. O cümlədən Türkiyə nəşrlərinə əsaslanaraq 1926-cı ildə Nəsiminin və 1936-cı ildə nadir bir nüsxə əsasında M.Füzulinin divanlarının tənqidi mətnini tərtib və nəşr etdirmişdir (85, 16-18; 183, 180, 182).

Tədqiqatçının elmi-tənqidi üsulla tərtib etdiyi əsərlərin nəşri klassik müəlliflərin ədəbi irsini əhatə etməsə də, bunlar sonrakı mətnşünaslar tərəfindən köməkçi və əsas mənbələr kimi istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, S.Mümtazın 30-cu illərdə əldə etdiyi M.Füzulinin divanı tədqiqatçının özü tərəfindən «mötəbər nüsxə» adlandırılmış və sonralar

Əlyazmalar Fonduna bağışlanmışdır (183, 182). Həmin nüsxə şairin ölümündən on altı il sonra köçürülmüş və «Divan»ın növbəti elmi-tənqidi mətninin tərtibatı zamanı da öz «mötəbərliyini» qoruyub saxlamışdır. Hal-hazırda M-236 şifrəsi ilə AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur (56, 7).

Artıq müasir dövrdə mətnşünaslığın nəzəriyyəsi və metodologiyası yetərinə işlənib hazırlanmışdır (176, 34-35; 178, 4).

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan mətnşünaslarından M.Sultanov, H.Araslı, Ə.Əlizadə, R.Əliyev, Q.Kəndli, Ə.Mirəhmədov, Ə.Məmmədov, F.Seyidov, C.Qəhrəmanov, Z.Bünyadov, T.Məhərrəmov və s. alimlərin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur. Müxtəlif əlyazması və çap nüsxələri əsasında mükəmməl tənqidi mətn tərtib edərək elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə təqdim etməklə mətnşünas alimlərimiz indiyə qədər xeyli iş görmüşlər. Şərq klassiklərindən Ə.Firdovsi, N.Gəncəvi, Ə.X.Dəhləvi, Ş.M.Şəbüstəri, Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Ə.Marağayi, Ş.İ.Xətai, Ruhi Bağdadi, Qövsü Təbrizi, M.Əmani və s. şair, alim, filosofun əsərlərinin elmi-tənqidi mətni hazırlanmışdır (43; 47; 56; 57; 68; 82; 91; 96). Görkəmli şərqşünas akademik Ə.Əlizadə (1906-1973) ömrünün 45 ilini mətnşünaslığa həsr etmişdir. O, Fəzlullah Rəşidəddinin «Cəmi ət-təvrix» («Ümumi tarix», üç cildə), Nizaminin «Şərəfnamə» və «Sirlər xəzinəsi», Məhəmməd Hinduşah Naxçıvanının «Dəstur əl-katib fit-təyin əl-məratib» əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini tərtib etmişdir. Bu əsərlərin hər biri 6-10 nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Nizaminin adı çəkilən əsərlərinin sətri və bədii tərcümələri isə məhz onun dəqiqləşdirdiyi mətn əsasında hazırlanaraq ilk dəfə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır (202; 3).

Müasir tədqiqatçılardan T.Məhərrəmovun elmi yaradıcılığı daha məhsuldardır. O, elmi fəaliyyətə Azərbaycan-hind ədəbi əlaqələri tarixində böyük rol oynayan dahi Nizaminin «Xəmsə»sinə ilk dəfə nəzirə yazan Əmir Xosrov Dəhləvinin məsnəvilərinin tədqiqi ilə başlamışdır. 1964-cü ildə onun

«Məcnun və Leyli» əsərinin elmi-tənqidi mətni və tədqiqi» mövzusunda namizədlik; 1975-ci ildə isə «Mətləül-ənvar» əsərinin Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» və XVII əsrə qədər bu səpkidə yazılmış əsərlərlə müqayisəsi» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir (198). T.Məhərrəmov elmi əsərlərindən yalnız mətnşünaslığa dair səkkiz elmi-tənqidi mətni və üç tədqiqat əsərini qeyd etmək olar ki, bu da onun kamil bir mətnşünas olduğunu sübuta yetirir. Belə ki, o, Dəhləvinin «Məcnun və Leyli» (1964, 1965, 1975) və «Mətləül-ənvar» (1975); Nizaminin «Həft peykər» (1978) əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamışdır. Əsərlər Moskvada «Nauka» nəşriyyatında çap edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Nizaminin «Yeddi gözəl» əsərinin tənqidi mətni 14 əlyazması və iki çap nüsxəsi əsasında hazırlanmışdır. Sonralar o, yenə öz tədqiqatlarını davam etdirərək araşdırmalar aparmış və bu mövzuda silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. Buna «Nizaminin «Yeddi gözəl» məsnəvisinin Yan Ripka və Vəhid Dəstgərdi çapları haqqında» (I, II, III məqalə, 2000-2004-cü illər) başlıqlı silsilə məqaləsi misal ola bilər (175). Dəhləvinin adı çəkilən iki məsnəvisinin mətni isə yeddi əlyazması və bir çap nüsxəsi əsasında hazırlanmışdır (178, 23).

Müəllif elmi axtarışlar zamanı N.Gəncəvinin əsərlərinə 400-dən artıq şair, dramaturq tərəfindən nəzirə yazıldığını sübuta yetirmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dünyanın heç bir şairinin əsərlərinə Nizamininki qədər nəzirə yazılmamışdır (58, 58). O, həmçinin XV əsrin şairi, Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əşrəf Marağayinin «Xəmsə»sini əhatə edən «Mənhəcül-əbrar», «Riyazül-əşiqin», «Eşqnamə», «Həft övrəng» və «Zəfərnəmə» məsnəvilərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamış, hər bir əsərə ayrı-ayrılıqda geniş müqəddimə, şərh və izahlar yazmışdır. Tədqiqatçı həmin əsərlərin mətnini Amerika, İngiltərə, Misir və Sankt-Peterburqdan gətirilmiş dörd müxtəlif əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlamışdır. Bu əsərlər ilk variant kimi 1998-ci ildə (=1377 şəmsi) Təbrizin «Nədim» (ندیم) nəşriyyatında çap edilmişdir.

Tədqiqat əsərlərinin ən müsbət cəhətlərindən biri budur ki, onlarda yalnız klassik ədəbi irsin tekstoloji problemləri deyil, həm də mətnşünaslığın ümumi metodoloji problemləri həll olunur. Ədəbi-tarixi səpkidə yeni müddəalar irəli sürülür. T.Məhərrəmov mətnin tərtibi zamanı bir neçə məsələyə diqqət yetirməyin vacib olduğunu məsləhət görür:

- 1) Ən qədim və mükəmməl nüsxələrdən istifadə etmək;
- 2) Tənqidi mətnlərin əvvəlində müqəddimə yazmaq və əsəri tərtib edən zaman istifadə olunan hər bir nüsxənin yığcam halda təsvirini vermək. Orada əsərin tərtib üsulunu, mətnin tərtibində cəlb olunan əlyazmalarının tarixini, xəttini, katibini və s. xüsusiyyətlərini göstərmək;
- 3) Əsərin müqəddiməsini, mətnlərə yazılan izahatı, şərhı və başqa qeydləri əsərin yazıldığı dildə vermək;
- 4) Əsərin tənqidi mətnini ancaq onun ayrı-ayrı nüsxələrindəki mətnlərdən çıxış edərək tərtib etmək;
- 5) Nüsxələrdə mövcud olan əsas fərqlərin hamısını göstərmək;

İstifadə olunan bütün nüsxələrə tənqidi yanaşmaq (176, 34-35; 178, 22-23).

Göründüyü kimi, filologiyanın əsas sahələrindən birini təşkil edən mətnşünaslıq müasir dövrdə klassik irsin tədqiq və nəşrində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2.1. Müsaib Gəncəvi Divanının nüsxələri

Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin yeganə Divanının mətnşünaslıq baxımından tədqiqi üçün əldə cəmi üç nüsxə mövcuddur:

1. Məşhəd nüsxəsi.
2. Tbilisi nüsxəsi.
3. Misir (Qahirə) nüsxəsi.

İndi həmin nüsxələrin qısa və ümumi təsvirini verək:

2.1.1. Məşhəd nüsxəsi

«Divan»ın birinci nüsxəsi İran İslam Respublikası Məşhəd şəhərindəki Astani-Qüdsi-Rəzəvi kitabxanasında 555 (4759)

şifrəsi ilə saxlanılır. Əlyazma Mirzə Rza xan Nayini tərəfindən 1311-ci şəmsi ilinin mördad ayında (=1932, avqust) kitabxanaya bağışlanmışdır. Bu müddət ərzində iki dəfə şəmsi 1348 (=1969) və 1353 (=1974)-cü illərdə qeydiyyatdan keçmişdir (211, 1). Əlyazma nüsxəsinin surəti AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə 1995-ci ildə FS-718 şifrəsi ilə qəbul edilmişdir. Bu əlyazmasında əsərin mətni Avropada istehsal olunmuş ağ rəngli parlaq kağızda qara mürəkkəblə, şikəstə ünsürlü gözəl nəstəliq xətt ilə, hər səhifədə 16 sətir olmaqla iki sütun ilə yazılmışdır. Mətnin ölçüsü 10x17,5sm.-dir. 149^a, 151^a, 152^a vərəqlərində 15, 152^b-155^b vərəqlərinin hər birində isə 11 sətir vardır. Başlıqlar qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Kitabın vərəqləri Şərq üsulu ilə nömrələnmişdir. Nüsxə əvvəldən və ortadan naqisdir. Belə ki, «Qəzəliyyat»ın əvvəlindən, «Mürəbbe-tərkib»in sonundan və «Rübaiyyat»ın başlanğıcından bir neçə vərəq düşmüşdür. Mətnin sonu tamdır və yeddi sətirdən ibarət üçbucaq şəkilli ənənəvi kitab sonluğu ilə bitir (126, 515; 128, 2532-2533). Əsərin mətni Gəncə şəhərində Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın sifarişi ilə Ağakşi Gəncəvi ləqəbi ilə məşhurlaşmış katib Məhəmməd vələdi-Kərbəlayi Əlibaba Sərraf tərəfindən 1212-ci hicri-qəməri ilində ramazan ayının 30-da (=16 mart 1798) köçürülərək tamamlanmışdır. Kitabın cildi qırmızı rəngli dəridəndir, üzərində basma naxışlar vardır. Ölçüsü 15x21,5 sm., həcmi isə 156 vərəqdır.

Nüsxə üzərində aparılmış ilkin tədqiqat zamanı əlyazmasının fotosurətində bir sıra çatışmazlıqları nəzərə çarpdı. Belə ki, kitabın 2-ci və 3-cü vərəqləri yuxarı küncdən cırılmış, mətnə zərər toxumuşdur. Bir sıra vərəqlərdə (15^b, 16^b, 17^b, 18^b, 43^b, 54^b, 55^b, 103^b, 104^b, 109^a, 124^a, 124^b, 136^b, 141^b, 147^b) mürəkkəb ləkəsi vardır ki, bu da mətnin oxunaqlığını bir qədər çətinləşdirir. Həmçinin fotosurətin bəzi vərəqlərində (15^b, 32^a, 33^b və s.) kağızı qopulmuş sahələrə də rast gəlinir. Əsər xüsusi sifarişlə təcrübəli xəttat tərəfindən çox güman ki, orijinal bir nüsxədən köçürüldüyündən mətn kamil və oxunaqlıdır. Nəstəliq xətt ilə yazılmış bu mətn XVIII əsrin sonlarında

yaradılmış ən gözəl nümunələrdən biri kimi çox qiymətli abidədir (23, 27-80; 153, 42).

Əlyazmasının 56^b, 57^b, 114^b, 115^a, 115^b, 117^b, 119^b, 135^a, 147^b vərəqlərində yumurtavari formada on ədəd Şərq möhürü vardır. Bunların bəzisi qəsdən pozularaq yanında başqa bir möhür basılmışdır. Bir neçəsi oxunaqlığını itirmiş, bəziləri oxunaqlıdır və üzərində müxtəlif mətnlər həkk olunmuşdur. Bunların bir neçəsində (نصرالله) (Nəsrullah) və نصرت الله (Nüsrətullah), 115^a vərəqindəki möhürdə isə عبد الله الراji (Əbduhu Əbdullah ər-Raci – Onun (Allahın) itaət edən qulu Əbdullah ər-Raci) sözləri yazılmışdır. Üzərində نصرالله yazılmış möhürdə VI (71), نصرت الله yazılı möhürdə isə ٢٧ (27) rəqəmlərini də oxumaq mümkündür. Lakin, bütün rəqəmlər oxunmadığına görə möhürlərin üzərində qeyd edilmiş tarixi dəqiqləşdirmək olmur. Möhürlərin müxtəlifliyindən məlum olur ki, əlyazması hal-hazırda mühafizə olunduğu müəssisədən əvvəl bir neçə rəsmi və şəxsi kitabxanaya məxsus olmuşdur (112, 51-52).

Əlyazma nüsxəsinin quruluşu və tərkibi haqqında daha təfərrüatlı məlumat iki cədvəl üzrə verilir:

Cədvəl №1.

Məşhəd nüsxəsi üzrə qəzəllər

Sıra №-si	Qafiyələr	Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Qəzəllərin nömrəsi	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	47	439	1-47	2 ^b -7 ^b
2.	ب	10	79	48-57	17 ^b -20 ^a
3.	ت	91	790	58-148	20 ^a -48 ^b
4.	ث	3	30	149-151	48 ^b -49 ^b
5.	ج	4	33	152-155	49 ^b -50 ^b
6.	ح	4	38	156-159	50 ^b -52 ^a

7.	خ	3	29	160-162	52 ^a -53 ^a
8.	د	134	1194	163-296	53 ^a -94 ^b
9.	ذ	2	18	297-298	94 ^b -95 ^a
10.	ر	12	109	299-310	95 ^a -98 ^b
11.	ز	12	103	311-322	99 ^a -102 ^b
12.	س	5	42	323-327	102 ^b -103 ^b
13.	ش	12	108	328-339	104 ^a -107 ^b
14.	ص	2	16	340-341	107 ^b -108 ^a
15.	ض	2	17	342-343	108 ^a -108 ^b
16.	ط	5	41	344-348	108 ^b -110 ^a
17.	ظ	2	20	349-350	110 ^a -110 ^b
18.	ع	2	20	351-352	110 ^b -111 ^b
19.	غ	5	41	353-357	111 ^b -113 ^a
20.	ف	3	25	358-360	113 ^a -113 ^b
21.	ق	3	29	361-363	113 ^b -114 ^b
22.	ك	3	28	364-366	114 ^b -115 ^b
23.	ل	9	90	367-375	115 ^b -118 ^b
24.	م	10	75	376-385	119 ^a -121 ^b
25.	ن	11	121	386-396	121 ^b -125 ^b
26.	و	15	135	397-411	125 ^b -131 ^a
27.	ه	21	172	412-432	131 ^a -137 ^a
28.	ى	27	262	433-459	137 ^a -146 ^a
	28	459	4104	1-459	2 ^b -146 ^a

Cədvəl №2.

Məşhəd nüsxəsi üzrə ədəbi növlər

Sıra №-si	Ədəbi növ	Əsərlərin sayı	Beytlərin sayı	Vərəqlərin nömrəsi
1.	Qəzəl	459	4104	2 ^b -146 ^a
2.	Saqinamə	7	84	146 ^a -148 ^b
3.	Müsəddəs-tərkib	16	63	149 ^a -151 ^a
4.	Mürəbbə-tərkib	8	24	151 ^a -152 ^a
5.	Rübai	41	82	152 ^b -156 ^a
		531	4357	2 ^b -156 ^a

Birinci cədvəldə şair Uğurlu xan Müsaibin yalnız qəzəlləri haqqında məlumat verilir. ¹ (əlif) hərfindən başlayaraq ۷ (yə) hərfinə qədər ardıcılıqla göstərilmiş 28 qəfiyə üzrə qəzəllərin sayı, beytlərin sayı, fotosurətdə ardıcılıqla qəzəllərə verilmiş nömrələr və onların yerləşdiyi vərəqlərin nömrəsi qeyd edilmişdir. Bununla da, Məşhəd əlyazma nüsxəsində 28 qəfiyə üzrə 4104 beyt həcmində 459 qəzəlin olduğu aydınlaşır. «Qəzəliyyat» bölməsi kitabın 2^b-146^a vərəqlərini əhatə edir.

İkinci cədvəldə isə şairin «Divanı» təşkil edən bütün əsərlərinin həcmi haqqında məlumat verilir. Nəticədə Məşhəd nüsxəsində toplanmış əsərlərin tərkibi beş növü üzrə yazılmış «Qəzəliyyat», «Saqinamə», «Müsəddəs-tərkib», «Mürəbbə-tərkib» və «Rübaiyyat» bölmələrindən ibarətdir. Ümumilikdə, Divanın bu nüsxəsində 4357 beyt həcmində şeir vardır.

2.1.2. Tbilisi nüsxəsi.

«Divan»ın ikinci nüsxəsi Gürcüstan Respublikasının Tbilisi şəhərindəki K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda RK-61/197 şifrəsi ilə saxlanılır (105, 93-94). Əlyazmasının surəti AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə 2001-ci ilin noyabr ayının 14-də MF-883 şifrəsi ilə qəbul edilmişdir.

Nüsxədə əsərin mətni tamdır (v.2^a-131^b) və Avropada istehsal olunmuş nazik sarımtıl kağızlarda, hər sətirdə bir beyt olmaqla iki sütun formasında yazılmışdır. Vərəqlərdə sətirlərin sayı müxtəlifdir. Əvvəlinci vərəqlərdə 23-25, orta vərəqlərdə 20-22, sonuncu vərəqlərdə (127^a-131^a) isə 14 sətir vardır (200, 12). Kitabxananın kataloqunda sətirlərin sayı 21 ədəd göstərilmişdir. Əsərin mətni xırda, iri, aralı və sıx yazıldığına görə ölçüləri də müxtəlidir. Məsələn: 7,5x20,5; 8x22,5; 10x18; 10x22; 10,5x20; 10,5x22,5; 11,5x22sm. və s. Kataloqdakı elmi təsvirdə isə mətnin ölçüsü ümumiləşdirilərək 12x22,6 sm. göstərilmişdir. Əlyazmasının xətt xüsusiyyətlərinə görə, o cümlədən mətnin ölçülərinə əsaslanaraq nüsxənin bir neçə nəfər tərəfindən köçürüldüyü güman edilir. Kitabda müxtəlif xətlərə – gah təcrübəli xəttat tərəfindən yazılmış incə və gözəl ustad xəttinə (v.2^a-17^b və s.), gah da hələ püxtələşməmiş bir neçə növ şagird xəttinə rast gəlinir. Görünür bu səbəbdən sonluqda katibin adı qeyd edilməmişdir. Mətn sürətlə yazılmışdır. Belə kitablar adətən, mədrəsələrdə, məscid hücrələrində və yaxud fərdi şəkildə evlərdə fəaliyyət göstərmiş katib və xəttatlar tərəfindən köçürülür (92, 19-20).

Əlyazması hicri-qəməri təqviminə 1098-ci ildə səfər ayının 15-də (=31 dekabr 1686) köçürülərək xətm olunmuşdur. Nüsxənin vərəqləri Şərq və müasir üsulla nömrələnmişdir.

Kitabın ölçüsü 19x27,6 sm., həcmi isə 131 vərəqdır. Sonunda əlavə bir vərəq də vardır. Əlyazması qəhvəyi rəngli yumşaq dəri ilə cildlənmişdir (105, 93).

Əsərin mətni 2^a vərəqində qara mürəkkəblə süls xətt ilə yazılmış ənənəvi بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ (bismillahir-rəhmanir-rəhim) sözlərilə başlanır. Mətnin başlıqları qara mürəkkəblə yazılmışdır. Kitabın bəzi vərəqlərinin (8^a, 77^b və s.) mürəkkəbi yayılmış, bir sıra vərəqlərinə (2^a, 2^b, 3^a, 7^a, 7^b və s.) tünd ləkələr düşmüş, mətnə azacıq zərər toxunmuşdur. 31^a, 47^b, 100^b, 113^b vərəqlərində bir neçə beytin üstündən xətt çəkilmişdir.

Əsərin mətninə dair qeydlər: Əlyazma nüsxəsində bəzi vərəqlərin (31^a, 109^a, 113^b və s.) haşiyəsində mətnin buraxılmış hissələri qeyd olunmuş, bir neçə vərəqdə (65^a, 118^b, 120^b və s.) əsərin mətninə düzəliş edilmişdir. 76^a-76^b vərəqində 355-ci qəzəlin ilk iki beyti, 101^a vərəqində isə 462-ci qəzəlin məxləs (6-cı) beyti sonradan başqa xətlə vərəqlərin əvvəlinə və axırına əlavə olunmuşdur. 108^b vərəqində 9 beytdən ibarət 496-cı qəzəl, 111^b vərəqində isə 8 beytli 510-cu qəzəl haşiyədə yazılmışdır. Hər iki qəzəl Azərbaycan türkcəsindədir. 123^b-126^b vərəqlərində (müəmma bölümündə) fars dilində xırda şikəstə-nəstəliq xətt ilə müxtəlif istiqamətlərdə yazılmış bir sıra qeydlər vardır. Vərəqlərin kənarları cırıldığına görə onların əksəriyyəti natamamdır. Bəziləri isə ləkəli və tutqun olduğundan oxunaqlı deyildir. Bu qeydlərin Uğurlu xanın müəmmalarına yazılmış şərhlər olduğunu güman etmək olar. Əlyazmasının vərəqlərində əsərin mətninə aid olmayan qeydlər də vardır. 1^b vərəqinin ortasında maili formada fars dilində məxləsi olmayan beş beytli şeir, ətrafında isə müxtəlif istiqamətlərdə qısa qeydlər, misra və beytlər yazılmışdır. 38^a, 67^a, 73^a, 78^a, 83^a, 85^a, 91^b vərəqlərinin haşiyəsində edilmiş

qeydlərdə bir neçə tarix – hicri qəməri 1109 (=1697-98), 1163 (=1749-50), 1182 (=1768-69), 1270 (=1853-54) göstərilmişdir. Qeydlər oxunaqlı olmadığından verilmiş tarixlər barəsində məlumat vermək mümkün deyildir. 131^b-132^a vərəqlərində də bir neçə qısa qeyd vardır.

Divanın bu nüsxə üzrə tərkibi və həcmi haqqında ətraflı məlumat vermək məqsədilə iki cədvəl (№3,4) qurulmuşdur. 3 nömrəli cədvəldə «Qəzəliyyat» bölməsinin qafiyələri, hər bir qafiyə üzrə qəzəllərin sayı, beytlərin sayı və əlyazmasında onların yerləşdiyi vərəqlərin nömrəsi haqqında dəqiq bilgiler verilir.

Cədvəl №3.

Tbilisi nüsxəsi üzrə qəzəllər

Sıra №-si	Qafiyələr	Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Qəzəllərin nömrəsi	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	60	534	1-60	2 ^a -13 ^b
2.	ب	10	79	61-70	13 ^b -15 ^b
3.	ت	156	1332	71-226	15 ^b -46 ^b
4.	ث	3	30	227-229	47 ^a -47 ^b
5.	ج	4	33	230-233	47 ^b -48 ^b
6.	ح	4	38	234-237	48 ^b -49 ^b
7.	خ	3	29	238-240	49 ^b -50 ^a
8.	د	133	1194	241-373	50 ^a -81 ^a
9.	ذ	2	18	374-375	81 ^a -81 ^b
10.	ر	12	109	376-387	81 ^b -84 ^b
11.	ز	12	103	388-399	84 ^b -87 ^a
12.	س	5	42	400-404	87 ^a -88 ^a

Müsaib Gəncəvinin divanı

13.	ش	12	108	405-416	88 ^a -90 ^b
14.	ص	2	16	417-418	91 ^a -91 ^b
15.	ض	2	17	419-420	91 ^b -92 ^a
16.	ط	5	41	421-425	92 ^a -93 ^a
17.	ظ	2	20	426-427	93 ^a -93 ^b
18.	ع	2	20	428-429	93 ^b -94 ^a
19.	غ	5	41	430-434	94 ^a -95 ^a
20.	ف	3	25	435-437	95 ^a -95 ^b
21.	ق	3	29	438-440	95 ^b -96 ^b
22.	ك	3	28	441-443	96 ^b -97 ^a
23.	ل	9	90	444-452	97 ^a -99 ^b
24.	م	10	75	453-462	99 ^b -101 ^a
25.	ن	11	121	463-473	101 ^b -104 ^a
26.	و	15	135	474-488	104 ^a -107 ^b
27.	ه	22	182	489-510	107 ^b -111 ^b
28.	ی	27	262	511-537	111 ^b -118 ^b
	28	537 - 65 472	4751 - 541 4210	1-537	2 ^a -118 ^b

Verilmiş cədvələ əsasən Tbilisi nüsxəsində Müsaib Gəncəvinin 28 qafiyə üzrə 537 qəzəli toplanmışdır ki, bunların ümumi həcmi 4751 beytdir və kitabın 2^a-118^b vərəqlərini əhatə edir. Lakin, mətn üzərində aparılmış ilkin tədqiqat nəticəsində qəzəllərdən bir qisminin təkrarları aşkarlandı. Belə ki, ت («te») qafiyəsindəki 162-ci qəzəldən (v.32^b) başlayaraq 209-cu qəzəl (v.42^b) də daxil olmaqla hər bir qəzəlin sağ və ya sol tərəfində مکرر (mükərrər-təkrar), 217-ci qəzəlin (v.44^b) yeddinci beytindən sonra از اینجا مکرر شده است (Buradan təkrar olunmuşdur),

220-ci qəzəlin sonunda (v.45^b) isə تا این غزل مکرر شده است (Bu qəzələ qədər təkrar olunmuşdur) sözləri yazılmışdır.

Katibin qeydlərinə əsasən əlyazmada ardıcıl olmayaraq 52 qəzəlin (№162-209 və 217-220) təkrarlandığı məlum olur. Lakin, mətni daha diqqətlə yoxladıqda ت qafiyəsində mövcud olan 156 qəzəldən (№71-226) ardıcıl olaraq 65-inin (№162-226, 541 beyt, v.32^b-46^b) təkrar yazıldığı aydınlaşdı. Yəni, 162-226-cı qəzəllər 71-135-ci qəzəllərin (v.15^b-27^a) təkrar nüsxələridir. Qafiyədəki sonuncu 26 qəzəl (№136-161, 250 beyt, v.27^a-32^b) təkrar olunmamışdır. Deməli, qəzəllərin təkrar nüsxələri sayılmazsa, onda ت qafiyəsində 156 (=1332 beyt) deyil, 91 qəzəlin (=791 beyt) varlığı məlum olur. Beləliklə, «Qəzəliyyat» bölməsinin həcmi dəyişilir və 4210 beyt həcmində 472 qəzəlin olduğu dəqiqləşir (201, 15).

Mətnşünaslıq elmində katibin diqqətsizliyi ucbatından əlyazmasında yaranmış belə qüsurlar «məqsədsiz xəta» adlanır (56, 30; 139, 114). Lakin, vaxtilə diqqətsizlikdən yaranmış olan 541 beyt həcmində bu mətn hal-hazırda əlavə bir nüsxə kimi qiymətlidir və tədqiqat zamanı istifadə edilir. Burada ت qafiyəsindəki qəzəllərin əslə və təkrar variantı arasında mövcud olan bir sıra fərqli cəhətləri açıqlamaqla mətnin üstünlükləri daha aydın görünər. Məsələn, 103-cü qəzəlin (v.20^b) doqquz beytdən ibarət olmasına baxmayaraq, onun təkrarı olan 194-cü qəzəldə (v.38^b) on beyt vardır və göstərilən dördüncü beyt 103-cü qəzəldə yoxdur.

عقده نگشود صبر از خاطر پر محنتم

آنچه گویی جمع کن دل بجای دیگر است

Səbrlə möhnətlə dolu xatirimın düyünü açılmadı,
Onu ki, deyirsən, cəm et! Ürək başqa yerdədir.

Və yaxud əksinə, 118-ci qəzəl (v.23^b-24^a) 14 beyt həcmindədir. Lakin, təkrar köçürülərkən həmin qəzəlin 5-ci beyti buraxılmış, bu səbəbdən də 209-cu qəzəl (v.42^b) 13 beytdən ibarət olmuşdur. Beytin məzmunu belədir:

خط شیرین بگرد لب بر آمد
برد خضر پیمیر میتوان گفت

Dodağının ətrafında şirin xətt peyda oldu,
Xıız peyğəmbər bundan həyat suyu apardı demək olar.

Bunlardan başqa, mətndə qəzəllərin əslə və təkrar nüsxələri arasında yaranmış söz fərqləri də vardır. Məs., 118-ci qəzəlin 13-cü beyti

چه خوش با مار زلفش ساخت آخر
دل ما را افسونگر میتوان گفت

Nə xoşdur ilan hörükləri ilə axır uzlaşdı,
Bizim ürəyimizə «əfsungər» demək olar
şəklində olduğu halda, təkrar nüsxədə 209-cu qəzəldə 12-ci beyt sayılır və bu formada yazılmışdır.

چو خوش با مار زلفش ساخت آخر
دل ما را افسونگر میتوان گفت

Göründüyü kimi, beytin başlanğıcında baş vermiş xırda dəyişiklik: - چه («çe» - nə?) sözü چو («çü» - indi ki, kimi, tək, təki) sözü ilə əvəz olunmuş ancaq, birinci variantı daha münasibdir. Eləcə də, misralarda sözlərin yerinin dəyişdirilməsi hallarına təsadüf edilir. Məsələn, 95-ci qəzəlin (v.19^a) birinci misrasında sözlər belə düzülmüşdür:

نشود کس بعد از بن در عهد تو نام ممت

Eşitməz (bir) kəs bundan sonra sənəin dövründə ölüm adı.

Lakin həmin qəzəlin təkrarında (№186, v.36^b-37^a) کس بعد, از این عهد تو və sözlərinin yeri dəyişdirilərək bu şəkildə yazılmışdır (200, 12).

نشود در عهد تو کس بعد از این نام ممان

Ancaq məna dəyişməz qalır.

Və yaxud başqa bir misal:

هر نفس آرزوی در دل بی بنیاد است

غنچه گل بگلستان گریه برباد است

Hər nəfəs (an) ürəkdəki arzu əsassız olur,

Gülüstəndəki gül qönçəsinin düyünü bərbaddır.

Bu beyt 131-ci qəzəlin (v.26^a-26^b) mətləsidir. Qəzəl (№222, v.45^b) təkrar köçürüldükdə beytin ikinci misrasında ki, belə hallara əsasən beytlərin sonunda – qafiyə və rədiflərində rast gəlinir. Məsələn, 215-ci qəzəlin (v.44^a) səkkizinci və on ikinci, 219-cu qəzəlin (v.45^a) altıncı, 220-ci qəzəlin (v.45^a-45^b) on dördüncü misralarında «gereft» - tutdu; 123^b vərəqində on birinci mürəbbənin dördüncü misrasında isə گشتم sözləri buraxılmışdır. 218-ci qəzəlin (44^b-45^a) onuncu misrasında بر شمشاد یست əvəzinə شمشاد yazılmış və misra tamamlanmışdır.

Bunlardan başqa əlyazmasının bəzi vərəqlərində əsərin mətnindən sözlər buraxılmışdır ki, belə hallara əsasən beytlərin sonunda – qafiyə və rədiflərində rast gəlinir. Məsələn, 215-ci qəzəlin (v.44^a) səkkizinci və on ikinci, 219-cu qəzəlin (v.45^a) altıncı, 220-ci qəzəlin (v.45^a-45^b) on dördüncü misralarında «gereft» - tutdu; 123^b vərəqində on birinci mürəbbənin dördüncü misrasında isə گشتم sözləri buraxılmışdır. 218-ci qəzəlin (44^b-45^a) onuncu misrasında بر شمشاد یست əvəzinə شمشاد yazılmış və misra tamamlanmışdır.

Bu müqayisələr Tbilisi nüsxəsinin təkrarlanmış mətni üzərində aparılmış kiçik bir nümunədir. Belə nümunələrin sayını artırmaq olar. Nüsxələr arasındakı fərqləri göstərmək, mətndə mövcud olan qüsurlar və çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün ən gözəl üsul əsərin elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasıdır (106, 458). «Divan»ın mətni tərtib edilərkən

nüsxələr arasında müqayisələr zamanı digər nüsxələrə əsaslanaraq səhv yazılmış sözlərə düzəlişlər edilir, mətnin buraxılmış və oxunaqlı olmayan hissələri bərpa olunur (57, 5; 68, I, 5). Beləliklə, elmi-tənqidi mətnin qayda və qanunlarına əsasən əsərin mətnində zamanəmizə qədər yaranmış nöqsanlar qismən aradan qaldırılacaqdır (111, 37-41; 173, 120-123; 176, 34-35; 178, 22-23). «Divan»ın mətnini yalnız bu üsulla işləyib hazırladıqdan sonra müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən bütöv bir əsər kimi elmi ictimaiyyətə təqdim etmək mümkündür. Sonra isə müasir dövrdə elm aləminə o qədər də tanış olmayan və bir neçə qəzəli istisna olmaqla bütün şeirlərini fars dilində yazmış Azərbaycan şairi Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin nəzminin dəqiqləşdirilmiş mətnini dilimizə tərcümə işinə başlamaq olur.

İndi isə nüsxənin ümumi quruluşu barədə məlumat vermək məqsədilə qurulmuş cədvələ (№4) diqqət yetirmək lazımdır. Cədvəl «Divan»ı ardıcılıqla təşkil edən bütün əsərlər daxil edilmişdir. Burada «Divan»ın tərkibi, əsərlərin sayı, beytlərin sayı və əsərlərin əhatə etdiyi vərəqlərin nömrəsi haqqında bilgilər verilir.

Cədvəl №4.

Tbilisi nüsxəsi üzrə ədəbi növlər

Sıra №si	Ədəbi növ	Əsərlərin sayı	Beytlərin sayı	Vərəqlərin nömrəsi
1.	Qəzəliyyat	472	4210	2 ^a -118 ^b
2.	Saqinamə	7	84	118 ^b -120 ^b
3.	Müsəddəs-tərkib	16	63	120 ^b -122 ^b
4.	Mürəbbe-tərkib	11	33	122 ^b -123 ^b
5.	Müəmma	61	76	123 ^b -126 ^b
6.	Rübai	67	134	126 ^b -131 ^b
Cəmi	472+162=634 4210+390=4600	634	4600	2 ^a -131 ^b

Göründüyü kimi, Tbilisi əlyazma nüsxəsinin tərkibi «Qəzəliyyat», «Saqinamə», «Müsəddəs-tərkib», «Mürəbbe-tərkib», «Müəmmat» və «Rübaiyyat» bölümlərindən ibarətdir. Buraya Müsahibin altı janrda yazılmış şeirləri daxil edilmişdir. Nüsxədə təkrarlanmış qəzəllər istisna olmaqla Uğurlu xanın 634 əsəri toplanmışdır ki, bunların da ümumi həcmi 4600 beyti əhatə edir.

Əlavə etmək lazımdır ki, K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunun kataloqunda əlyazmanın elmi təsvirindən sonra daha bir nüsxənin mövcudluğu barədə qeyd vardır: Sprenger, I, 380. Bu kataloqun geniş adı istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısına düşmədiyindən nüsxə barədə dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir.

2.1.3. Misir (Qahirə) nüsxəsi.

«Divan»ın üçüncü nüsxəsi Misir Ərəb Respublikasının «Darül-kutub vəl-vəσαιq əl-qaumiyyə» adlı kitabxanasında ٩٢٩٥ (HA 9295) nömrəsi ilə mühafizə olunur. Nüsxənin surəti AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə 2002-ci ilin sentyabr ayının 11-də MF-888 şifrəsilə daxil edilmişdir. Əlyazmasında əsərin mətni Şərqdə istehsal olunmuş sarımtıl rəngli parlaq kağızlarda qara mürəkkəblə iki sütun formasında hər bir səhifədə 21 sətir olmaqla 7,5x15,5 sm. ölçüdə yazılaraq üç nazik qara və bir qızılı xətlə çərçivəyə alınmışdır. Hər sətirdə bir beyt vardır və təliq xəttinin qübar növü ilə yazılmışdır. Sütunlar və sonuncu beytlər ayrı-ayrılıqda bir nazik qara xətlə çərçivəyə alınmışdır. 1^b vərəqində 7,5x8sm. ölçüdə əlvən rənglərlə işlənmiş ünvan vardır. 1^b-2^a vərəqlərinin haşiyəsi (eni 2,5sm) nəbatı naxışlarla, sətirlərin arasındakı boşluqlar isə qırmızı rənglə dalğavari şəkildə bəzədilmişdir (128, III, 2532; 132, 460; 133, 188; 154, 234-236). Əlyazmasının vərəqləri şərq üsulu və ərəb rəqəmləri ilə nömrələnmişdir. Mətnin başlıqları qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Kitabın 32 vərəqinin haşiyəsində müxtəlif qafiyələrə aid bir sıra qəzəllər əlavə olunmuşdur. Haşiyədəki şeirlər səliqə ilə maili formada hər sətirdə bir misra olmaqla çox xırda hərflərlə incə nəstəliq xəttilə bucaq şəklində yazılmış və nazik bir qara xətlə çərçivəyə alınmışdır. Bəzi vərəqlərin aşağı hissəsi cırılmış, mətnə azacıq zərər toxunmuşdur. Ümumiyyətlə, vərəqlərin haşiyəsinə 12 qafiyyə üzrə 548 beyt həcmində 56 qəzəl əlavə olunmuşdur ki, bunların açıqlanmasını növbəti cədvəldə (№5) daha dəqiq görmək mümkündür.

Cədvəl №5.

Misir nüsxəsinin haşiyəsində yazılmış qəzəllər

Sıra №-si	Qafiyələr	Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Qəzəllərin Nömrəsi	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	8	76	10-13 20-23	2 ^b -3 ^b 3 ^b -4 ^a
2.	ب	1	11	65	13 ^b
3.	ت	17	162	78-82 88-91 98-101 107-110	15 ^b -16 ^b 16 ^b -17 ^b 17 ^b -18 ^a 18 ^b -19 ^a
4.	د	15	142	170-173 179-183 190-193 199 296	32 ^b -33 ^a 33 ^b -34 ^b 34 ^b -35 ^b 35 ^b 60 ^a
5.	س	1	10	324	66 ^a
6.	ش	2	20	335-336	67 ^b
7.	ك	1	10	360	73 ^b
8.	م	3	30	378-380	76 ^b -77 ^a
9.	ن	1	11	429	87 ^b
10.	و	1	7	459	94 ^b
11.	ه	2	28	473-474	97 ^b -98 ^a
12.	ی	4	1	492-495	101 ^b -102 ^a
		56	548		32 vərəq

Cədvəl №6.

Misir nüsxəsi üzrə qəzəllər

Sıra №-si	Qafiyələr	Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Qəzəllərin nömrəsi	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	58	517	1-58	1 ^b -13 ^b
2.	ب	9	71	59-67	13 ^a -14 ^b
3.	ت	82	702	68-149	14 ^b -29 ^a
4.	ث	2	20	150-151	29 ^a -29 ^b
5.	ج	3	23	152-154	29 ^b -30 ^a
6.	ح	3	27	155-157	30 ^b -31 ^a
7.	خ	2	17	158-159	31 ^a -31 ^b
8.	د	137	1226	160-296	31 ^b -60 ^a
9.	ذ	2	17	297-298	60 ^a -60 ^b
10.	ر	10	86	299-308	60 ^b -62 ^b
11.	ز	11	93	309-319	62 ^b -65 ^a
12.	س	5	42	320-324	65 ^a -66 ^a
13.	ش	12	109	325-336	66 ^a -67 ^b
14.	ص	2	16	337-338	68 ^b -69 ^a
15.	ض	2	17	339-340	69 ^a -69 ^b
16.	ط	4	30	341-344	69 ^b -70 ^a
17.	ظ	1	10	345	70 ^a -70 ^b
18.	ع	2	20	346-347	70 ^b -71 ^a
19.	غ	5	42	348-352	71 ^a -72 ^a
20.	ف	3	25	353-355	72 ^a -72 ^b
21.	ق	2	20	356-357	72 ^b -73 ^a
22.	ك	3	28	358-360	73 ^a -73 ^b
23.	ل	8	81	361-368	73 ^b -76 ^a
24.	م	52	442	369-420	76 ^a -86 ^b
25.	ن	28	260	421-448	86 ^b -93 ^b
26.	و	15	131	449-463	93 ^b -96 ^b
27.	ه	20	173	464-483	96 ^b -100 ^b
28.	ى	36	342	484-519	100 ^b -108 ^b
	28	519	4587	1-519	1 ^b -108 ^b

Haşiyədə yazılmış bu qəzəllər barəsində belə güman etmək olar ki, «Divan» köçürüldükdən bir müddət sonra başqa nüsxəsi əldə olunmuş və müqayisə edilmişdir. Kitabda olmayan qəzəllər əlifba sırasına müvafiq qafiyələr üzrə

əlyazmasına daxil edilmiş, bir növ mətnşünaslıq işi yerinə yetirilmişdir. Hətta, bu işin başqa və nisbətən savadlı bir şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsi də ehtimal olunur. Əsas mətnlə haşiyədəki mətn bir qədər fərqli olmaqla, daha kamil və incə xətlə yazılmışdır.

«Müəmmalar» bölümünə (v.114^a, 114^b, 116^b) isə üç beyt əlavə edilmişdir. Lakin, «Qəzəliyyat» bölümündən fərqli olaraq həmin beytlər haşiyədə deyil, sətirlərin arasında yerləşdirilmişdir. 1^a vərəqində iki (1,2x2sm.; 3x2,8sm.), 122^b vərəqində isə bir oxunaqlı olmayan yumurtavari şərq möhürü vardır.

Əsərə sonluq yazılmadığına görə əlyazmasının katibi və köçürülmə tarixi naməlum qalır. Hətta, divanın tamamlanmadığı və şairin bir sıra şeirlərinin kitaba daxil edilmədiyini də güman etmək mümkündür. Lakin, paleoqrafik əlamətlərinə və yazı xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bu kitabın köçürülmə tarixini XVIII əsrə təxmin etmək olar. Həcmi 122 vərəq, ölçüsü 13x23sm. olan bu əlyazmasının cildi yaşıl rəngli ipək parçadandır.

Məşhəd və Tbilisi nüsxələrində olduğu kimi, Misirdə mühafizə edilən əlyazma kitabının quruluşu, tərkibi və həcmi barədə ətraflı məlumat üçün müvafiq cədvəl verilir.

Cədvəl №7.

Misir nüsxəsi üzrə ədəbi növlər

Sıra №si	Ədəbi növ	Ümumi sayı	Vərəqlə-rin nömrəsi
1.	Qəzəl	519	1 ^b -108 ^b
2.	Saqınamə	71	108 ^b -110 ^b
3.	Müsəddəs-tərkib	61	110 ^b -112 ^b
4.	Mürəbbə-tərkib	16	112 ^b -113 ^b
5.	Müəmma	16	113 ^b -116 ^b
6.	Rübai	7	117 ^a -122 ^a
	519+162=681 4587+393=4980	681	1 ^b -122 ^a

Verilmiş cədvəllərdən biri (№6) «Qəzəliyyat» bölməsindən bəhs edir və nüsxədə şair Uğurlu xanın 4587 beyt həcmində 519 qəzəli olduğunu göstərir. Digər cədvəldən (№7) isə əlyazmada olan bütün ədəbi növlər haqqında məlumat almaq olar. Bu göstəricilərə əsasən, şairin qəzəlləri də daxil olmaqla müəyyənləşir ki, Misir nüsxəsində müəllifin 4980 beyt həcmində 681 əsəri toplanmışdır.

Misir Ərəb Respublikasının Qahirə şəhərinin mərkəzi hissəsində Nil çayının sahilində yerləşən دار الكتب و الوثائق القومية («Dərul-kutub vəl-vasaiq əl-qaumiyyə») kitabxanası ölkə üzrə ən böyük elmi mərkəzlərdən biri sayılır. Əvvəllər «Xidiviyyə kitabxanası» adı ilə məşhur olan bu elmi mərkəzdə 55,000 ədəd ərəb, türk və fars dilli əlyazma kitabları, 3100 ədəd başqa ölkələrdə mühafizə edilən əlyazmaların surəti və külli miqdarda arxiv sənədləri qorunub saxlanılır. Bir sıra azərbaycanlı klas-

siklərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı bu zəngin kitabxanada Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi «Divan»ının iki əlyazması mühafizə edilir. Bunlardan biri yuxarıda haqqında məlumat verilmiş əlyazmasıdır (203, 2, 4). İkinci nüsxə barədə kitabxananın kataloquna əsaslanaraq bəzi qeydlər etmək mümkündür: «Müsahibin divanı», «Müsahibin nəzmi» başlıqları ilə verilmiş bu əsərin müəllifi Molla Həsən ət-Təbrizi adlı bir şair təxmin edilir (133, 188). Lakin əsərin başlanğıcından göstərilmiş nümunə – ilk beyt divanın Uğurlu xana məxsus olduğunu təsdiq edir. Əlyazmasında əsərin mətni gözəl təliq xətt ilə yazılmışdır. Sətirlərin arasındakı məsafələr qızılı rənglə dalğavari şəkildə bəzədilmişdir. Hər bir səhifədə 21 sətir vardır, cəmi 20 vərəqdən ibarətdir (128, 2532). Vərəqlərin sayı əlyazmasının naqis nüsxə olduğunu və əsərin əvvəlindən müəyyən bir hissəni – təxminən 900-ə yaxın beyti əhatə etdiyini göstərir. Köçürülmə tarixi məlum deyildir, cildlidir, kitabın ölçüsü 14,5x24sm.-dir. Nüsxə ۵۲-۴ (52-M) şifrəsi ilə fars ədəbiyyatı şöbəsində saxlanılır (128, III, 2532; 133, 188). Beləliklə, Uğurlu xanın bədii irsi yeganə divandan ibarət olub dünya kitabxanalarında onun beş əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

Cədvəl №8.

«Qəzəliyyat» bölümünün üç nüsxə üzrə müqayisəsi

Sıra №-si	Qafiyələr	Qəzəllərin sayı			Beytlərin sayı		
		Məşhəd	Tbilisi	Misir	Məşhəd	Tbilisi	Misir
1.	ا	47	60	58	439	534	517
2.	ب	10	10	9	79	79	71
3.	ت	91	91	82	790	791	702
4.	ث	3	3	2	30	30	20
5.	ج	4	4	3	33	33	23
6.	ح	4	4	3	38	38	27
7.	خ	3	3	2	29	29	17
8.	د	134	133	137	1194	1194	1226
9.	ذ	2	2	2	18	18	17
10.	ر	12	12	10	109	109	86
11.	ز	12	12	11	103	103	93
12.	س	5	5	5	42	42	42
13.	ش	12	12	12	109	109	109
14.	ص	2	2	2	16	16	16
15.	ض	2	2	2	17	17	17
16.	ط	5	5	4	41	41	30
17.	ظ	2	2	1	20	20	10
18.	ع	2	2	2	20	20	20
19.	غ	5	5	5	41	41	42
20.	ف	3	3	3	25	25	25
21.	ق	3	3	2	29	29	20
22.	ك	3	3	3	28	28	28
23.	ل	9	9	8	90	90	81
24.	م	10	10	52	75	75	442
25.	ن	11	11	28	121	121	260
26.	و	15	15	15	135	135	131
27.	ه	21	22	20	172	182	173
28.	ى	27	27	36	262	262	342
		459	472	519	4105	4210	4587

Əsərin ümumi quruluşu və tərkibi haqqında nisbətən aydın təsəvvür yaratmaqdan ötrü üç əlyazma nüsxəsinin mətni əsasında tərtib edilmiş cədvəllərdə (№8-11) verilən məlumatlara maraq doğurur, müraciət etmək lazım gəlir. Bu üsul həcm etibarilə «Divan»ın əsasını təşkil edən «Qəzəliyyat» bölümündə tətbiq olunur.

Verilmiş cədvəl (№8) hər üç əlyazma nüsxəsinin (Məşhəd, Tbilisi, Misir) «Qəzəliyyat» bölümü üçün tərkibini əks etdirir. Burada yeddi qafiyədə (ک ف ع ض ص ش س) üzrə olan şeirlər sayca eyniyyət təşkil etsə də, qalan 21 qafiyənin həcm etibarilə fərqlənməsi də aydın nəzərə çarpır.

Bunlardan əlavə, «Qəzəliyyat» bölümündə elə şeirlər vardır ki, bir nüsxədə yazılmış qəzəl digər əlyazmasında yoxdur və yaxud əksinə. Bununla əlaqədar yenə də əlyazmalarında mövcud olan mətnə əsaslanaraq Uğurlu xanın qəzəllərinin həcmi dəqiqləşdirmək məqsədilə daha iki cədvəlin (№9, 10) qurulması lazım gəlir.

Cədvəl №9.

Misir nüsxəsində yazılmamış qəzəllər

Sıra №-si	Qafi-yələr	Tbilisi nüsxəsi			Məşhəd nüsxəsi		
		Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Vərəqlərin nömrəsi	Qəzəllərin sayı	Beytlərin sayı	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	2	19	13 ^a -13 ^b	2	19	16 ^b -17 ^b
2.	ب	1	8	14 ^b	1	8	18 ^b -19 ^a
3.	ت	9	90	30 ^b -32 ^b	9	90	45 ^b -48 ^b
4.	ث	1	10	47 ^b	1	10	49 ^a -49 ^b
5.	ج	1	10	47 ^b -48 ^a	1	10	49 ^b
6.	ح	1	11	48 ^b	1	11	50 ^b -51 ^a
7.	خ	1	12	49 ^b	1	12	52 ^a
8.	د	17	174	53 ^b -58 ^a	17	174	57 ^b -63 ^a

Müsaib Gəncəvinin divanı

9.	ر	2	21	81 ^b -82 ^a	2	21	95 ^a -95 ^b
10.	ز	1	10	85 ^a	1	10	99 ^b
11.	ط	1	11	92 ^a -92 ^b	1	11	109 ^a -109 ^b
12.	ظ	1	10	93 ^a	1	10	110 ^a -110 ^b
13.	ق	1	9	95 ^b -96 ^a	1	9	113 ^b -114 ^a
14.	ل	1	10	97 ^b -98 ^a	1	10	116 ^b
15.	م	1	9	100 ^b -101 ^a	1	9	120 ^b
16.	و	1	12	104 ^a -104 ^b	1	12	125 ^a -127 ^a
17.	ه	2	17	108 ^b ;111 ^b	1	7	136 ^b
18.	ی	1	9	112 ^b -113 ^a	1	9	138 ^b
	18	45	452		44	442	

Göründüyü kimi, Tbilisi və Məşhəd nüsxələrində yazılmış mətnin bir sıra oxşar cəhətlərini nəzərə alaraq Misir nüsxəsində mövcud olmayan qəzəllər haqqında bu iki əlyazması üçün müş-tərək bir cədvəl (№9) qurulmuşdur. Cədvəldə hər iki əlyaz-masının müxtəlif vərəqlərində yazılmış 18 qafiyə üzrə Misir nüsxəsi ilə fərq yaranmışdır. Belə ki, Tbilisi nüsxəsində olan 452 beyt həcmində 45 qəzəl, Məşhəd nüsxəsində isə 442 beyt həcmində 44 qəzəl Misir nüsxəsində yoxdur. Bu qəzəllər üç əlyazması üzrə yalnız iki nüsxədə vardır. Tbilisi nüsxəsindəki 10 beyt isə bir nüsxədə yer almışdır.

İndi isə Misir nüsxəsində yazılmış, amma Tbilisi və Məşhəd əlyazmalarında mövcud olmayan qəzəllərin həcmi-ni göstərən cədvəl (№10) nəzər salaq.

Cədvəl №10.

Tbilisi və Məşhəd nüsxəsində yazılmamış qəzəllər

Misir nüsxəsi				
Sıra №-si	Qafiyə-lər	Qəzəllə-rin sayı	Beytlərin sayı	Vərəqlərin nömrəsi
1.	ا	13	94	1 ^b -3 ^a 3 ^b -4 ^a
2.	د	20	196	36 ^b -37 ^a 50 ^b -52 ^b 53 ^a -53 ^b 57 ^b -59 ^a 60 ^a
3.	م	43	374	77 ^a -77 ^b 77 ^b -86 ^b
4.	ن	17	138	86 ^b -90 ^a
5.	و	1	7	94 ^b
6.	ی	10	85	101 ^a -102 ^b 102 ^b -103 ^a
		104	894	

Tbilisi və Məşhəd nüsxələrindən fərqli olaraq Misir nüsxəsindəki qəzəllər altı qafiyəni əhatə edir, həcmi isə böyükdür. Belə ki, ا (əlif) qafiyəsindəki 94 beyt həcmində olan 13 qəzəldən başqa, qalan 800 beytin (91 qəzəlin) üç əlyazması üzrə yalnız bir nüsxəsi vardır. Yəni, mətnə müqayisə işlərini yerinə yetirmək üçün, bunların ikinci nüsxələri yoxdur. Lakin Məşhəd nüsxəsinin başlanğıcından bir neçə vərəqin olmaması ilə əlaqədar olaraq «əlif» qafiyəsindəki həmin 13 qəzəli Misir

və Tbilisi əlyazmaları üzrə müəyyənləşdirmək olar. Tbilisi əlyazmasında təkrarlanmış 541 beyt həcmində olan 65 qəzəlin isə üç əlyazması üzrə dörd nüsxə variantı mövcuddur.

Nəhayət, şair Uğurlu xanın «Divan»ını təşkil edən bütün əsərlərini üç əlyazma nüsxəsi üzrə müqayisəsini göstərən cədvələ (№11) nəzər salmaqla onun ədəbi irsinin həcmi müəyyənləşdirmək mümkündür.

Cədvəl №11.

Üç əlyazma nüsxəsi üzrə «Divan»ın mətni

Sıra №-si	Lirik növ	Əsərlərin sayı			Beytlərin sayı		
		Məşhəd	Tbilisi	Misir	Məşhəd	Tbilisi	Misir
1.	Qəzəliyyat	459	472	519	4105	4210	4587
2.	Saqinamə	7	7	7	84	84	84
3.	Müsəddəs-tərkib	16	16	16	63	63	64
4.	Mürəbbə-tərkib	8	11	11	24	33	33
5.	Müəmmat	-	61	61	-	76	78
6.	Rübaiyyat	41	67	67	82	134	134
	6	531	634	681	4358	4600	4980

Cədvəldə göründüyü kimi həcm etibarilə Misir nüsxəsində yazılmış əsərlər çoxluq təşkil edir. Buna görə də, bu nüsxədə yazılmamış, lakin, Tbilisi və Məşhəd nüsxələrində mövcud olan (bax: cədvəl №9) qəzəllərin sayını (45 qəzəl=452 beyt) əlavə etdikdə onda şairin qəzəllərinin ümumi həcmi 5039 beyt (=564 qəzəl) olur.

Əlyazmalarda qəzəllər əsasən 5-15 beytlərdən təşkil edilir. Yalnız ۱ və ۲ qafiyəsində olan iki qəzəl dörd beytdən ibarətdir.

Qəzəllərdən dördü (۱=3; ن = 1) Şərq şeirinin növlərindən biri olan «müləmmə» şəklində (ərəb-fars dillərində), dördü (ه و و qafiyələrində) isə Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır.

«Qəzəliyyat» bölümü Misir və Tbilisi nüsxələrində müləmmə şəklində yazılmış bu beytlə başlanır:

یا من أحاط فضلك تقصیر کلنا
عدل تو کرده است بفضل تو مرحبا
Sənin fəzlin, əhatəlidir, bizim hamımız günahkarıq,
Sənin ədalətin fəzlinə uyğundur mərhəbə!

Bunlardan fərqli olaraq, Məşhəd nüsxəsində «Qəzəliyyat» bölümü növbəti beytlə başlanır. Beyt naqisdir, lakin onun digər nüsxələr vasitəsilə bərpa edilmiş variantı belədir.

راز دل کی با تو در یک عمر خالی میشود
کس چسان خالی کند در یک نفس این شیشه را
Səninlə bir ömrdə nə vaxt ürəyin sirri boşalır?
Kəs (var) sanki, bir nəfəsə boşaldır bu şüşəni (ürəyi)!

«Qəzəliyyat» bölümü əlyazmaların üçündə də bu beytlə bitir.

نگه را آن چنان بیباک دارد خیل مژگان
که آهوی ختن در پنجهء شیر است پنداری
Kırpıqlarının milləri baxışını elə cəsur edir
Ki elə bil xitən ahusu şirin pəncəsindədir.

Əlyazmaların bəzi vərəqlərində yazılmış qəzəllərin məqtəsi yoxdur. «Qəzəliyyat» bölümündə altı qafiyə üzrə (۱ = 4, ت = 3,

د = 8, ل = 2, ه = 2, ی = 1) 20 qəzəldə şairin təxəllüsü çəkilmir. Məşhəd nüsxəsində bu qəzəllərdən bəzilərinin məxləs beytini əlavə etmək üçün yer saxlanılmışdır. Bunlara د qafiyəsində 233-235, 237, 238, 241, 277, 294-cü (v.73^b, 74^a, 74^b, 75^b, 87^b, 93^b); ل qafiyəsində 370, 375-ci (v.117^b, 118^b) qəzəlləri misal göstərmək olar. Eləcə də, Tbilisi nüsxəsində ت qafiyəsində 131, 137, 222-ci (v.26^b, 27^b, 45^b); د qafiyəsində 311-313, 315, 318-ci (v.65^b, 66^a, 66^b, 67^a); ل qafiyəsində 447, 452-ci (v.98^a, 99^b) qəzəlləri qeyd etmək olar. Misir nüsxəsində bu üsuldən istifadə olunmasa da, qəzəllərdən bəzisi istisna olmaqla xüsusilə, məxləs beyti olmayan şeirlər formaca elə yazılmışdır ki, sonra həmin beytləri əlavə etmək mümkün olsun. Buna «əlif» qafiyəsində 32-ci (v.6^a); ت qafiyəsində 111, 145-ci (19^b, 28^a); د qafiyəsində 215-217, 219, 220, 223, 293-cü (v.39^b, 40^a, 40^b, 41^a, 59^b); ل qafiyəsində 363, 368-ci (v.74^b, 76^a) qəzəllər nümunə ola bilər. Əlyazmalarda qəzəllər adətən mətldən başlayaraq hüsnə məqtə beyti də daxil olmaq şərtilə iki sütunda, tamamlayıcı məqtə beyt isə ortada yazılır.

Ə.Dəhxoda öz «Lügətnamə»sində «Miratül-xəyal» مرآت (میرات) əsərinə istinadən qeyd edir:

ذکر تخلص در غزل از زمان سعدی لازم شده است

[Qəzəldə təxəllüsün qeyd edilməsi Sədinin (1203-1292) zamanından lazım olmuşdur.] (120, 208). Lakin, Sədidən əvvəl yaşayıb-yaratmış bir sıra şairlər qəzəllərində öz təxəllüslərini qeyd etmişlər. Bu şairlərdən Xaqani Şirvani (1126-1199), Mücirəddin Beyləqani (XII əsr), Fələki Şirvani (1120/26-1155), Nizami Gəncəvi (1141-1209) və s. adlarını çəkmək olar (12, 4; 50, 264; 84, 5; 104, 271, 335, 390).

Qeyd edək ki, Sədidən sonra XIV əsrin nümayəndəsi dövlət xadimi və şair Qazi Bürhanəddin (1344-1398) öz

qəzəllərində təxəllüsünü yazmamışdır (43, 15-16). Şairin dövrümüzə qədər gəlib çatmış divanının yeganə əlyazması 1890-cı ildən etibarən Britaniya Muzeyində saxlanılır. Onun surəti əsasında tərtib və nəşr edilmiş on yeddi min misradan ibarət bu divanda Qazi Bühranəddinin 1319 qəzəli vardır ki, heç birində təxəllüsü yoxdur. Qazi Bühranəddin anadilli şeirimizin ilk böyük nümayəndəsi kimi Azərbaycan divan ədəbiyyatının özülünü qoymuş və bu dildə klassik poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmışdır (12, 30-33; 43, 5; 116, 154).

Əlyazma nüsxələrində yazılmış 31 qəzəl (ا = 6, ت = 4, د = 4, ر = 1, ق = 1, ل = 3, م = 3, ن = 3, و = 1, ه = 2, ی = 3; cəmi 431 beyt) 13, 14 və yaxud 15 beyt həcmindədir. Mənbələrdə qəzəlin 5-7-9, 5-12, 7-12 və hətta 5-15 beyt arasında vəznə və qafiyəyə uyğun şəkildə yazılması barədə müxtəlif məlumatlar vardır (13, III, 132; 77, 122-123; 127, II, 2412).

Lakin XIX əsrin sonlarında Hindistanda «Şad» təxəllüslü ədəbiyyatşünas alim və şair Məhəmməd Padşah vələdi Qulam Məhiyəddin tərəfindən 1306 hicri-qəməri ilində (=1888-89) fars və ərəb dillərində tərtib edilmiş «Fərhəngi-Anəndrac» adlı üç cildli lüğətdə qəzəlin həcmi barədə belə izahat verilir:

[... Adətən sələflərin irsində on iki beytdən artıq (qəzələ) rast gəlinmir və müasir (şairlər) buna hədd qoymurlar...] (120, I, 220; XXXIV, 208).

Bundan fərqli olaraq XX əsrin İranda tərtib olunmuş iri həcmli izahlı lüğətin müəllifi Əli Əkbər Dehxoda (1879-1956) öz məşhur «Lüğətnamə»sində özündən qabaq yazılmış bir sıra məxəzlərə istinad edərək bu ədəbi terminin daha geniş şərhini vermiş və qəzəlin həcmi haqqında bunları qeyd etmişdir:

... و مشروط آنست که متجاوز از دوازده نباشد، اگر چه بعض شعراء سلف زیاده از دوازدهم گفته اند فاما الحال آن طریقہ غیر مسکوک است و اکثر

ابیات غزل را یازده مقرر کرده اند و هر شعری که زیاده بر آن بود آنرا قصیده
...گویند [və əsas şərt odur ki, on iki
(beytdən) artıq olmasın. Əgər sələflərdən bəzi şairlər on ikidən
çox demişlərsə, hal-hazırda o yoldan (üsuldan) istifadə
olunmur və qəzəli on bir beyt hüdudunda müəyyənləşdirmişdir.
(Həcmi on bir beytdən) artıq olan şeirlər «qəsidə» adlandırılır.]
(120, XXXIV, 208).

Göründüyü kimi, qəzəlin həcmi barədə müxtəlif rəylər
olmuşdur. Ə.Dəhxodanın XX əsrdə söylədiyi «əgər sələflərdən
bəzi şairlər 12-dən çox demişlərsə» fikrinə əsaslanaraq Uğurlu
xanın XVII əsrdə nəzmə çekdiyi məlum 31 şeiri bir sıra
mənbələrdə izah olunduğu kimi «qəsidə», «qitə» deyil, «qəzəl»
adlandırmaq lazım gəlir (50, 263; 63, 49-51; 116, 46-48; 120,
XXXVI, 333, 360).

Qəzəllərin qafiyə sistemi haqqında bir neçə cəhəti qeyd
etmək olar. Ərəb qrafikasından fərqli olaraq fars əlifbası 32
hərfdən ibarətdir. Lakin orta əsrlərdə fars və türk dillərində ya-
zılmış bütün divanlar ənənəyə uyğun olaraq ərəb qrafikasındakı
28 hərfə əsasən tərtiblənilir. Fars dilində olan əlavə dörd hərf
üzrə qafiyələnərək deyilmiş şeirlər isə şəkllən oxşar hərflərlə
qafiyələnmiş qəzəllərin qrupuna daxil edilir. Belə ki, پ (pe), ژ
(je), چ (çe), گ (qaf) hərfləri ilə bitən şeirlər ب (be), ج (cim), ز
(ze) və ک (kaf) qafiyələrində yerləşdirilir. Uğurlu xanın
qəzəlləri içərisində پ (pe) və ژ (je) hərfləri ilə bitən şeirləri
yoxdur. Lakin, ج (cim) qafiyəsinə خرج (xərc), کنج (künc), مرنج
(mərenc – incimə) rədifli qəzəlləri ilə yanaşı, چ (çe) hərflə
bitən دگر هیچ (degər hiç – başqa heç) qafiyəli qəzəli də daxil
edilmişdir. ک (kaf) qafiyəsinə isə مبارک (mübarək), فلک (fələk)
rədifli qəzəllərlə bərabər, گ (qaf) hərfi ilə bitən اورنگ (övrəng
– taxt), جنگ (cəng – döyüş), آهنگ (ahəng), رنگ (rəng)

qafiyələri ilə nəzmə çəkilmiş qəzəllər daxildir. Bunlara əsasən «Qəzəliyyat» bölümündə qafiyələrin sayı artaraq otuza çatır.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, ərəb qrafikasında olan و (vav), ه (he), ی (yə) hərfləri türk və fars dillərində bir neçə səsi ifadə edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə bəzən bir neçə qafiyənin toplandığını görmək olar. Məsələn, تو (to – sən), بشنو (beşno-eşit), نو (nou-yeni), آرزو (arzu), بو («bu»-türkcə qəzəli) rədifli qəzəllərindən göründüyü kimi و (vav) rəvisində iki (o, u); بده (bedəh-ver), زده (zəde-vurmuş), نشستہ (neşəste-oturmuş), نگاه (neqah-baxış), منه (mənəh-qoyma), داشتہ (daşte-varıdır), بوده (bude-olmuş), دیده (dide-görmüş), راه (rah-iy), ماه (mah-ay), الحكم (əlhökməllah-Allahın hökmü), بارک الله (barəkəllah-əhsən, afərin), آراسندا («Arasında»-türk qəzəli) rədifli qəzəllərinə görə ه (he) rəvisində üç (h, e, a); پیکری (peykəri-bir gözəl), دلبری (dilbəri-gözəllik, sevgili), شدى (şodi-oldun), تابکی (ta bekey-nə vaxtadək) və s. rədifli qəzəllərdə isə ی (yə) rəvili iki (i, y) qafiyə vardır. Göründüyü kimi, şairin «Arasında» rədifli türkcə qəzəli آراسندا şəklində ا (əlif) qafiyəsinə deyil, dövrün yazı qaydalarına müvafiq «e» və «ə» sait səslərini ifadə edən ه (he) qafiyəsinə آراسنده qrafikası ilə daxil edilmişdir.

Qeyd edək ki, qəzəl Şərq şeirində lirik janrın ən çox yayılmış formalarından biridir. İran-Fars şeirində forma və məzmun etibarilə yüksək tipli qəzəlin banisi XIII əsrdə Sədi Şirazi (1203-1292) hesab olunur. XIV əsrdə Hafız Şirazi (1325-1390) fars dilində qəzəl sənətinin ən yüksək mərhələsinə qaldırmışdır (13, VIII, 369; X, 143; 33, 3-4).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Qətran Təbrizi (1012-1088) ilə başlanan qəzəl janrı Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi yaradıcılığında kamillik dərəcəsinə çatmışdır (13, III, 144; X, 21; 104, 91) Azərbaycan dilində ilk qəzəlin müəllifi

hələlik XIII əsr şairi Şeyx İzzəddin Həsənoğlu hesab olunur (13, X, 215; 63, 46). M.Füzuli orta əsrlər ədəbiyyatında qəzəlin mövqeyini uca tutmuşdur (50, 266-269).

Qəzəldir səfəbəxşi-əhli nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri-əhli-irfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar
Ki, hər məhfili zinətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola (63, 47).

«Divan»ın ikinci bölümünü Uğurluxanın tərcibənd şəklində yazdığı «Saqinamə»si təşkil edir. Cəmi yeddi hissədən (84 beyt) ibarətdir. «Kövsər saqisi»nin mədhi ilə başa çatdırılan bu əsər İmam Əli əleyhissəlama həsr olunmuşdur (126, 514; 128, IV, 2886; 131, XII, 116). Əsər başlanır:

ساقی قدحی ده که ز سودای تو مستیم
از ما مکن اندیشه که ما باده پرستیم
Saqi bir qədəh ver ki, sən sevdandan məstik,
Bizi düşünmə ki, biz bədəpərəstik.

Beyt Məşhəd nüsxəsində belədir. Lakin Misir nüsxəsində misra [Bizi düşünmə ki, biz

tövbə sındıranıq] şəklindədir. Tbilisi nüsxəsində isə əvvəlcə توبه شکستیم (tövbə sındıranıq) yazılmış, sonra isə üstündən xətt çəkilərək pozulmuş və haşiyədə باده پرستیم (bade pərəstik) sözləri ilə düzəliş edilmişdir. Saqinamənin sonuncu beyti belədir:

صد شکر که ما توبه دیرینه شکستیم
در پای خم افتاده همان باده پرستیم

Yüz şükür ki, biz köhnə tövbəni sındırdıq,
Şərab küpünün ayağına düşmüş həməm bade pərəstik.

Üçüncü bölüm tərkibbənd şəklində yazılmış müsəddəslərdən ibarətdir. Müsəddəslər üç əlyazma üzrə 16 bənddən ibarət olub, 64 beyti əhatə edir. Nüsxələr arasında bir beyt fərqli yaranmışdır ki, bu da Məşhəd və Tbilisi nüsxələrində katib tərəfindən edilmiş «məqsədsiz xəta»lardan biridir. Belə ki, ardıcılıqla yazılmış üçüncü müsəddəsdə dörd beyt əvəzində üç beyt vardır. Hər iki nüsxədə bu müsəddəsin birinci beyti buraxılmışdır. Həmin beyt Misir nüsxəsində bu şəkildədir.

شوخی چشمی نیک لفظی خوش ادابی دیده ام

طرفهء عیار ستمگر پر جفایی دیده ام

Şux gözlü, yaxşı sözlü, xoş ədalı görmüşəm,
Misli olmayan əjjar, sitəmkar cəfali görmüşəm.

«Müsəddəs-tərkib» bölümü nüsxələrin üçündə də bu beytlə başlanır:

خون دل دارم بکف ساغر نمیدانم که چیست

زهر می نوشم ز غم شکر نمیدانم که چیست

Ovcumdakı ürək qanıdır, bilmirəm ki, sağər
nədir

Qəmdən zəhər içirəm, bilmirəm ki, şəkkər nədir

və növbəti beytlə sona çatır:

تا بکی خود را بدرد بی دوا رسوا کنم
میروم من هم که یاری بهر خود پیدا کنم

Nə vaxta qədər özümü dərmansız dərdlə rüsvay edərim,
Gedirəm ki, mən də qismətimə (düşən) öz yarı tapım!

Dördüncü bölümü təşkil edən əsərlər lirikanın tərkibbənd formasında yazılmış mürəbbelərdir və bu beytlə başlanır:

ای گل تازه که در باغ دل افروخته‌ء
ز آتش خویش چو خارم بجفا سوخته‌ء

Ey təzə gül (sən) ki, ürək bağında alovlanmışsan,
Öz atəşinlə tikanlarım kimi cəfa ilə yanımsan.

«Mürəbbe-tərkib» bölümü Tbilisi və Misir nüsxələrində:

دردمند یست مصاحب بجز ارزنده‌ءتست
را یگا نش نفروشی که سگ و بنده‌ءتست

Müsaib dərldir, yalnız səninlə qədr-qiyətlidir,
Onu müftə satma ki, sənin itin və bəndəndir

beyti ilə, Məşhəd əlyazmasında isə

جان شیرین بلبت گر نسپر دم ستم است
اگر امروز بپای تو نمر دم ستم است

Əgər şirin canımı dodaqlarına verməsəm, əzabdır (məənə),
Əgər bu gün sənin ayaqların (altında) ölməsəm, əzabdır
(məənə)

beyti ilə tamamlanır ki, bu da Məşhəd nüsxəsində
vərəqlərin çatışmamazlığı ilə əlaqədardır.

Beşinci bölüm müəmmalardan ibarətdir. Müxtəlif dini,
tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin ünvanına deyilmiş bu müəmmalar
Məşhəd nüsxəsində yoxdur. İki nüsxə üzrə cəmi 61 müəmmarı
əhatə edən bu mənzum parçalar Tbilisi nüsxəsində 76, Misir
nüsxəsində isə 78 beyt həcmindədir. Nüsxələr arasında
yaranmış bu fərq Tbilisi nüsxəsindəki altıncı və on altıncı
müəmmaların bir beytdən ibarət olması ilə izah olunur ki, Misir
nüsxəsində onlar iki beytdən ibarətdir. İlk müəmma Bədrəddin
adlı şəxsin ünvanına deyilmiş və aşağıdakı beytlərdən ibarətdir.

در دم تر غم بیالین گر نه یار آید مرا
در حقیقت حاصل عمرم چکار آید مرا
عمر آخر شد تمام از قامت و زلف نگار
بایدم چیزی که آن فردا بکار آید مرا

Yastığım qəm-tər içində olan anda, əgər yar yanıma
gəlmirsə,

Həqiqətdə ömrümün hasili (nəticəsi) nəyimə gərəkdir?

Ömrüm axıra çatdı tamam, nigarın qamət və
zülfündən,

Bir şey ola bilər ki, sabah işimə yarasın.

Sonuncu müəmma Rizvan adlı şəxsin ünvanına
söylənmişdir.

چون سواد زلف شیب بنمود پیش آن ماه را

شدد زیبان و سواد از مویش دل آگاه را

Elə ki, gecə zülfünün qarası o ayın yanında göründü,

Agah ürək onun saçlarından qələm ziyan və xeyirdən
agah oldu.

Nəhayət, «Divan»ın sonuncu – altıncı bölümü rübailər
təşkil edir, üç nüsxə üzrə cəmi 134 beyt həcmində 67 rübai
vardır. «Rübaiyyat» bölümü Tbilisi və Misir nüsxələrində
müləmmə şəklində – ərəb və fars dillərində yazılmış bir şeirlə
başlanır, onun ilk beyti belədir:

مافات مضی و ماسیا تیاك فاین

ای غافل از یمن دو وقت بگشا عین

Keçib gedənin (mənası) nədir və sənə veriləcək nədir,
haradadır.

Ey qafil! Bu iki vaxt üçün gözlərini aç!

Məşhəd əlyazmasından bir neçə vərəqin düşüb itməsilə
əlaqədar bu nüsxədə 26 rübai azdır. Məşhəd nüsxəsində mətn

Tbilisi və Misir nüsxələrindəki 27-ci rübaiyə uyğun olan bu rübai ilə başlanır:

ا ف س و س ک ه ا ن ت ن گ ه ش د آ خ ر

صد حسرت ما بدل گره شد آخر

خط تو سر مشق خط خوبی بود

چون نامهء عمال سیه شد آخر

Əfsus ki, baxışdan gələn ləzzət sona yetdi,

Bizim yüz həsrətimiz sonda ürəkdə düyün oldu.

Sənin xəttin gözəllik nümunəsi idi,

Əməl dəftəri kimi sonda qaraldı.

«Rübaiyyat» bölümü əlyazma nüsxələrinin üçündə də fəlsəfi məzmun daşıyan növbəti rübai ilə tamamlanır.

گ ر پ یر ش د یم م ا ج و ا ن ا ن ب ر س ن د

ب ی گ ا ن ن ه ن ه ا ی م آ ش ن ا ی ا ن ب ر س ن د

م ا ر ا ز ک ل ا م م ا ت و ا ن ن د ش ن ا خ ت

ج م ع ی ک ه چ و م ا ر و ی م ا ی ش ا ن ب ر س ن د

Əgər biz qocaldıqsa, cavanlar yetişirlər,

Biganə deyilik dost-taşıqlar yetişirlər,

Bizi öz kəlamımızla tanıya bilərlər,

Hamılıqla biz gedirik, onlar gəlirlər.

Nəhayət, araşdırmalar nəticəsində məlum üç nüsxə üzrə 5039 beyt həcmində 564 qəzəlin üzərinə «Divan»ın digər bölümlərini təşkil edən 393 beyt həcmində 162 əsəri əlavə etdikdə, Uğurlu xan Müsahib Gəncəvinin ədəbi irsinin ümumi həcmi 5432 beytdən ibarətdir. Şairin «Divan»ı indiyədək çap olunmamışdır (124, I, 1502, 1582; II, 3139, 3170).

Əldə olunan üç nüsxə üzərində aparılmış tədqiqat nəticəsində aydınlaşdı ki, bu əlyazmaların hər biri bizə məlum olmayan ayrı-ayrı nüsxələrdən köçürülmüşdür. Avtoqraf nüsxəsi isə əldə yoxdur. Ümumiyyətlə, orta əsr Şərq klassiklərinin avtoqrafları, yəni onların öz əlləri ilə yazdıqları əsərlərin əlyazmalarının əksəriyyəti müasir dövrə gəlib çatmır və yaxud çox nadir hallarda əldə olunur (68, I, 5).

Qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmalardan ikisi (Tbilisi nüsxəsi, 1686-cı ildə; Misir nüsxəsi, XVII əsrin sonu) müəllifin sağlığında, biri (Məşhəd nüsxəsi, 1798-ci ildə) isə ölümündən sonra köçürülmüşdür. Ən qədim nüsxə Tbilisi əlyazmasıdır.

2.3. Səciyyəvi nüsxə fərqləri

Müsahib “Divan”ının hələlik üç nüsxəsi tapılmışdır və ona görə tənqidi mətnin hazırlanması əsasında bir sıra səciyyəvi nüsxə fərqləri barədə bəhs etmək istərdik.

1) Tbilisi nüsxəsindəki 307 qəzəlin 15-ci misrası iki variantda verilmişdir.

(۱) با گریه دل ز رنگ ک _____ د ورت نمیرود

[Ağlamaqla ürək küdurət rəncindən təmizlənmir].

(۲) از دل بگریه زنگ کدورت نمیرود

[Ürəkdən ağlamaqla küdurət tozu getmir] (212, 65^a).

Misranın birinci variantı qəzəlin tərkib hissəsidir, ikinci variantı isə onun altında xırda xətlə əlavə edilmişdir. Misir nüsxəsində birinci, Məşhəd nüsxəsində ikinci variantda olduğu kimi yazılmış və misrada həm forma, həm də məzmun dəyişikliyi yaranmışdır (211, 72^a; 213, 38^b). Belə ki, misranın əvvəlində sözlərin yeri dəyişdirildiyi kimi, رنگ (rəng) sözü şəklən oxşar olan زنگ (zəng-pas, paxır) sözü ilə əvəz edilmişdir. Lüğətdə eyni mənalara verən və şəklən oxşar ژنگ (jəng) sözü də mövcuddur (1, 206, 214). Mətn köçürüldükdə katib nöqtələri unudub qoymaya da bilər. Amma, «küdurətin rəngi» olduğu kimi, «tozu» da ola bilər.

2) Məşhəd nüsxəsindəki 231-ci qəzəlin üçüncü beytinə nəzər salaq:

دلـم را از خیال خود نمایـد منع و پندارد

که عکس او از یـن آینه بیرون می تواند شد

Ürəyimi öz xəyalından gizlədir və düşünür

Ki, onun əksi bu aynadan kənara çıxıb bilər (211, 72^b).

Misir və Tibilisi nüsxəsində beytin birinci misrası

دلـم را از خیالـش مینمایـد منع و پندارد

[Ürəyimi xəyalından gizlədir və düşünür]

şəklində yazılmışdır. Tbilisi nüsxəsində qəzəl köçürülərkən مينمايد (minəmayəd-göstərir) sözü buraxılmış, sonradan sətrin üstündə əlavə olunmuşdur. Həmçinin, haşiyədə
دلم را از خیال بخود نمايد و پندارد

[Ürəyimi xəyaldan özünə göstərir və düşünür]

formasını da qeyd olunmuşdur. Əvvəlki nümunədən fərqli olaraq burada misranın üç variantı yaranır.

3) Misir nüsxəsində 18^b vərəqinin haşiyəsində sonradan əlavə olunaraq yazılmış 108-ci qəzəlin birinci beyti bu şəkildədir.

از مو کمری که و انمود است

یک موی در آن میان نبود است

(Elə) ki, tükdən kəməri açdı,

O bel bir tük (qədər) də deyildir.

Beytin ikinci misrasındakı میان (miyan-burada; bel) sözü Məşhəd (№137) və Tbilisi (№150) nüsxələrində onun sinonimii کمر (kəmə) sözü ilə əvəz olunmuşdur. Birinci misradakı «kəmə» sözü isə «bel bağı» mənasını ifadə edir. Burada, «Sevgilisinin tük qədər incə olan belindən kəmə açıldıqdan sonra onun tükdən də incə olduğu» vurğulanır. Birinci misrada olan مو (mu-tük, saç, saç teli) sözü «bel» (gözəlin incə bel) mənasında işlənmişdir (211, 44^b; 212, 30^a; 213, 18^b). beytdə gizli təşbih işlənmişdir.

1) Misir nüsxəsində 19^a vərəqinin haşiyəsində yazılmış 110-cu qəzəlin birinci beyti belədir:

2)

ترا بر تن قبا چسبان چنان است

که گویی رنگ گل با ارغوان است

Sənin əynindəki qəba (paltar) elə
bürümüşdür ki,

Sanki, (qırmızı) rəngli ərgüvan gülüdür.

Məşhəd (№139) və Tbilisi (№152) nüsxələrində beytin
forma və məzmununa bir qədər dəyişiklik edilmişdir.

قبا بر تن ترا چسبان چنان است

که گویی رنگ گل با ارغوان است

Əynindəki qəba sənə elə (paltar) yaraşır ki,
Sanki, gülün rəngi ya ərgüvandır.

Fərq aydın görünür. Birinci variantda ترا بر تن قبا ifadəsi,
ikinci variantda قبا بر تن ترا şəklində yazılmış; ba qoşması isə ya
ilə əvəz edilmişdir. Mətnin hər iki variantına tənqidi yanaşaraq
forma və məzmun etibarilə daha mükəmməl beyt yaratmaq
mümkündür.

قبا بر تن ترا چسبان چنان است

که گویی رنگ گل با ارغوان است

Əynindəki qəba sənə elə yaraşır
Sanki, (qırmızı) rəngli ərgüvan gülüdür.

(211, 45^a; 212, 30^b;

213, 19^a).

3) Məşhəd nüsxəsində Azərbaycan türkcəsində olan
آراسنده (Arasında) rədifli qəzəlin beşinci beyti

4)

سیلاب سرشکمدن عالم ینه قرق اولدی

حالن نه دیمز مونجه طوفانلار آراسنده

Seylabi-sirişkimdən aləm yenə qərq oldu,

Halın nə diməz munca tufanlar arasında
(211, 136^b).

şəklində yazılmışdır. Beytin birinci misrası Tbilisi nüsxəsində
qəzəlin tərkib hissəsi kimi verilmişdir:

یازیه بنی آتمش خاشاک مثال اوشوخ

[Yaziya bəni atmış xaşak misal o şux] (212, 111^b).

formasında yazılmışdır; kənarda isə nisbətən xırda xətlə
Məşhəd variantı qeyd olunmuşdur. Bu qəzəl Misir nüsxəsində
yoxdur. Misranın 1-ci variantında «aşıqın göz yaşı selindən
yaranmış tufanlı dənizdən»; 2-ci variantında isə «aşıqın öz
sevgilisi tərəfindən çöp kimi çölə atılmasından» bəhs olunur.
Məşhəd variantında misralar bir-birinə daha uyğundur: «Sələ
qərq olmaqla» «tufanlar arasında olmaq» ifadələri bir-birini
tamamlayaraq məna kəsb edir və metaforik mübaliğə yaranır
(77, 87). Misranın 1-ci variantı ilə beyt belə bir məzmun da-
şıyır. «Aşıqın göz yaşlarından yaranmış tufanlı dəniz dalgaları
onun sevgilisini öz qoynuna almışdır». Belə gərgin vəziyyətdə
sevgilisinin susmağı və məhəbbətinə müsbət cavab verməməyi
aşıqdə təəccüb doğurur. İkinci variantda isə həmin «tufanlı

dəniz dalgaları arasında çarpişan «çöp» biganə sevgilisi tərəfindən atılmış aşiqin özüdür. Burada, aşiqin psixoloji vəziyyəti daha gərgin və mübaliğəli təsvir olunur, amma misralar məzmun və formaca bir birilə uzlaşmır. Ədəbiyyatşünaslıqda aşiqin «çöp»lə müqayisəsi birincidən fərqli olaraq mübaliğənin kiçiltmə növünə aid edilir (77, 92-93). Misrada eyni zamanda bədii təsvir vasitələrindən biri olan bənzətmənin müfəssəl formasından istifadə olunmuşdur: Bənzəyən – aşiq; bənzədilən – çöp, bənzətmə qoşması-misal (kimi, təki), bənzətmə sifəti-atılmaq (77, 85).

Hər hansı bir şəxsin ağır vəziyyətini daha qabarıq şəkildə təsvir etməkdən ötrü xalq arasında «taxta parçası təki dərya üzərində olmaq» ifadəsi işlənir. Bunun «çöp təki suyun üstündə olmaq» variantı da mövcuddur. Görünür, mətn köçürülərkən misranın ikinci variantına üstünlük verilmişdir.

Mətnşünaslıq qaydalarına əsasən, misranın ikinci variantını katibin yaradıcılığınə aid etmək mümkündür. Adətən, şair təbiətli bəzi katiblər mətni köçürərkən öz zövqünə uyğun olaraq əsərdə bir sıra dəyişikliklər və əlavələr edirlər. Dəyişdirilmiş söz, misra və yaxud beytlər bəzən zəif, bəzən də qüvvətli alınır. Naməlum katibin əsərin mətninə müdaxilə edərək dəyişdiyi bu misra ayrılıqda qüvvətli məna daşmasına baxmayaraq, klassik şeir qaydalarına riayət etməyi unutmuşdur; beytin ikinci misrası ilə uyğunlaşmır və qəzəldə yad bir ünsür kimi seçilir. Yəqin ki, bu səbəbdən katib misranın birinci variantını haşiyədə qeyd etmişdir.

Verilmiş nümunələrdə misraların bir neçə şəkildə yazılması, sözlərin yerlərinin dəyişdirilməsi və yaxud onların başqa sözlərlə əvəz olunması halları açıqlandı ki, bütün bunlar

katiblərin müdaxiləsinə aid edilir və mətnşünaslıqda «məqsədli xəta» termini ilə adlandırılır (139, 114).

Mətndə katibin qəsdən etmədiyi nöqsanlara da rast gəlinir. Məsələn, Tbilisi (№109) və Misir (№123) nüsxələrində on beytdən ibarət olan ت qafiyəli bir qəzəl Məşhəd nüsxəsində (№96) doqquz beyt həcmindədir. Məşhəd nüsxəsində buraxılmış səkkizinci beyt digər nüsxələrdə bu şəkildədir:

چون صورت نیکو تو کل ازل کشید

چشم کشد که حیران نمائده است

Əzəl qələmi sənin xoş surətini elə çəkdi ki,
Kimsədə (sənə) heyran olmamış göz qalmadı.

(211, 30^{a/b}; 212, 21b-22^a;

213, 22^b).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tbilisi nüsxəsindəki təkrarlanmış mətn içərisində bu qəzəlin dördüncü variantı (№200) də vardır (212, 40^a).

Eləcə də Məşhəd nüsxəsindəki 431-ci qəzəl yeddi beytdən ibarətdir. Tbilisi nüsxəsində (№510) isə səkkiz beyt həcmindədir və əlavə beyt belədir:

مسروریه خوشدرد خوش پروانه صفت هر دم

یانوب اوله کل شمع سوزانلار آراسنده

Məsruriyə (şadlıq) xoşdur xoş pərvanə sifət hər
dəm,

Yanub ola kül şəmi-suzanlar arasında.

Üç əlyazması üzrə qəzəlin iki verilmiş beytin isə bir variantı vardır (211, 136^b; 212, 111^b). Göründüyü kimi, yaranmış bu dəyişikliklər qəsdən edilməmişdir. Mətn köçürülərkən bu beytlər ya nəzərdən qaçmış və yaxud katibin əlində olan nüsxədə həmin beytlər olmamışdır. Mətnşünaslıqda belə nöqsanlar «məqsədsiz xəta» adlanır (139, 114).

Nüsxələrdə mətnlər arasında fərqli cəhətlər çoxdur və belə müqayisələrin sayını artırmaq mümkündür. Lakin qəzəllərdən bir neçəsinin mətnini tənqidi üsulla tərtib etməklə nüsxələr arasında mövcud olan fərqlər barədə daha geniş təsəvvür yaratmaq istərdik.

Buna görə də, mətnşünaslıq elminin müddəalarına əsaslanaraq, üç nüsxədən ən mötəbərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Ən mötəbər nüsxə avtoqraf hesab olunur. Avtoqraf olmadıqda isə ən qədim nüsxə əsas götürülür (173, 120). Burada nüsxənin tək cə qədimliyi deyil, eyni zamanda mətnin kamilliyi və həcmnin genişliyi də nəzərə alınır (176, 35-36). Mətnin kamilliyinə, həcmnin genişliyinə və qədimliyinə (XVII əsrin sonu) görə Misir nüsxəsi ən mötəbər nüsxə olaraq seçilir. Məşhəd nüsxəsi (1798-ci il) ikinci, ən qədim əlyazması (=1686-cı il) olduğuna baxmayaraq Tbilisi nüsxəsi üçüncü hesab olunur. Əlyazmasında olan təkrarlanmış qəzəlləri (65=541 beyt) tədqiqatdan kənarda qoymamaq üçün bu mətn də şərti olaraq dördüncü nüsxə kimi qəbul edilir.

Tənqidi mətnin tərtibi zamanı tələb olunan qaydalardan biri də nüsxələrə şərti adların verilməsidir (68, 77-78). Buna görə də, Misir nüsxəsi ölkənin paytaxtı «Qahirə» (قاهره) sözünün baş hərfi ilə ق (qaf), Məşhəd nüsxəsi sözün birinci hərfi ilə م (mim),

Tbilisi nüsxəsi ت (te) hərfləri ilə işarə olunur. Tbilisi nüsxəsindəki əsas mətn تا, təkrar mətn isə تالا işarəsi ilə verilir.

İndi isə əlyazmalarında olan beş qəzəlin tənqidi üsulla hazırlanmış mətni təqdim olunur.

1-ci qəzəl:

شد مکرر غافل دیوانگی هم بابتیست
آشنایی خوار شد بیگانگی هم با بتیست
فارغ از تعمیر خود گشتن دم آزاد گیست (1)
در ره سیلاب غم ویرانگی (2) هم بابتیست
میتوان از هر شراری چشم حسرت باز گرد
از برای سوختن پروانگی هم بابتیست
در صف مژگان او پر دست و پا نیست
کشته کشتن در صف مردانگی هم بابتیست
با دست و کردن من از زنجیر مجنون بر ترم
مدتی این حلقه را هم خانگی هم با بتیست (3)
صحبت دیوانگان زاهد نمی سازد ترا
رو بکار خویشتن فرزانی هم با بتیست
از نگاهت نشاء شوقی مصاحب را فرست
گر نباشی (4) رند می میخانگی هم با بتیست

(1) م ت ا آسود گیست.

(2) م ت ا دیوان گیست.

(3) م ت ا بیت یوحدور.

(4) م ت ا گر نباشد.

Qəzəlin mətni üç nüsxə üzrə hazırlanmışdır və mövcud olan fərqlər haşiyədə şərti işarələr vasitəsilə göstərilmişdir: 1- üçüncü misrada Misir (ق) nüsxəsində آزادگیست (azadəlikdir) sözü Məşhəd (م) və Tbilisi (ت) nüsxəsində yaxın mənalı آسودگیست (asudəlikdir) sözü ilə əvəz olunmuşdur. 2- Misir (ق) nüsxəsində 4-cü misradakı ویرانگی (viranəlik) sözü digər nüsxələrdə دیوانگی (divanəlik) şəklindədir. Misranın məzmununa uyğun gəlmədiyindən həmin söz haşiyədə qeyd olunur; daha məntiqli səslənən ویرانگی sözü isə mətnə saxlanılır. Çünki, «Selin qarşısında viranəlik» yaranır. 3- qəzəlin beşinci beyti Misir (ق) nüsxəsindən götürülmüşdür. م və تا nüsxəsində bu beyt yoxdur. 4 – sonuncu misranın başlanğıcındakı گرنباشی (əgər olmasan) sözü گرنباشد (əgər olmasa) formasında getmişdir (211, 41^{a/b}; 212, 28^a; 213, 16^{a/b}).

2-ci qəzəl:

فضای هستیم از عشق عالمگیر روشن شد

ز عجاز جنونم دیده زنجیر روشن شد

کدورت خاطر آشفگان را بی صفا داد

چراغ دولت مینای می خوش دیر روشن شد (1)

ز قتل خود شهادت را حیات تازه می بینم

ز گرمیهای خونم پرتو شمشیر روشن شد (2)

بیوی نگهت ز افست صبا عنبر فشان آمد
بیاد عارضت چشم جوان و پر روشن شد
بنای هستی از نبود بقای نیستی نبود
خرابیهای ما از صدمت تعمیر روشن شد
مصاحب میتواند سوختن افلاک را امشب
به برق آه خود گر نالهء شبگیر روشن شد

(1) تا ا سوز یوخ دور (شد)

(2) م تا ا بی ت یوخ دور.

Bu mətndə nüsxələr arasında iki fərq vardır: 1 – Tbilisi (تا) nüsxəsində qəzəlin dördüncü misrasındakı شد (oldu) sözü buraxılmışdır. 2 – Misir (ق) nüsxəsindən götürülmüş üçüncü beyt digər nüsxələrdə yoxdur (211, 66^b; 212, 60^b; 213, 34^a).

3-cü qəzəl:

تا نزد کس بر دل ماناخن از جابر خواست
بی سبب از پردهء مانا لهء جابر خواست

تا خیابان خیال آرزوها چاک شد
راستی از ناز سروی چون تو بالا برخواست
با چین ویرانگی از ترکته از جلوه ات
ریختم زان سان که گردی از دل ما برخواست (1)
فتنه از شمشیر ابروی تو جوهردار شد
هیچ طوفانی چنین از موج دریا برخواست
از غبار عاشقان داروی بیهوشی کند
رفت مجنون از مزارش سنگ سودا برخواست (2)
دست ما افتاد کانرا کس نگیرد جز قح
یک سر و گردن کسی مانند مینا برخواست
تا تو برقع از عذار خویشتن برداشتی
رنگ خجلت ز آفتاب عالم آرا برخواست
راستی گویم مصاحب تا محبت رسم شد
همچو من دیوانهء سرمست شیدا برخواست

4-cü qəzəl:

125

dir); م və تا nüsxələrində دررفتست (getdi, ötdü) şəklindədir. 3 - nüsxəsində 15-ci misranın ilk sözü نقد (nəqd) digər nüsxələrdə نقش (nəqş-rəsm, surət, təsvir) sözü ilə, 4 - sonuncu sözü isə بخویش (özünə) بهم (bir-birinə) kəlməsi ilə əvəz olunmuşdur (211, 97^{a/b}; 212, 83^{a/b}; 213, 61^b).

5-ci qəzəl:

۵) هر دمی از ناله م چون نی هوای دیگر است
مطرب بزم غم ما را صفای دیگر است
شور زلفش یکطرف غوغای خط هم یکطرف
آن بالای دیگر است و این بالای دیگر است
نشاء جز درد سر در مسجد و میخانه نیست
باده نوشیهای ما را مدّعی دیگر است
عقده نگشود صبر از خاطر پر محنتم
آنکه گویی جمع کن دل بجای دیگر است (1)
با که گویم از که پرسم حال خود اوصاع او
من بخود بیگانه و او آشنای دیگر است
نالاه ز آتش کاری خود غنچه دل و کند

(1) مدت ایستادگی در برابر دشمنان و دشمنی در برابر دشمنان.

Əlyazmalar arasında aparılmış müqayisələr və nüsxələr əsasında tənqidi üsulla hazırlanmış beş qəzəlin mətni göstərir ki, Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin “Divan”ının tənqidi mətninin hazırlanması zəruri məsələdir.

2.4. Müsaib Gəncəvinin cüglərdə şeir nümunələri

Adı çəkilən üç əlyazma nüsxəsindən əlavə Uğurlu xan Müsaib Gəncəvinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan cüglərdə də şeir nümunələri tapılmışdır. Ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən tərtib edilmiş bu maraqlı cüglərdən birində – B-1987/3612 (3145) şifrəli əlyazmasının 92^b vərəqində şairin əsərlərinə rast gəlinir (28, 55; 209, 92^b). Burada onun şeirləri فرموده نواب مسطاب اوغورلو خان (Çox hörmətli canişin Uğurlu xan Müsaibin dedikləri) başlığı ilə beş beyt həcmində dörd müəmma və ج (cim) qafiyəsinə aid yeddi beytli bir qəzəldən ibarətdir. Müəmmalardan biri - باسم صنعان (Sənanın adına) başlığı ilə verilmiş bir beyt Misir və Tbilisi nüsxəsində vardır. Digər üç müəmma – باسم مهدی (Mehdinin adına), باسم فاطمه (Fatmanın adına), باسم قراجه (Qaracanın adına) başlıqları ilə verilmişdir. Deməli, Tbilisi və Misir nüsxələri üzrə 78 beyti əhatə edən müəmmaların sayı artaraq 82-yə çatır (209, 92^b; 212, 123^b-126^b; 213, 113^b, 116^b). Eləcə də, üç əlyazma nüsxəsi üzrə 33 beyti təşkil edən dörd qəzəlin sayı artmaqla, 40 beyt həcmində beş qəzəl alınır (211, 50^{a/b}; 212, 48^{a/b}; 213, 29^b-30^a).

Cüng şairin sağlığında tərtib olunmuşdur. Bu da Uğurlu xanın öz dövrünün məşhur şairlərindən olduğunu göstərən bir amildir.

Əlyazmasının 92^a vərəqində müəllifi göstərilməyən doqquz müəmma diqqəti cəlb edir. Bu beytlərin Uğurlu xana məxsus olması güman edilir. Cüngdə باسم هارون (Harunun adına), باسم

کمال (Kəmalın adına), باسم شریف و نقی (Şərif və Nəqinin adına), باسم عنایت (Şüeybin adına), باسم شعیب (Şüeybin adına), باسم وحشی (Vəhşinin adına), باسم یوسف (Yusifin adına) başlıqları ilə verilmiş müəmmalar «Divan»da tapılmasada, şairin کمال (Kəmalın adına – 1 beyt), باسم شعیب (Şüeybin adına – 2 beyt), باسم یوسف (Yusifin adına – 2 beyt) sərlövhəli müəmmalar vardır.

Şairin əsərləri cüngdə qara mürəkkəblə şikəstə ünsürlü gözəl və incə nəstəliq xətt ilə oxunaqlı şəkildə maili və şaquli istiqamətdə yazılmışdır. Əlyazmasının ölçüsü 13x20sm., həcmi isə 96 vərəqdir (209, 92^b).

B-2258/16367 şifrəli əlyazmasının 227^a-228^a vərəqlərində من کلام مصاحب (Müsaibin dediklərindən) başlığı ilə hər vərəqdə 15 beyt olmaqla cəmi 45 beyt verilmişdir. Şeir parçaları fars dilindədir, qafiyələri müxtəlifdir. Mətn şikəstə-nəstəliq xətt ilə üç sütun şəklində maili formada yazılmışdır. Cüngün ölçüsü 11x21sm., həcmi isə 254 vərəqdir. Əlyazma hicri qəməri tarixilə 1294 (=1877)cü ildə yazılmışdır. Kitabın cildi tünd qəhvəyi rəngli meşin parçadandır (28, 63-64; 210, 227^a-228^a).

B-844/2466 (13919) şifrəli əlyazmasının 58^b vərəqində هو صاحب (Müsaibindir) başlığı ilə fars dilində beş beytdən ibarət bir qəzəl yazılmışdır. Qəzəl د (dal) qafiyəsinə aiddir və باشد rədiflidir. Bu şeir əlyazma nüsxələrində tapılmadı. Əsərin mətni qara mürəkkəblə şikəstə ünsürlü nəstəliq xətt ilə maili formada üç sütundan sağ tərəfdə birincisində yazılaraq üç nazik xətlə çərçivəyə alınmışdır. Əlyazmasının ölçüsü 15x22,5sm., həcmi 250 vərəqdir. Yazılma tarixi 1106 (=1694)-cı il olan bu əlyazmanın qəhvəyi meşin cildi vardır (28, 64; 207, 58^b).

B-685/2304 (3864) şifrəli əlyazmasının 133^b vərəqində yazılmış yeddi beytli گيرد (tutur, tutar) rədifli qəzəldir ki, bu şeir «Divan»ın bütün nüsxələrində vardır. Qəzəl Misir (№242, v.45^b) və Tbilisi (№337, v.71^a-71^b) nüsxələrində on bir, Məşhəd (№260, 81^a-81^b) nüsxəsində isə on iki beyt həcmindədir. Əsərin mətni mavi saya kağızda qara mürəkkəblə şikəstə nəstəliq xəttilə iki sütunda yazılmışdır. Əlyazmasının ölçüsü 16x22 sm., həcmi 184 vərəqdır. Cüng Abbasəli ibn Hümmət tərəfindən tərtib olunmuşdur. Kitabın köçürülmə tarixi 1238 (=1822)-ci ildir. Cildi mixəyi rəngli karton kağızdandır (28, 73-74; 206, 133^b).

B-861/2466 (13922) şifrəli əlyazmasının 46^a-46^b vərəqlərində 30 misra həcmində türk dilində yazılmış şeir parçaları vardır. Bunlar «Divan»da yoxdur. Nəzm parçaları qara mürəkkəblə şikəstə xətlə maili və şaquli formada yazılmışdır. Oxunaqlı deyildir. Əlyazmasının ölçüsü 21x11 sm., həcmi 61 vərəqdır, qara rəngdə meşin cildi vardır (28, 113-114; 208, 46^a-46^b).

A-78/521 (4918) şifrəli əlyazma kitabçasının 37^a-37^b vərəqlərində fars dilində qeyd edilmiş yeddi beytli bir şeir vardır. «Divan»da yoxdur. Əsərin mətni qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xəttilə maili və şaquli istiqamətdə yazılmışdır. Kitabın ölçüsü 7,5x16 sm., həcmi isə 135 vərəqdır (28, 114; 205, 37^{a/b}).

III FƏSİL

MÜSAHİB DİVANININ TƏHLİLİ

3.1. Ana dilində şeirlər

Bəlli olduğu kimi, klassik farsdilli poetik ənənələr Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Qətran Təbrizi, Xaqani və Nizami ilə başlayan bu ədəbi proses XX əsrin əvvəllərinədək davam etmişdir. Azərbaycan müəllifləri XIII əsrdən sonra əsərlərini əsasən iki dildə (fars və türk), bəzən də üç dildə (ərəb, fars və türk) yazmış və Şərq poeziyasına öz töhfələrini vermişdilər. Müsahibin Divanı farscadır və onun türkcə bir neçə şeiri vardır.

Məlum olduğu kimi Müsahib Gəncəvinin divanı onun farsca yazdığı şeirləri əhatə edir. Bununla yanaşı, şairin divanında ana dilində yazdığı bir neçə qəzələ rast gəlmək olur.

İstifadəmizdə olan üç əlyazma nüsxəsi üzrə bu şeirlərin sayı dördüdür. Onlardan üçü sonradan əlavə olunaraq əlyazmalarının haşiyələrində yazılmışdır. Həmin qəzəllərin mətni, tekstoloji və filoloji təhlili təqdim olunur.

Birinci qəzəl (211, 136^b; 212, 111^{a/b}; 213, 100^a):

Sən saqi, naz oldun bülbüllər arasında,
Mən məsti niyaz oldum növ güllər arasında.
Bu şur ki, sən saldın bülbüllər arasında,
Müşkül ki, dəxi sönsün od güllər arasında.

Şəhbaz gözün bir gün pərvaz eylədi cana,
Könlüm quşunu gördüm cəngəllər arasında.

Xətti siyəhin Ya Rəbb, vəsfində nə yazmış kim,
Zülfün dil uzadıbdır sünbüllər arasında.

Gər könlümü ey saqi, almaq ələ istərsən,
Axtar taparsan şayəd kakillər arasında.

Cadu közünə zülfün mənzur nəzər oldu,
Kim, ovçu tapar kamın zəngüllər arasında.

Dur başınçün zahid, əfsanəni kutah et,
Ağırlığını salma yüngüllər arasında.

Bəzmində Müsahib çox mina kimi qan içdi,
Gəh ağladı, gəh güldü gül-ğüllər arasında.

İkinci qəzəl (211, 136^b; 212, 111^b):

Ey saqi, bəni qoydun məstanlar arasında,
Oldu cicərim şan-şan müjganlar arasında.

Bir tağda dü dəstənbuyun bir-birindən xub,
Əl dəgməmiş ol hərgiz bostanlar arasında.

Səkridür atın dilbər naz ilə bu meydanda,
Başım topunu qovlar çövqanlar arasında.

Seylabi sirişkimdən aləm yenə qərq oldu,
Halın nə diməz munca tufanlar arasında.

Gün-gündən olur əfzun bu dərdü bəla bəndə,
Qalduq bu qəmə müəhnət-ü-hicranlar arasında.

Bəd əsil ilə yar olmaq bil buna müşəbehdür,
Gün keçirə bir kişi ilanlar arasında.

Məsruriyyə xoşdur xoş pərvanə sifət hər dəm,
Yanub ola kül şəmi suzanlar arasında

Üçüncü qəzəl (212, 108^b):

Qurban olum bən ol güli xəndan olan yerə,
Zülfü siyah sərvü xuraman olan yerə.

Sultan aləm və şəhi iqlimi həft həm,
Keşvər güşə məmaliki dövrən olan yerə.

Dildar, dildərib, sehrsaz, işvəgər,
Eyşi cəmən, nişati gülüstan olan yerə.

Şol şuxi şəng, çeşmi firəng, xəvide pələng,
Kırpıkləri xədəng, işi ehsan olan yerə.

Ruy çu mah, saidi simin, üzarı gül,
Dəndan incu, ləli bədəxşan olan yerə.

Xalı ğulami hind, üzü məhbubi məhcəmal,
Şirin kəlam, zülfü pərişan olan yerə.

Məhluç pənbə sinəsi, ya ustuxani ac,
Şümşad iki qolu, xətti reyhan olan yerə.

Qan yaş tökər bu dideyi həsrətkəş ansam an,

Varsam dəxi çaki-qəriban olan yerə.

Bən nicə can verüb qəm-dərdini almayum,
Məsruri uğrunda (?) süxəndan olan yerə.

Dördüncü qəzəl (213, 94^b):

Qışı nobəhar qıldın, nə əcəb gəlişdürür bu,
Nə işvədir, nə adət, nə əcəb rəvişdürür bu.

Sənin (?) üzün görəndə rəkü pey tənimdə titrər,
Yüz alışı istəmər, nə bəlalu qışdurur bu.

Dəhəhində kani gövhər, gülüşündən oldu zahir,
Sədəf içrə incudur, ya ağzında dişdürür bu.

Qulaq as sümüklərimdən nə nəva ki, nalə çəkmər,
Ney bəzmə saz olubdur, bir ovci qamışdurur bu.

Varubən xəyal içində yüzünə nəzzarə qıldım,
Yuxu gəlməmiş görübdür səna bəzm ki, dişdurur bu.

Nə cədəl çu könlüm aldın, təni xaki qələsində,
Nə hücumdur, nə qovğa, sanasan yerişdürür bu.

Xəbər al, Müsaibindən nə çəkir cəfa əlindən,
Böylə bixəbər olma ki, bir özgə işdürür bu.

Əlyazmalarda bu qəzəllərdən üçü ♫ (he), biri isə ♪ (vav) qafiyəsinə daxil edilmişdir. Onlardan birincisinin üç, ikincisinin iki, üçüncü və dördüncü qəzəllərin isə cəmi bir

nüsxəsi vardır. Birinci qəzəlin mətni əlyazma nüsxələrində heç bir leksik dəyişikliyə uğramadan yazılmışdır. İkinci qəzəlin mətni bir qədər fərqlidir və Məşhəd nüsxəsinə nisbətən Tbilisi variantı daha mükəmməldir. Üçüncü və dördüncü qəzəllərin mətni yeganə nüsxə olmaqla sözlərin oxunuşunda çətinliklər, qeyri-dəqiqliklər və vəznində bəzi qüsurların olması təbiidir. İkinci və üçüncü qəzəllərin məxləs beyti olmadığından onların mətni natamam hesab olunur.

Verilmiş qəzəllərin dördü də klassik üslubda yazılmış aşiqanə məzmunlu şeirlərdir. Orta əsr divan ədəbiyyatının başlıca mövzularından olan məhəbbət Uğurlu xanın əsərlərində də əsas yer tutur. Şərq poeziyasında məhəbbət mövzusu geniş mənalıdır və onun həyat, humanizm, ilahiyyat, ictimai fikir və fəlsəfi baxışlarla bağlı müxtəlif sahələri vardır (3, 82). Məhəbbət məzmunlu şeirlər iki əsas qrupa bölünür. Bunlardan birincisi orta əsr fəlsəfi görüşlərilə əlaqədar ilahi məhəbbət – platonik eşqdır. Digəri isə dünyəvi – həyatı eşqdır. Uğurlu xanın hər iki qrupa aid şeirləri vardır. Birinci və ikinci qəzəl bədii xitab və saqiyyə müraciətlə başlanır. Birinci qəzəldə ifadə olunmuş «aşıq-məşuq», «maz-niyaz» qarşılaşması və ənənəvi «gül-bülbül» surətləri klassik şeirə xas olan cəhətlərdəndir. «Siyəh-xətt», «zül-f-sünbül» obrazlarına çox şairlərin, o cümlədən Füzulinin əsərlərində rast gəlinir. «Şəhla göz», «cadu göz» ifadələri ilə şair məşuqa xas olan gözəllik və qürur sifətini təsvir etmişdir. Göz adətən, «cadu», «şəhla» və ya «nərgis» kimi kinayələrlə verilir. Burada «şəhbaz» anlamının işlədilməsi beytin deyim gözəlliyini və məzmun tutumunu artırır. «Könlün kakillər arasında olması» əvvəlki təxəyyülün davamıdır. «Zahidə tənə vurmaq» xüsusiyyəti klassik ədəbiyyatda çoxdur.

Sonuncu beytdə «bəzmdə qan içmək» ifadəsi Füzuli şeirində çox işlənmişdir.

İkinci qəzəldə klassik ənənə ilə yanaşı, XVIII əsrə xas olan cizgilər müşahidə edilir və birinci qəzəlin kompozisiyasında nəzərə çarpan bütövlük bir qədər pozulmuşdur. İlk beytdə «ciyərinin müjganlar arasında şan-şan olduğunu» vurğulayan şair növbəti beytdə sevgilisinin gözəlliyinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirmiş, bir növ Vaqif məktəbinə oxşar təşbih işlətmişdir. Üçüncü beytdə «sevgilisinin çövkən oyunundan ötrü aşiqin öz başını top etməsi» zərif ənənəvi bir mənə oyunudur. «Seylabi sirişk ilə aləmin qərq olması» Füzuli üslubunu xatırladır. «Aşıqin dərd-bəla, qəm-qüssə içində olması», «hicran əlindən iztirab çəkməsi» kimi düşüncə tərzəi aşiqanə qəzəllərin əsas cəhətlərindəndir. Sonuncu beytdə verilmiş «bədəsil ilə yar olmaq» ifadəsi daha çox XVIII əsr məktəbinə və aşiq şeirinə xas olan deyimləri xatırladır. Hal-hazırda Azərbaycan xalqı arasında bu məsəl «Bəd əsil yetişənə çarə yoxdur», «Bəd əsildən əsil olmaz, qaraçı qızdan xanım», «Bəd əsil əvvəl vəfa göstərər, sonra cəfa», «Əsli bəd olana qamçı neyləsin?!», «Bəd əsildən əsil olmaz, qaçan qızdan xanım» və s. formalarında ifadə olunur (9, 62; 95, 30).

Üçüncü qəzəlin birinci beytində şair «güli-xəndan», «sərvi-xuraman» ifadələrini işlədərək sevgilisinin gülüşünü «açılmış gül», boyunu isə «sərv ağacı» ilə müqayisə etmiş və bədii təsvir vasitəsinin istiarə növünü yaratmışdır. İkinci beytdə «sultani-aləm», «şəhi-iqlimi-həft», «kişvər güşə», «məmaliki-dövrən» bədii ifadə vasitələri ilə sənətkar öz sevgilisini şah, sultan və ölkələr fəth edən sərkərdə ilə mübaliğəli şəkildə müqayisə edərək təsirli bir poetik lövhə yarada bilmişdir.

Üçüncü beyt oxucunun xəyalında könül açan, cazibədar və nazlı bir gözəlin təsvirini canlandırır. Dördüncü beytdə «şuxi-şəng», «çəşmi-firəng», «xəvide-pələng», «kirpikləri xədəng» kimi ifadələrilə məşuqun qürur sifəti təsvir olunur. Sənətkar bu ifadələri işlətməklə həm bənzətmənin mükəmməl formasını, həm də beytin daxilində qafiyyə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Beşinci, altıncı və yeddinci beytlərdə isə sevgilisinin gözəl keyfiyyətlərini sadalayaraq bənzətmə silsiləsi yaratmağa nail olmuşdur. Şair burada bənzətmənin hər iki növündən – müfəssəl (9-cu misra) və mükəmməl formalarından istifadə etmişdir. Səkkizinci beyt öz ifadə tərzilə seçilir və oxucunun təsəvvüründə sevgilisinin həsrətini çəkərək gözlərindən qanlı yaş axıdan bir aşiq obrazını canlandırır. Doqquzuncu beytdə qəhrəmanın öz məhəbbəti uğrunda canını qurban verməyə hazır olduğu vurğulanır. Qəzəlin 1-7-ci beytləri vahid süjet kompozisiya üzrə cərəyan edir. Şair burada məhəbbəti klassik tərzdə tərənnüm etmiş və gözəl bir sevgili obrazı yaratmışdır. 8-9-cu beytlərdə isə qəzəlin mövzusu dəyişir; lirik qəhrəmanın gərgin psixoloji vəziyyəti təsvir olunur.

Dördüncü qəzəl oxucunun təsəvvüründə iki şəxs-cəfakəş aşiq və biganə sevgili obrazlarını canlandırır. İlk iki beytdə aşiq ilə məşuqun qarşılaşması təzadlı şəkildə təsvir olunur və əvvəldən axıra qədər paralel olaraq davam edir. Belə ki, sevgilisinin gəlişi aşiq üçün o qədər təsirli olmuşdur ki, qış fəsli növbəhara dönür. Lakin öz gəlişi ilə yaratdığı baharı biganəliyi ilə aşiq üçün sərt və bəlalı bir qışa çevirir. Üçüncü beytdə məşuqun gülüşü vəsf edilir və dişləri sədəfin içindəki inciye bənzədilir. Dördüncü beytdə aşıqın çəkdiyi izzətlər təsvir olunur, onun sümüklərindən qalxan nalə neyin zil səsilə müqayisə edilərək istiarə yaradılmışdır. Beşinci beytdə baş

vermiş hadisələrin real deyil, sanki, xəyal, yuxu olduğu vurğulanır. Altıncı beytdə aşiqin vücut qalasına hücum edilərək könlünün öz sevgilisi tərəfindən fəth olunması vurğulanır və təsirli bir istirarə yaranır. Sonda isə lirik qəhrəmanın – Müsaibin cəfa əlindən çəkdiyi əzabdan və sevgilisinin biganəliyindən bəhs olunur. Göründüyü kimi, şair qəzəldə bir-birinə bənzəməyən bir neçə bədii lövhə yaratmağa nail olmuşdur.

3.2. Klassik ənənəyə bağlılıq

Qeyd edək ki, Şərq mədəniyyətində sözə yüksək qiymət vermişlər. Mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi bu barədə deyir (73, 44; 79, 5):

Şairlər yaratdığı sözdən qiymətli nə var?
Sözlə iki dünyanın xəzinəsini alarlar.
Xəznələr açmaq üçün açar gərəkdir, açar.
Açılmaz xəznələri şairlər sözlə açar.
Şairlər söz mizanı quran zamandan bəri,
Sözlə nəcibləşdirib sözə aşiq kəsləri.
Ərşin bülbülləridir sözə qadir şairlər,
Hər tərifə layiqdir sözü nadir şairlər.
Düşüncənin odundan qovrulub yanar onlar.
Özünü mələklərə bir sirdaş sanar onlar.
Şairliyin qurduğu sirli-sehrli pərdə,
Şübhəsiz peyğəmbərlik kölgəsidir hər yerdə.
Ərənlər, ulu kəslər, səf çəkərək düzəlib,
Qabaqca peyğəmbərlər, sonra şairlər gəlib.

Müsaib Gəncəvi təbii ki, Nizami səviyyəsində hikmət sahibi deyil, ancaq onun zərif şairlik təbi vardır. O, bu barədə deyir (211, 98^b; 212, 84^a; 213, 62^b):

هـر در نظمت مصاحب زینت ایام شد

شوخی از طبع تو در برج حمل دارد بهار

Nəzminin hər dürlü Müsahib, dövrün zinəti oldu,
Təbindəki şuxluq Həməl (Quzu) bürcündə bahardır.

Verilmiş beytdə Uğurlu xan nəzmini «dürr», «inci» təki zəmanənin bəzəyinə çevrildiyini, əsərlərinin oxucular tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini vurğulayır. Eləcə də, öz təbinin şuxluğunu, gözəlliyini baharla müqayisə edir.

Müsahib Gəncəvinin şeirləri klassik farsdilli Divan ənənəsi əsasında yazılmışdır. Ə.Firdovsi (934-1024), Ömər Xəyyam (1048-1131) kimi Nizami Gəncəvi (1141-1209), Sədi Şirazi (1203-1292), Hafiz Şirazi (1300-1389) şairlərin yaradıcılığını sevərək dərinlən öyrənmiş və onları özünə ustad saymışdır. Bunlar arasında Hafiz xüsusilə seçilir. Əlbəttə qəzəl janrında Sədi bu şeir növünü kamilliyə yetişdirən qüdrətli sənətkar kimi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçıların fikrincə, «Sədinin qəzəlləri olmasaydı, fars ədəbiyyatında Hafiz Şirazi kimi lirik şairlər yetişə bilməzdi». Hafiz Şirazi isə Sədini nəinki özünə, bu janrdə şeir yazan bütün şairlərə ustad saymış və demişdir: «Ustad-e qəzəl Sədist nəzd-e həme kəs» (Hər kəsin yanında qəzəlin ustası Sədidir) (33 , 3).

Bununla belə, XIII əsrdə İran şeirində məzmun və forma etibarilə yüksək tipli qəzəlin banisi və bu janrın ən gözəl nümunələrini yaradan Sədi Şirazinin yaradıcılığından qidalanan Hafiz Şirazi XIV əsrdə qəzəl sənətini ən yüksək mərhələyə qaldırmışdır (13, VIII, 369; 33, 4; 50, 264). Bunda

sonra farsdilli poeziyada Hafizin təsiri uzun əsrlər davam etmişdir.

XVII əsrdə Hafiz Şirazini özünə ustad seçən lirik şairlərdən biri də Uğurlu xan Müsaib Gəncəvidir. O, qələmini sınayaraq ustad Hafizin qəzəlinə nəzirə yazmaqla sələfinə öz minnətdarlığını bildirmişdir. Burada əvvəlcə Hafizin qəzəlinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi, sonra isə Müsaib Gəncəvinin həmin əsərə yazdığı nəzirənin farsca mətni və filoloji tərcüməsi təqdim olunur.

Farsdilli klassik poeziyanın misilsiz ustadı sayılan İranın məşhur şairi Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazinin (1325-1390) şeirləri əsrlərdən bəri Yaxın və Orta Şərq xalqları, eləcə də dünyanın bir sıra başqa xalqları tərəfindən sevilə-sevilə oxunaraq şərh, tədqiq və tərcümə olunur. Əsərləri dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olan Hafizdən sonra gələn Şərqin bir çox şairləri onun irsinə müraciət etmiş, ondan öyrənmiş, onu özünə ustad saymışdır, lakin onun yüksəltdiyi zirvəyə çata bilməmişdir.

Doğrudur, Sədi fars şeirində yüksək zöbqlü qəzəlin banisidir və XIII əsrdə həm forma, həm də məzmun etibarilə qəzəlin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Hafiz isə qəzəli cilalayaraq mənə, məzmun və forma cəhətdən daha da kamilləşdirmişdir. XIV əsrdə fars dilində qəzəl sənətini ən yüksək mərhələsinə qaldırmışdır. Bu səbəbdən Hafiz Şirazi dünyanın ən çox sevilən, irsi ən çox oxunan və tədqiq olunan şairləri sırasındadır.

Hafizin bədii irsi onun yeganə divanıdır. Yaradıcılığı ən çox tədqiq olunan şairlər sırasına daxil olduğuna baxmayaraq onun divanının tərkibi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Mənbələrdə və divanın ayrı-ayrı çap nüsxələrinə daxil olan şeirlərin

sayı müxtəlifdir. Belə ki, qəzəllər 418, 496, 581, qitələr 29, rübailər 41, 42, 43, məsnəvilər 1, 2, 3, 4, qəsidələr 3, saqinamə 1, tərcibənd 1, tərkibbənd 1 sayda göstərilir. Hətta divana daxil edilmiş bəzi əsərlərin şairə aid olmadığını göstərən mənbələr də vardır (1, X, 143; 120, №45, 129)

Hafiz yaradıcılığında qəzəlin mövzu dairəsi xeyli genişləndi və forma cəhətdən də yeniləşdi. Qəzəllərində az sözlə böyük məna ifadə edən Hafiz lirik duyğular, irfan və ictimai motivlər arasında gözəl əlaqə yaratmışdır. Qəzəllərindəki beytlərin müstəqilləşməsi, yəni sərbəst mövzuda olması, eyni zamanda həmin beytlər arasında məntiqi əlaqə Hafiz şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindəndir (120, №45, 113).

Hafizdən sonra gələn şairlərin əksəriyyəti onun əsərlərindən bəhrələnərək təsirlənmiş və istər-istəməz şairin ayrı-ayrı qəzəllərinə nəzirə yazmışlar. Adətən, sevimli şairin ən məşhur əsərinə cavab olaraq yazılan nəzirə bənzətmə üsulu ilə yaradılır və əsasən qəzəl, qəsidə, qitə, dördlük və məsnəvilərə yazılır. Qaydaya görə forma, mövzu və süjet etibarilə orijinala yaxın, eyni zamanda müstəqil bir əsər kimi ideya-məzmun və bədii xüsusiyyətlərə malik olmalıdır (105a, 120).

Qəzəl janrında nəzirə yazmaq üçün əsasən mistik-fəlsəfi, məhəbbət və sufyanə məzmunlu şeirlər seçilir. Mövzu, motiv etibarilə həm müstəqil, həm də orijinal əsərlə nəzirə arasında məntiqi əlaqə olmalıdır. Forma cəhətdən isə ölçü-bəhr, qafiyə, əgər varsa rədif eyniyyət təşkil etməlidir. Hətta qəzəllərdəki qafiyə sözlərinin saxlanması da mümkündür. Nəzirədə beytlərin sayı bəzən saxlanılır, bəzən isə orijinal qəzəldən bir neçə beyt artıq yazılır (105a, 120-123, 161).

XV əsrdə nəzirənin iki növü yaranmışdır. Biri poetik yarışma, digəri isə təqlidçilik, yəni epiqonçuluq. Təqlidçi

şairlərin yazdığı nəzirələr quru, mənasız olduğu üçün onların ömrü də çox qısa olmuşdur (9, 126). Nəzirə yazmağın əsas səbəblərindən biri də öz bilik, ustalıq, şairlik səviyyəsini və yaradıcılıq qüvvəsini yoxlamaq olmuşdur (105a, 132-133).

Klassik farsdilli poeziyanın görkəmli nümayəndəsi, filosof Nurəddin Əbdürrəhman ibn Əhməd bin Məhəmməd Dəşti Cami (8.11.1414, Xorasan, Nişapur yaxınlığında Cam – 9.11.1492, Herat) bir sıra şairlərin əsərlərinə nəzirə yazmış və öz əsərlərində onları böyük hörmət və ehtiramla yad etmişdir. Qəzəl janrında Sədi Şirazi, Əmir Xosrov Dəhləvi (h.q.651 – 705=1253 – 1306m.), Kamal Xocəndi (vəfatı h.q.792, 804 və ya 808=1390, 1402, 1405m.) və Hafiz Şirazi kimi ustad şairlərin əsərlərinə cavab olaraq bir sıra nəzirə yazmışdır (105a, 145; 120, №164, 184).

Cami öz qəzəllərini Kamal Xocəndi üslubunda yazdığına baxmayaraq Hafiz onun ən çox sevdiyi şairlərdən olmuşdur. Onun yaradıcılığını demək olar ki, bütün ömrü boyu öyrənmişdir. Hafizin əsərləri öz humanist ideyaları və dərin fəlsəfi məzmunu ilə onun yaddaşında həkk olunmuşdur. Cami Hafizin dünyagörüşünü və əsərlərinin üslubunu çox yüksək qiymətləndirmişdir (105a, 146; 120, №60, 108).

Hafizdən əvvəl və sonra yüzlərlə şair qəzəl demiş və bir çox gözəl əsərlər yaradaraq Şərq ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmişlər. Lakin heç bir şair onun məqamına çata bilməmiş, heç bir qəzəl öz bədii cəhəti və məna dərinliyi ilə Hafiz qəzəlinin səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Görünür bu səbəbdən Cami öz şeirlərini Hafizin əsərləri ilə müqayisə edərək qürurla vurğulamışdır ki, onun şöhrəti Hafizin şöhrətindən az deyil, qəzəlləri isə onun qəzəllərindən geri qalmır (105a, 146).

Öz şeiri və şairlik fəaliyyəti ilə fars şeirində göstərdiyi

xidmətləri nəticəsində «Xatəməş-şüəra» («Şairlərin sonuncusu») ləqəbini qazanmış Əbdürrəhman Cami Hafiz Şirazin ilk qəzəlinə cəmi beş nəzirə yazmışdır (105a, 148; 120, №60, 107). Həmin nəzirələrin ikisi şairin ikinci («Vasitətül-əqd» – «Boyunbağının orta cövhəri», 1849), üçü isə üçüncü («Xatimətül-həyat» – «Həyatın sonu», 1491) divanına daxildir (105a, 77, 96).

Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, Əbdürrəhman Cami Hafizin bir çox qəzəlinə cavab verərək nəzirə yazmışdır. Caminin bir qəzələ bir neçə nəzirə yazmağı isə belə izah olunur ki, şair həmin qəzəllərə daha layiqli cavab vermək, daha mükəmməl nəzirə yazmaq istəmişdir. Eləcə də bu cəhət şairin nəzirə yazmaqda daha usta olduğunu sübut edir. Caminin fikrincə nəzirə orijinal qəzəldən daha üstün və mükəmməl olmalıdır, əgər eyni səviyyədə olarsa, belə bir şeiri yazmamaq daha yaxşıdır. Cami bununla nəzirə sənətini xeyli yüksəltmişdir (105a, 146, 149, 150, 152).

Hafizdən öyrənən, onu özünə ustad sayan və cavab olaraq divanındakı ilk qəzələ nəzirə yazan şairlərdən biri də XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Müsahib təxəllüslü Uğurlu xan Gəncəvidir. Məşhur Ziyadoğlu Qacar sülaləsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Uğurlu xan Gəncəvi öz əsrinin uzaqgörən siyasətçisi, sədaqətli dövlət xadimi, cəsur döyüşçüsü, qüdrətli sərkərdəsi olmuşdur. O, elm və mədəniyyət nümayəndələrini himayə edərək alicənab bir şəxsiyyət kimi şöhrətlənmiş, xalqın sevgisini qazanmışdır. Eləcə də mahir qəzəl ustası, müləmma deməkdə xüsusi məharəti olan istedadlı lirik şair kimi tanınmış, incə və gözəl xətlə yazmağı bacaran bir xəttat kimi məşhurlaşmışdır (39, I, 149; 97, 234).

Uğurlu xanın şeirləri üzərində müşahidə apararkən belə

qənaətə gəlmək olur ki, o öz yaradıcılığında Hafiz ənənələrini davam etdirmiş və qəzəllərini onun üslubunda yazmışdır. Uğurlu xanın divanındakı üçüncü qəzəl Hafiz Şirazinin ilk qəzəlinə nəzirə olaraq yazılmışdır (212, 2a-b; 213, 2a).

Müqayisə üçün əvvəlcə ustad Hafizin divanındakı ilk qəzəl, beytlərin tərcüməsi və bədii təhlili verilir.

(۱) الا يا ايها الساقى ادر كاسا و نا و لها

که عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشکها

Ey saqi, piyaləni dolandır və onu mənə yetir (ver)

Ki, eşq əvvəl asan göründü, lakin müşküllər düşdü.

(۲) بیوی نافهء کاخر صبا ز ان طرّه بگشايد

ز تاب جعد مشکينش چه خون افتاد در دلها

Axırda nafə (müşk) qoxusu ilə o türrenin (saçın qıvrım tellərinin)

açılması

ümidilə

(O) qara saçın qıvrım tellərindən ürəklərə (gör) necə qanlar düşdü

(۳) مرا در منزل جانان چه امن عيش چون هر دم

جرس فرياد مي دارد که بر بنديد محملها

Cananın mənzilində mənim nə rahatlığım (ola bilər), çünki hər an

Zıngrov fəryad edir ki, kəcavəni bağlayın!

(۴) بيمی سجاده رنگين کن کړت پير مغان گويد

که سالک بيخبر نبود ز راه و رسم منزلها

Səccadəni meylə boya, əgər piri-muğan (meyxanaçı)
sənə desə

Ki, salik (yolçu) mənzillərin yolundan və qayda-
qanunlarından

xəbərsiz
olmaz.

(۵) شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حال ما سبکبار ان ساھلھا

Qaranlıq gecə, dalğaların qorxusu, eləcə də təhlükəli bir
girdab,

Sahilin yüngül yüklü (kəsləri) bizim halımızı haradan
bilərlər.

(۶) همه کارم ز خود کامی ببندنامی کشید آخر
نھان کی ماند آن رازی کز و سازند محفلھا

Bütün işlərim nəfsi arzularımın (ucbatından)
bədnamlığa çəkildi

Məclis düzəldilib (danışılan) sirlər necə gizli qala bilər?

(۷) حضوری گره می خواهی از و غایب مشو حافظ
متی ما تلق من تهوی دی الدنیا و اھملھا

Əgər (rahatlıq içində) var olmaq istəyirsənsə,

Ondan uzaq olma

Hafiz!

Nə zaman ki, Onun sevgisinə-görüşünə yetişdin

dünyanın qayğısını

çəkmə (12, 1).

Hafiz Şirazinin divanında olan ilk qəzəlin birinci və

sonuncu beyti müləmmə şəklində yazılmışdır: ilk beytin birinci misrası ərəbcə, ikinci misrası farsca; son beytdə isə əksinə, birinci misra farsca, ikinci misra ərəbcədir. İlk beytin ərəbcə verilmiş birinci misrası barədə tədqiqatçıların müxtəlif iddiaları vardır. Belə ki, XVI əsrdə yaşamış tədqiqatçı alim Sudi (vəfatı təxminən 1598-ci il) bu misranın Əməvilər sülaləsinin II xəlifəsi I Yəziddən (646 – 10.11.683; hak.illəri 680 – 683) iqtibas olduğunu qeyd etmişdir (120a, 1, 2).

Lakin XX əsrin tədqiqatçılarından biri olan Əllamə Məhəmməd Qəzvini bu misranın Abbasi xəlifələrindən beşincisi Harun ər-Rəşidin (766 – 809; hak.illəri 786 – 809) saray şairi Əbülfəzl Abbas ibn Əhnəfdən (vəfatı h.q.192=807 – 808m.) alındığını sübut edir (120, №1, 290).

Hafizin bu qəzəli şairin arifanə baxışlarını ifadə etmək üçün bir başlanğıcdır. Birinci beytdə o, saqiyyə müraciət edərək ondan şərab camını dövrəyə gətirməyi istəyir. Saqi – kamil mürşidə işarədir, cam – onun qəlbi, şərab isə mərifətdir. Hafiz seyr və süluk yoluna düşən bir salik – Haqq yolçusudur. O, mənəvi mürşiddən mərifət şərabı istəyir. Bu şərab insanın qəlbini nəfsdən paklayır. Eşqin iki əsas qütbü var: məcazi və ya dünyəvi qütb, ruhani və ya həqiqi qütb. Salik öncə bunu asan bilir, lakin zaman keçdikcə nəfsdən və dünyəvi həvəslərdən qurtulmağın çətinlikləri özünü göstərir (120a, I, 2).

İkinci beyt: «Saç» dünyəvi gözəlliyin və kəsrət aləminin təzahürüdür, bu gözəllik məşuqun işvə və ciltvəsinin nişanəsidir, aşıqın könlünü cəlb edir. Türrədə olan müşk qoxusu məşuq tərəfdən gələn xoş rayihədir və könüllərə rahatlıq gətirir. «Buy» (qoxu) burada arzu mənasındadır, yəni aşıq səbə yeli vasitəsilə saçın qıvrımının açılmasını istəyir. Saçdakı qara rəng və qıvrım – süluk yolundakı döngələr və qaranlıq məqam-

lardır. Birinci beytdə işarə edilən çətinliklər elə bundan ibarətdir. Bu arzu və ümidin intizarı ilə aşıqlərin ürəyinə qanlar düşüb. «Ürəyə qan düşmək» məşəqqət çəkməkdir.

Üçüncü beyt: Cananın diyarında mənim rahatlığım yoxdur, bu dünyada bir qonaq kimiyəm, hər an zınqrov səsi yola düşməyi xəbərdar edir. Dünyəvi həyatın qayğıları ürəkdə rahatlıq qoymur, hər an «o biri dünyaya köçün» təbili çalınır.

Dördüncü beyt: «Puri-muğan» kamil mürşidə işarədir. Əgər o, səccadəni meylə bulaşdırmağı deyirsə, bunu qəbul et. «Səccadəni meylə rəngləmək», yəni səccadəyə mey tökərək onu bulaşdırmaq. «Səccadə» canamazdır, irfanda zahiri ibadət yeridir. Aşiq üçün ibadət qəlbə gerçəkləşir. «Mey» isə mərifət şərabıdır, yəni zahiri ibadəti bir kənara qoy, batinini saflaşdır. Salik (Haqq yolçusu) seyr-süluk mənzillərinin vəziyyətindən xəbərsiz deyil. Bu yolda belə etmək lazımdır.

Beşinci beyt: «Gecənin qaranlığı» süluk yolundakı çətinlik və qaranlıqdır. «Dalğalar» da onun yoluna çıxan burulğandır, bu girdab çox təhlükəlidir. Biz belə bir çətin haldayıq, bunu sahildə rahat olanlar haradan bilər?

Altıncı beyt: Nəfsin ardınca getməyim sonda mənə bədnamlığa çəkdi, haqqında məclis qurulub bəhs edilən sirr nə vaxtadək gizli qalar?

Yeddinci beyt: Hafiz, əgər qəlbində hüzur və xatircəmlik istəyirsənsə, Ondan – həqiqi sevgilindən uzaq olma. Əgər sevdiniylə görüşürsənsə, ona yetişmişənsə, dünyanı bir kənara qoy. Həqiqi sevgiliyə yetişən dünya qayğısını çəkməz.

Ustad Hafizin göstərilən qəzəlinə Uğurlu xan Müsahib Gəncəvinin divanındakı üçüncü qəzəl nəzirə olaraq yazılmışdır. İndi isə həmin qəzəlin mövcud olan iki əlyazma nüsxəsi üzrə hazırlanmış mətni, beytlərin tərcüməsi, qısa şərh

və hər iki qəzəlin – orijinal ilə nəzirənin müqayisəli təhlili verilir.

(۱) الا يا ايّها السّاقى ادر كاسا و ناو لها
که در دوران ساغر گشت بر ما حل مشکلها
Ey saqi, piyaləni dolandır və onu mənə yetir (ver)
Ki, piyalənin dövr etməsilə müşküllərimiz həll olundu.

(۲) صفا از باطن مینمای می تحصیل کن زاهد
که از روشن دلی گردیده شبها شمع محفلها
Zahid, meyin içindən saflıq təhsil et (öyrən)
Ki, gecələr məclislərin şamları ürəklərin nuru ilə yanır
(ışqlanır).

(۳) توکل توشهء راهست گر عزم سفر داری
که سالک را زهر نقش قدم طرحست منزلها
Əgər məqsədin səfər etməkdirsə, yol üçün təvəkkül
sursatı götür
Ki, salikin qədəminin hər bir izindən mənzillər qurulur.

(۴) خدا را ای رفیقان شمع مشرب را بر افروزید
که بس تاریک می بینم در این وادی ره دلها
Siz Allah! Ey dostlar məşrəb şamlarını yandırın
Ki, bu vadədə ürəklərin yolunu yetərinəcə qaranlıq
görürəm.

(۵) سبکر وحی راه آزادکانرا بی خطر دارد
نه بندوق باد را موج خطر ره سوی دلها
Ruhi yüngüllük azadələrin yolunu xətersiz edər,

Xətər dalğası küləyin sahilə tərəf yolunu bağlaya bilməz.

٦) آلهی خضر شوقی را دلیل راه من گردان
که چون نقش قدم ریزم زیای خود سلاسلها

Ay Allah! Xızır şövqünü mənim yolum üçün dəlil (mürşid) et

Ki, öz ayaq izlərim kimi ayağımdan zənciri söküm (qoparıb atım).

٧) وصال دوست میخواهی مصاحب دوری از خود کن
متی ما تلق من تهوی دع الدنیا و اهلها

Müsaib, əgər dost vüsalını istəyirsənsə özündən uzaq ol,

Nə zaman ki, onun sevgisinə qovuşdun, dünya və onun əhlini (öz ixtiyarına) burax (3, 2a-b; 4, 2a).

Göründüyü kimi Müsaib Gəncəvinin Hafiz Şirazinin divanındakı ilk qəzələ yazdığı nəzirə də yeddi beytdən ibarətdir. Ərəbcə olan ilk və son misralar saxlanılmaqla birinci və yeddinci beytlər müləmmə şəklindədir. Ardıcılıq gözlənilməsə də qafiyə sözlərinin əksəriyyəti saxlanılmışdır. Belə ki, yalnız üçüncü beytdəki «məhməlhə» sözü istisna olmaqla qəzəldə rədif əvəzi işlənən «muşkilha», «delha», «mənzilha», «sahilha» və «məhfilha» sözləri orijinalda olduğu kimi təkrarlanır. «Məhməlhə» sözünü nəzirədə «selaselha» qafiyəsi əvəz edir.

İlk beytdə Hafiz eşqin əvvəl asan göründüyünü, lakin müşküllərin düşdüyünü önə çəkir. Müsaib isə həmin

çətinliklərin piyalənin – mərifət dolu qəlbin dövr etməsi ilə həll olduğunu göstərir.

İkinci beyt Hafiz qəzəlinin dördüncü beyti ilə səsleşir. Müsaib zahidi zahirpərəst kimi tanıyır. O, ibadətin zahirinə üstünlük verir. Hafiz kimi batini saflaşdırmağı təkid edir, bu isə mərifət meyi ilə mümkündür. Gecələr qaranlıq ikən aşiqlərin məclisi qəlb nuru ilə işıqlanır.

Üçüncü beyt: Əgər seyr-süluk yoluna səfərə çıxırsansa, sursat olaraq təvəkkülə sığın. Bu yol salikin addım-addım keçdiyi mənzillərdə qoyduğu izlər əsasında düzəlik. Həmin mənzilləri bilmədən məqsədə yetişmək olmaz. Bu beyt Hafiz qəzəlinin dördüncü beytinin ikinci misrasındakı məzmunla səsleşir, yəni salik həmin yolun mənzillərini bilməlidir.

Dördüncü beyt: «Məşrəb» – Haqqın təcəlli nurundan dadmaq və içmək mənasında işlənir. Allaha and verir ki, dostlar nurdan dadmaq üçün təcəlli şəmini yandırsınlar, çünki bu vadidə ürəyin yollarını çox qaranlıq görür. Yəni ürək hələ nəfsin qaranlığından qurtarmayıb. Hafiz qəzəlinin birinci beyti ilə səsleşir, həmin beytdə də süluk yolundakı çətinlik və qaranlıqdan bəhs olunur.

Beşinci beyt: «Ruhi yüngüllük» – qəlbin nəfsin yükündən, yəni ağırlıqdan qurtarılmasıdır. Hafiz «səbükbarani-sahilə» söyləməklə nəfsin yükündən qurtularaq, yüngülləşərək sahilə çıxanlardan bəhs edir. Müsaib isə buna uyğun «səbükruhi» ifadəsini işlədir. «Bad» - səba küləyidir, qəlblərə rahatlıq gətirir, süluk yolundakı çətinliklər (dalğalar) bu yelin yolunu bağlaya bilməz. Bu beyt Hafiz qəzəlinin beşinci beyti ilə çox səsleşir.

Altıncı beyt: Xızır peyğəmbər aşiqlərə yol göstərəndir, «dəlili-rah» – mürşid deməkdir. Allahdan Xızırı mürşid kimi

ona yol göstərmək üçün istəyir. Bununla o, ləpir kimi ayağından zənciri buraxıb gedər. «Zəncir» burada aşiqin əl-qolunu bağlayan dünyəvi bənddir, onu qoparıb atmaq üçün mürşidin yardımını lazımdır.

Yeddinci beyt: Əgər dostu-Həqqin vüsəlini istəyirsənsə, özündən qurtul, uzaq ol. Özündən qurtuluş, nəfsdən və xudpəsəndlikdən qurtarmaq deməkdir. Onun görüşünə qovuşdunsa, dünyanı və onda nə varsa burax. Hafizin qəzəlinin son beyti ilə üst-üstə düşür. Həqqin vüsəli aşiqə hüsur və qəlb rahatlığı gətirir. Əgər dostun görüşünə qovuşmusansa, dünyanın qayğısını çəkməyə dəyməz.

Hər iki qəzəlin kompozisiya xəttini izləyərkən qısaca olaraq belə bir mənzərə alınır.

Hafiz Şirazinin qəzəlində:

1. Seyr və süluk yolunun çətinlikləri xatırlanır və bunu keçmək üçün saqিদən – mürşiddən mərifət şərabı istənilir.
2. Bu yolda dünyəvi cazibələrdən doğan dolanbac döngələr və onu çözmək üçün Allahdan rəhmət diləmək.
3. Dünyəvi həyatda xoş yaşamağın nigarançılığı və axirət çağırışının xəbərdarlığı, bu da nəfsi paklıq üçün bir çağırışdır.
4. Zəhiri işləri bir kənara qoyaraq seyr və süluk mənzillərindən xəbərdar olduğu üçün batinə yönəlmək.
5. Süluk yolunda qaranlıq və təhlükələr var. Bu təhlükələri keçib, yükünü yüngülləşdirib sahildə rahat olanlar bizim halımızı necə bilsin?
6. Nəfsə və kəsrətə uymaq sonda bədnamlıq gətirər və bunu gizlətmək olmaz.
7. Xatircəmlilik və könül rahatlığı üçün dünyadan vaz keç, həqiqi dostu qovuş.

Müsaib Gəncəvinin qəzəlində:

8. Süluk yolundakı çətinlikləri həll etmək üçün saqidən – mürşiddən mərifət şərabı istəyir.
9. Zahid kimi zahirə uymaq istəmir, mərifət meyi ilə batini saflığa yönəlir, işqlanır.
10. Seyr-süluk yolunda mənzilləri bilmədən məqsədə yetişmək olmur. Bunun üçün təvəkküldən sursat hazırlığı görmək gərəkdir.
11. Ürək nəfsin qaranlığında qaldığı üçün təcəlli şəmindən nur dadmaq lazım gəlir.
12. Ruhi yüngüllük tapmaqla süluk yolundakı maneələri dəf etmək olar.
13. Nəfsin bəndindən qurtarmaq üçün Allahdan Xızır kimi bir yol göstərən diləyir.
14. Haqqın vüsahını istəyirsənsə özündən – nəfsindən qurtar, ona qovuşdunsa, dünyadan vaz keç.

Hər iki qəzəlin məzmununun müqayisəli təhlili nəticəsində üst-üstə düşən aşağıdakı ümumi məqamlar aşkar edilmişdir:

1. Seyr-süluk yolundakı qaranlıq, dolanbac döngələr və çətinliklər.
2. Bütün qaranlıq və çətinliklərin əsasında nəfs dayanır.
3. Bu mənzilləri keçmək üçün mənəvi mürşidə olan ehtiyac.
4. Nəfsi bağlılıqlardan qurtarmaq, zahirdən batinə

3.3. Divanın əsas məzmun istiqamətləri

a. Ümumi motivlər

I Şah Süleymanın mədhi

Səfəviyyə təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddin İshaqdan başlayaraq bu cərəyana başçılıq edən sülalənin hər bir üzvü

«şeyx-mürşid» seçilirdi. Səfəviyyə təriqətinin üzvləri – müridləri sayılan qızılbaşlar öz şeyxini «pirim», «mürşidim», «mürşidi-kamilim» adlandırırlar, hətta döyüşdən qabaq «Ey pirim, ey mürşidim, sənə mənim canım qurban!» məzmunlu dua oxuyurdular (38, 15, 26; 41, 196). Geniş şəkildə cərəyan edən bu ideologiya dövrün ədəbiyyatına və incəsənətinə ciddi surətdə öz təsirini göstərirdi. Aşıq Qurbaninin I Şah İsmayıl müraciətlə söylədiyi bir bənd şeir buna nümunə ola bilər (24, 228; 38, 4; 85, 292; 91, I, 19):

Mürşidi kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçü oxu yazğumu,
Agah ol halımdan gahbagah mənim.

I Şah İsmayıldan sonra Səfəvilər dövlətinin digər şahları da «şeyx», «mürşid» kimi qəbul edilir və mədh olunurdu. Uğurlu xan Müsahibin bu mövzuda yazılmış əsərləri vardır. Şairin I Şah Süleyman Səfəvinin adına deyilmiş mədhi bu cəhətdən səciyyəvidir. Onun fars dilində mətni və filoloji tərcüməsi təqdim olunur (211, 118^{a-b} ; 212, 99^{a-b} ; 213, 75^b - 76^a):

شَد و ف ت ا ن ک ه د ی گ ر از خ و ا ن د ن ع ن ا د ل

د ر پ ا ی س ر و ر ی ز د ق م ر ی ز خ و د س ل ا س ل

د و ش ی ز گ ا ن گ ل ش ن ت ا ج ا م ه چ ا ک س ا ز ن د

ب ل ب ل ک ن د ق ر ا ع ت ی ا ا ی ه ا الم ر م ل

ا ب ر ب ه ر ب ن د د پ ر ا ی ه آ س م ا ن ر ا
ه م آ س م ا ن ن م ا ی د ز ا ب ر ه و ا ت م ا ث ل
ب ا ر ا ن گ ر ه ک ش ا ی د ا ز ع ق د ه ا ی خ ا ط ر
ه م غ ن چ ه ع ق د ه ب ن د د ا ز ق ط ر ه ا ی ن ا ز ل
د ن د ا ن ن م ا ش ش و د گ ل ا ز خ ن د ه ا ی ش ی ر ی ن
خ و ا ن د : مَ نَ ا د ی ر ع د د ل ل ه دُرِّ قَ ا ی ل
ک و ب ن د ط ب ل خ و ر ش ی د ا ی ا م ر ا م س ا و ی
ب ا ت ر ک ر و ز گ ر د د ه ن د و ی ش ب م ق ا ب ل
خ و ر ش ی د ن و ر ب ا ش د خ م خ ا ن ه ه ف ل ک ر ا
ا ز س ا غ ر م ر صَّ ع ر و ش ن ک ن د م ح ا ف ل
ش و ر ب ه ر چ ن د ا ن ز و ق آ و ر د ب ه ر د ل
س ب ق ت ک ن د ب ا ر و ا ح پ ر و ا ز م ر غ ب س م ل
ه م ش ا ه د ی ه و ا ر ا ه ر ه ف ت ک ر د ه ب ی ن ی
آ و ی ز د ا ز ب ه ا د ا ن ق و س ق ز ح ح م ا ی ل
ت ر س ا خ ت ه س ر ا ن گ ش ت ب ا د ص ب ا ز ش ی ن م

تا برگ گل گشاید خواند در آن دلا یل
هر لاله را چو آغی روشن شود ز داغی
تا لیلی ای آغی گیرد درون محمل
امروز اگر ننوشی زاهد پیاله می
فردا شوی پشیمان زین اجتهاد باطل
در دور چرخ ساقی جز درد سر نباشد
دور پیاله سر کن کانچنانست کام حاصل
هر غنچه را نشاطی با خاطر گرفته است
زان صبحدم بخندد بر مردمان غافل
چون شاخ گل مصاحب کام از پیاله بستان
بیم از خزان نباشد در دور شاه عادل
خورشید تاج گستر دارای دهر پرور
سلطان آل حیدر ارشاد دین کامل
مسند نشین این ایران المقتدر سلیمان
ماه بلند رفعت شاه نکو خصایل

چرخ بلای د پیکر گر نیست ————— ت مرکب او
بهر چه بسته بر خویش از کهکشانی زلازل
آنجا که رایست او چرخ مهین فرزند
نصرت من الله از عرش خوانند چار حاصل
باد ابقای عمرش چند آنکه دهه باقیست
باد عدوی جاهش از روی دهه زایل

Elə bir vaxt oldu ki, bülüllərin oxumağından,
Sərv altında qumru özündən silsilə açdı.

Gülşənin qızları elə ki, köynəklərini yırtıdılar,
Bülbül qiraət edir: «Ya əyyuhəl-müzəmmil» (Ey libasına
bürünmüş peyğəmbər; surə 73, ayə1).

Bahar buludu asimanın bəzəyini düzür,
Asiman da bahar buludundan surətlər yaradır.

Yağış könüllərdəki niskilli düyünləri açır,
Qönçə də tökülən damcılarından düyün bağlayır.

Gül şirin gülüşlər ilə dişlərini göstərir,
Oxuyur və incə səs ilə göy gurultusunu çağırır.

Günəş təbil vurduğu vaxt (günləri) bərabər edər,
Gündüzü tərk etməklə müqabili qaranlıq gecə olar.

Günəş fələyin meyxanəsinə nur səpir,
Bəzəkli qədəhlə məclisləri işıqlandırır.

Baharın eşqi hər bir qəlbə o qədər zövq gətirdi ki,
Bismil qüşu ruhlarla uçmağa qalxdı.

Hava şahiddir, (onu) yeddi qələmlə bəzədilmiş görərsən,
Göy qurşağı baharın (boynundan) həmayil asır.

Səba yeli barmağını şəh damcıları ilə islatmışdır,
Elə ki, gül yarpağı açılır orada dəlillər oxunur.

Hər lələnin çırağı onun dağı ilə işıqlanır,
Sanki, Leyli gəcavənin içində piyalə tutur.

Zahid, əgər bu gün mey piyaləsini içməsən,
Bu batil ictimada görə sabah peşiman olarsan.

Saqinin ətrafında dolanmaqda zərrə qədər qəm-qüssə
yoxdur,

Piyalənin yanında baş qoy ki, məqsədə belə çatarlar.

Hər qönçə öz qəlbində bir arzu tutmuşdur,
Bu səbəbdən sübh vaxtı qafil adamların üzünə gülürlər.

Gül budağı kimi Müsahib piyalədən kam al!
Adil şahın dövründə xəzandan qorxu olmaz!

Onun tacı günəş (təki) bütün dünyaya malikdir,

Heydər nəslinin sultanı, kamil dinin doğru yol göstərəni.

İranın hökmdarı, qüdrətli Süleyman,
Yüksəklikdəki şanlı ay, gözəl xislətli şah.

Çox yüksək fələk onun miniyi olmasa da,
Hər bir şeyi özünə bağlasa, kəhkəşanda zəlzələlər olar.

Orada, onun bayrağı əzəmətli fələyin yüksəkliyində,
«Nəsrün min Allah» (sözü ərşdən oxuyur dörd hamil.
(Allahdan qələbə müjdəsi, surə 61, ayə

13)

Onun ömrü baqqı olsun, nə qədər ki, dünya vardır,
Onun dövlətinin düşmənləri dünya üzündən silinsin.

Təbiət təsviri və Gəncənin vəsfi.

Təbiət təsvirləri Müsaib Gəncəvi poeziyasının əsas mövzularındandır. Bir bahar mövsümündə Mazəndərana gedərkən II Şah Abbasi müşaiyət edən şair Uğurlu xan Əşrəf şəhərinin təbii mənzərələrini təsvir edərək gözəl bir şeir yazmışdır (120, VII, 2652; 126, VII (I), 514). Həmin qəzəlin farsca mətnini və filoloji tərcüməsini təqdim edirik (211, 113^b; 212, 95^b; 213, 72^b):

فصل گل است و ریزد نوش از بهار اشرف

ساقی پیاله پر کن در لاله زار اشرف

از سنگ خاره روید گل در کنار اشرف

هـر کـس بـقـدر حـالـسـت اـمـیـد وـار اـشـرـف
بـگـریـز تـا تـوـانـی از مـرگ نـاگـهـانـی
عـمـر دـو بـا رـه یـابـی در رـوزگـار اـشـرـف
دـسـتـی چـو مـوج بـر زـن اول بـکـشـتـی مـی
گـر مـی نـهـی چـو دـریـا سـر در کـنـار اـشـرـف
تـا چـو نـسـیم از اـیـنـجـا بـیـرـون نـیـا وری پـا
چـون گـل تـوـان نـمـودن جـانـرا نـثـار اـشـرـف
کـی مـیکـشـد چـو خـوبـی از دـامـنـش دگر دـسـت
آنـرا کـه بـخـت عـالـی سـازد دـو چـار اـشـرـف
شـادابـی خـزانش خـرم تـر از بـهـار اسـت
آب خـصـر رـوانـسـت از جـویبـار اـشـرـف
بـا اـبـر نـوبـهـاری بـنـشـین و جـام مـی خـور
بـیـرون مـکـش مـصـاحـب پـا از دـیـار اـشـرـف

Gül fəslidir və Əşrəfin baharından nuş tökülür,
Saqi! Əşrəfin lələzarında, Piyaləni doldur!

Əsrəfin kənarında daşlıqda da gül bitir,
Hər kəs ahalına görə Əsrəfə ümidvardır.

Bacardığın qədər qaç! Gözlənilməz ölümdən,
Əsrəfin ruzigarında ömrünü ikinci dəfə taparsan.

Əvvəlcə bir əl vur dalğa kimi mey gəmisinə,
 Əgər əsrəfin kənarında dərya kimi baş qoysan.

Nəsim kimi, buradan bayıra ayaq qoymayasan,
Gül kimi canını Əsrəfə qurban etməyi bacar.

Başqa nə vaxt əl çəkər bu gözəllik (sənin) ətəyindən,
Onu (gözəlliyi) ki, Ali bəxt Əsrəfə bəxs edir.

Tərəvətli payızın baharından daha şəndir,
Əsrəfin çaylarından Xızrın (dirilik) suyu axır.

Növbənin buludu ilə otur və mey camı iç,
Müsaib, Əsrəf diyarından ayağını bayıra qoyma.

Şairin təbiət təsviri ilə bağlı üç rübaisi xüsusi maraq doğurur. Həmin şeirlərdə o, doğma yurdu Gəncənin suyunu, torpağını və havasını böyük məhəbbətlə vəsf edərək yazır:

(۱) زاهد _____ د گل آرزوی دمی _____ دن دارد

در شیش و ده دل بسته رسیده بدن دارد

دانم که تـرا بـادء رنگین هـوس اسـت

در گنجہ هوا بیست دیــــــن دارد

Zahid gül açılmaq arzusundadır,
Yrək şüşəsi badə ilə dolmaq arzusundadır,
Bilirəm ki, sənin rəngli badəyə həvəsin var,
Gəncədə elə bir hava var ki, onu görməyə dəyər.
(211, 153^b; 212, 129^b; 213, 119^b).

(۲) زاهد قدح صاف گل نـــــــوروز است

پیوسته تشاط دل ز می فیــــروز است

با گریه مرو چو ابر از ین دامن کوه

بنشین که هوای گنجہ دست آموز است

Zahid, ən saf qədər nəvruz gülüdür,
Daima ürəyin sevinci meydən coşur.
Bulud tək bu dağın ətəyindən ağlar getmə,
Otur ki, Gəncənin havası çox münasibdir.
(211, 153^b; 212, 129^b; 213, 119^b).

(۳) امروز که موسم بهار است مرا

جز باده کشی دگر چه کار است مرا

بر خندهء من همیشه میگریـــــد ابر

پیوسته هوای گنجہ یـــــار است مرا

Bu gün mənimçün bahar mövsümüdür,
Bədə içməkdən başqa nə mənim işim vardır?
Mənim gülüşümə həmişə buludlar ağlar,
Gəncənin havası mənə həmişə dostdur.
(211, 153^b; 212, 129^b; 213, 119^b).

Şair bu şeirlərini bədii cəhətdən qüvvətləndirmək üçün təsvir vasitələrinin bir neçə növündən istifadə etmişdir. Belə ki, birinci rübaidə Gəncənin havasını gülün ətri və rəngli şərəblə, ürəyi və yaxud ciyərləri şərab şüşəsi ilə müqayisə edərək istiarə yaratmışdır (63, 100; 77, 87). İkinci rübaidə növrüzgülünü qədəhə bənzədərək təşbih, üçüncü rübaidə isə öz gülüşünü buludların ağlamağı ilə müqayisə edərək təzad yaratmışdır (63, 222, 234; 77, 85). Burada «buludun ağlamağı» həm də təşxis sənətidir. Şair insana xas olan «ağlamaq» xüsusiyyətini buluda aid etmiş və onu şəxsləndirmişdir (63, 260).

Orta əsrlər müsəlman Şərq xalqlarının ədəbiyyatı mövcud ictimai-mədəni, dini-məfkurəvi mühitlə əlaqəli şəkildə təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. İslam və onun müqəddəs kitabı Qur'ani-Kərim təkcə ictimai həyat deyil, mədəniyyətə, xüsusilə ədəbiyyata ciddi təsir göstərmişdir. Dinlə bağlı olan digər cəmiyyətlərdə olduğu kimi, müsəlman toplumunda da fərqli dini-ideoloji və ictimai cərəyanlar yaranmışdır. Burada ənənəvi təriqətlərlə yanaşı təsəvvüf cərəyanı xüsusilə seçilir. Bu cərəyan VII əsrin əvvəllərində (610-632) Məhəmməd (s) peyğəmbər (570-632) tərəfindən tövhid etiqadını təsdiq edən, dünyada sonuncu təkmil din sayılan islamın əsası qoyuldu (29, 193, 287).

Sufilik VIII əsrdə yaranmış və ərəb xilafəti ölkələrində yayılmışdır. Sufilikdə ən başlıca amil maddi aləmə laqeyd olmaq-

dır (29, 394; 32, 7; 116, 13-51). Bu təmrin kompleksi «hal» və «məqam» adlanan psixoloji vəziyyətlər vasitəsilə yerinə yetirilir və sufini daim kamilləşdirərək həqiqətə – Haqqa qovuşdurur (29, 395; 31, 88-89; 107, 36-38). Ədəbiyyat və incəsənətin bütün sahələrinə, xüsusilə də XIII-XVII əsr poeziyasına dərin təsir göstərmişdir (16, 149; 29, 119-121, 310, 330, 395). Ümumiyyətlə, sufilik islam aləminin, o cümlədən Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatına ciddi təsir etmiş; dini-fəlsəfi fikrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır (20, 38-40). Buna görə də, sufilik ideologiyasını öyrənmədən orta əsrlərdə baş vermiş siyasi hadisələrin, dövrün mədəni həyatını, ədəbiyyatını, xüsusilə də poeziyanı dərk etmək bir qədər çətinlik törədir (31, 105-106; 32, 5-6; 41, 130, 196; 107, 13, 54).

Əsası yeddinci imam Musa Kazımın (ə) varisi sayılan Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbili (1252-1334) tərəfindən qoyulmuş Səfəviyyə təriqəti sufiliyin mühüm qollarından biridir. Şeyx Səfiəddinin rəhbərliyi ilə təbliğ olunaraq geniş yayılmış və yüksək nüfuz qazanaraq hakim qüvvənin ideologiyasına çevrilmişdir (41, 131, 196). Şeyx Heydərin zamanından (1460-1488) başlayaraq bu təriqətin üzvləri 12 şiə imamının şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı çalma bağladığılarına görə «Qızılbaşlar» adı ilə məşhurlaşmışlar. Əsasən türkdilli tayfalardan ibarət olan qızılbaşlar XV əsrin II yarısında Şeyx Cüneyd (1447-1460) və Şeyx Heydərin hərbi dəstələrini təşkil edirdilər (13, III, 159; X, 487-489; 41, 196).

1495-ci ildə ölümündən qabaq böyük qardaşı Sultan Əli tərəfindən Səfəviyyə təriqətinin şeyxi-mürşidi vəzifəsinə təyin edilmiş I İsmayıl 1501-ci ildə hakimiyyətə gəlməsilə bərabər şiəlik dövlət məzhəbi səviyyəsinə qaldırıldı (41, 197, 199; 127, V, 146). Bu ideologiya Səfəvilər dövlətində və qonşu ölkələrdə

yaşayan xalqların həyatına və mədəniyyətinə ciddi təsir edirdi (41, 200). Memarlıqda və incəsənətdə şiəliyin rəmzləri əks olunurdu. Həmin dövrdə ədəbiyyat, xüsusən poeziya demək olar ki, bu ideologiya əsasında inkişaf edirdi (32, 16, 30-32). Xətainin «Dəhnamə» və «Nəsihətnamə» məsnəviləri, M.Füzulinin «Mətləül-etiqađ» və «Hədiqətü-süəda» əsərləri buna misal ola bilər (29, 460, 500). Xətainin «Nəsihətnamə»sindən bir neçə beyt nümunə verməklə deyilənləri təsdiq etmək mümkündür.

Cəməli-Mustafayə ver səlavat,
Olasan cümlədən sağü səlamət (91, II, 168).

Şəriət və təriqət yollarıdır
Ki, mərifət, həqiqət hallarıdır (91, II, 172).

Vilayət şəhrinin qədri Əlidir,
Həqiqət bəhrinin dürri Əlidir (91, II, 173).

Hə. Əlinin (ə) mədhi

Onun «Saqinamə»si buna əyani sübutdur. Saqinamə yazmaq orta əsrlərdə Şərq poeziyasında geniş yayılmışdı. ساقی (saqi) sözü «su verən», «susuzluğu yatıran abdar» mənalarını verir. İslam dininə görə Məhəmməd (s) peyğəmbər və İmam Əli (ə) behiştəki Kövsər bulağının saqisidirlər. İmam Əlinin (ə) əmiləri Həməzə və Abbas da saqi hesab olunurlar. Onlara xitabən saqinamə yazan şairlər çox olmuşdur. Saqinamələrin əksəriyyəti əruz vəzninin müteqarib bəhrində məsnəvi şəkildə yazılır; fəlsəfi, əxlaqi və ürfani məzmun daşıyır; badə və cam

zıkr olunur; dünyadakı həyatın səbətsizliyindən, nəsihət və hikmətdən bəhs edilir (120, 29, 153-156).

Klassiklərdən Nizami Gəncəvi (1141-1209), Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Hafiz Şirazi (1325-1389), Əbdürrəhman Cami (1414-1492), Məhəmməd Füzuli (1794-1556), Sadiq bəy Əfşar (1533-1610), Əbdürrəzzaq Fəyyaz Lahici (?-1662) və s. şairlər saqınamə mövzusunda əsərlər yazmışlar (13, IV, 203; VIII, 254; X, 142, 396; 128, IV, 2861-2865). Şairlərin əksəriyyəti bu mövzuda yazılmış əsərlərini «Saqınamə» adlandırmış, bəziləri isə irihəcmli məsnəvilərinin müəyyən bir hissəsini bu mövzuda yazmışlar. Məsələn, Nizaminin «İsgəndərnamə», Caminin «Xirədnəməyi-İsgəndəri», Ə.X.Dəhləvinin «Ayineyi-İsgəndər», S.B.Əfşarın «Fəthnameyi-Əbbasi» əsərlərinin müəyyən bir hissəsi saqınamə şəkilində yazılmışdır. Füzuli isə öz saqınaməsini «Yeddi cam» adlandırmışdır (128, III, 2276; IV, 2867, 2873, 2881, 2882, 2888).

Uğurlu xan Müsahib «Saqınamə» əsərində Kövsər saqisi İmam Əli əleyhissəlamı mədh etmişdir. Burada onun «Saqınamə»sindən bir hissəni filoloji tərcüməsilə bərabər təqdim edirik (211, 148^{a/b}; 212, 120^a; 213, 110^{a/b}).

روزی که می صاف ز میخانه در آمد

آتش زد و دود از دل ویران در آمد

تا چرخ چهارم ز صاف ریخت تجلی

پیمان ه خورشید ز خُمنان در آمد

گلزار صاف میکده از طلعت او شد

چون نـار خلیـل از دل بتخانـه در آمـد
در کـوش قـدح گـفت صـراحی دـو سـه حـرفی
خـون جـوش زد از دیـدهء پیمـانه در آمـد
هـر کـس کـه شـد آگـاه از آن نکـتـهء مخـفی
پروانـه صـفت بـر سـر افسـانـه در آمـد
بیخـود بـسـر پـرتـوان شـمع تجـلی
بـا بـال و پـر شـوق چـو پروانـه در آمـد
دامـاد نبـی شـیر خـدا سـاقی کـوثر
آن کـز کـرمش جـوش ز میخانـه در آمـد
مـر کـس کـه کشـید از کـف او جـام محبّت
سـر مـسـت بکـاشـانـهء جانـانـه در آمـد
آن شـاه سـواری کـه ز میخانـهء تحقـیق
بـا چـهرهء افـروختـه مردانـه در آمـد
از گـردش پیمـانهء او بـزم بـر افـروخت
نقـل مـی او سـبـحهء صـد دانـه در آمـد

دست کرمش جرعه فشان گشت چو هر سو
از پیر و جوان نعرهء مسـ تانه در آمد
صد شکر که ما تو بهاء دیرینه شکستیم
در پای خم افتاده همان باده پرسـ تیم

O gün ki, saf mey meyxanədən çıxdı,
Od vurdu və viranə ürəkdən tüstü çıxdı.

O, dördüncü fələyədək səfadan təcəlli etdi,
Günəşin peymanəsi xümxanədən çıxdı.

Onun tərəfindən meykədü saf gülzar oldu,
Sanki, Xəlilin odu bütخانənin ürəyindən çıxdı.

Qədəhin qulağına sürahi iki-üç söz dedi,
Qanı coşaraq, peymanənin gözündən çıxdı.

Hər kəs ki, o gizli nüktədən agah oldu,
Pərvanə kimi əfsanəni başa çıxdı.

Özünü bilmədən şam işığının üstündə göründü,
Şövlə, qəlbi və qanadları ilə pərvanə təki çıxdı.

Peyğəmbərin kürəkəni, Allahın aslanı, Kövsərin saqisi,
Onun kərəmi ilə meyxanədən çoxqu çıxdı.

Hər kəs ki, onun əlindən məhəbbət camını aldı,
Sərməst (öz) cananəsinin sarayına yetdi.

O bir şahsuvardır ki, meyخانənin təhqiqindən
Üzü nurlu-işıqlı, mərdanə çıxdı.

Onun peymanəsinin dolanmasından bəzm nurlandı,
Onun mey paylamasından yüz dənəli təsbeh yarandı.

Elə ki, (öz) kərəm əli ilə hər tərəfə şərab (su) səpdi
Qoca və cavandan məstanə nəre qopdu.

Yüz şükür ki, biz köhnə tövbəni sındırdıq,
Şərab küpünün ayağına düşmüş həmin badə pərəstlərik.

b. Divanın əsas məzmun istiqamətləri

Öncə qeyd edildiyi kimi, Müsahib klassik farsdilli divan ənənələrinin davamçısıdır və şair örnək olaraq Hafiz Şirazini qəbul edir. Bu cəhətdən onun divanında yer alan əsas məzmun istiqamətləri həmin ənənələrdən qaynaqlanar. Burada aşiqanə qəzəllər xüsusi yer tutur və şairin təsəvvüründə eşq anlamı dünyəvi və mənəvi qütbləri birləşdirir. Bir beytə nəzər salaq (211, 7a-b):

افتاده ام درکوی تو روی دلم برسوی تو

آخر خیال روی تو بـتـخـانـه می سازد مرا

Sənin küyünə düşmüşəm, ürəyimin üzü sənə tərəfdir,
Axırda sənün üzünün xəyalı məni bütخانə edər.

Digər beytdə ağıl-eşq qarşılaşması, eşqin üstünlüyü nəzərə çatdırılır (211, 104a):

ناصر این دیوانگان را پند چند

عقل اگر داری برو دیوانه باش

Naseh, bu divanələrə nə qədər nəsihət olar,

Əgər ağıl varsa, get (sən də) divanə ol.

Məhəbbət şöləsi şam kimi aşiqin vücuduna ki piltəsindən qalxır (211, 110b-111a):

شعله مهرت نه تنها از زبانم سر زند

رشته این شعله دارم در میانم همچو شمع

Sənin mehrinin şöləsi təkcə dilimdən baş vurmur,

Bu şölənin rıftəsi şam kimi mənim ortamdadır.

Başqa bir misal (211, 108b):

سوختم از غم مصاحب می کنم چون شمع بزم

با زبان آتشین احوال خود یک بار عرض

Qəmdən yandım, Müsahib şam kimi bəzm qururam,

Atəşin dil ilə bir dəfə öz əhvalımı ərz edirəm.

Gerçək aşiq canını sevgiliyə fəda etməyə hazırdır (211, 107b):

باختم در راه عشقت نقد عمرم هر چه بود

می دهم جانرا بیادت می کنم خود را خلاص

Sənin eşqinin yolunda nəğd ömrümü hər nə varsa verdim,

Səni yad etmək üçün canımı verər, özümü xilas edəcəm.

Məşuqun xal və xətti, qaşlara aşiqin qəlmini ram edir (211, 122a):

خال و خَطَّت بردند جان نیمی از این نیمی از آن
شد پاره دل زان ابروان نیمی از این نیمی از آن
Xal və xəttin canalldılar, yarı bundan, yarı ondan
O qaşlardan ürək paralandı, yarı bundn, yarı ondan

Aşiqin dərdi eşqdir, həkim buna çarə edə bilmir (211, 9a-b):

درد من عشقست کی سازد دوا با من حکیم
آه سرد و خون گرم و چشم تر سازد مرا
Mənim dərdim eşqdir, həkim nə vaxt dərman edər?
Mənim ahımı soyuq, qanımı qaynar, gözümü yas edər.

Eşq motivi varsa, burada bülbül və şam ilə müqayisə aparılır (211, 128b):

نواى بلبلان را گوش کردى در چمن یکشب
بيا پهلوى شمع و حرفى از پروانه هم بشنو
Bülbüllərin nəvasını bir gecə çəməndədinlədin,
Şamın yanına gəl və pərvanədən də bir söz eşit.

Şərab motivləri.

Klassik divan şeirində şərab motivləri önəmli yer tutur. Burada bir sıra ənənəvi surətlər diqqəti cəlb edir. Piri-muğan (211, 51a/b):

طریق پیر مغان از صلاح بیرون نیست
به خون دختر رز فتوی نوشته مباح
Piri-müğanın yolu düzlükdən (doğruluqdan) kənar deyil,
Tənək qızının qanı ilə yazılmış bir hökm mübahdır
(halaldır).

Başqa bir misal (211, 8a-b):

گلشن پیر مغان مامن درویشان است
که نم فیض چکد از بن هر تاک آنجا
Piri-muğanın gülşəni dərvişlərin sığınacağıdır,
Ki, orada hər tənəyin dibindən feyz suyu damlayır.

Rind, Cami-cəm, Səhba, Cəmşid kimi surətlər (211, 53a-b):

بجز رندان کسی احوال جام جم نمی داند
که هر ناقابلی کی محرم این راز می گردد
Cami-cəmin əhvalını rindlərdən başqa bir kəs bilməz,
Ki, hər naqabil nə zaman sirrin məhrəmi olar.

Digər beytdə səhər şərabının coşqusu elədir, sanki
Cəmşidin damarı meyın köpüyündə rəqs edir (211, 75b-76a):

جوش صهبای ازل نشاء باقی دارد
رگ جمشید هنوز کف می می رقص
Əzəl şərabının coşqusu əbədi nəşəyə malikdir
Cəmşidin damarı hələ meyın köpüyündə rəqs edir.

Mey və meyخانə quru zöhd və zahidə qarşı qoyulur (211, 58a-b):

زاهدا می نوش تا چشم یقینت و اشود
دیده هر کور در میخانه روشن می شود
Ey zahid, yəqin gözün açılana qədər mey iç,
Hər korun gözü meyخانada işıqlanır.

Rindin oturduğu xarabat zahiri təqva əlaməti olan xirqə və səccadəyə qarşı qoyulur (211, 66a-b):

آتش اندر خرقه و سجاده تقوی زند
در خراباتی که رندی جام یاحی می کشد
Əgər xərabatda bir rind “Ya Həyy” camı içərsə,
Təqva xirqəsi və səccadəsinə od vurur.

Meyخانə rəmz olaraq vəhdət məqamına işarədir, burada şah və gəda bərabər tutulur (211, 135a-b):

در این میخانه با شاه و گدا یکسان نظر کردم
سفال کاسه رندان بجوش جام جم بسته
Bu meyخانada şah və gədaya bərabər baxdım,
Rindlərin saxsı kasası Cəmşidin camı ilə cuşa gəlmiş.

Yenə piri-muğan və Cami-cəm surətləri diqqəti çəkir (211, 143b):

مرا ز پیر مغان این حدیث در گوش است
بنوش جام که در عیش جم زیان نکنی
Piri-muğandan bu hədis mənim qulağımdadır:

Cam iç ki, Cəmşidin eyşinə ziyan etməyəsən.

Aşiq adətən xarabat əhlinin hüzur tapdığı məkana üz tutur, burada zünnar dünyəvi hərislikdən qurtuluş rəmzidir (211, 50a):

دردیرمغان می طلبم یار و دیگر هیچ

دارم هوس حلقه زَنار و دیگر هیچ

Deyri-muğanda yar tələb edirəm və başqa heç (nə)

Zünnar həlqəsinə həvəsim var və başqa heç (nə).

Şair şərab motivlərində irfana meyl edir, məstlik burada zahirdən və surətdən xilas olmaq rəmzidir (211, 4a-b):

به مستی فارغم از عالم صورت به آب رز

زلوح سینه می شویم مصاحب نقش باطل را

Şərabın məstliyi ilə surət almindən azadam,

Müsahib, sinə lövhərindən batil naxışı yuyuram.

İrfan baxımından ürək dünyanı əks etdirən cam rəmzidir (211, 46b-47a):

جام جهان نما ست مصاحب بکیش ما

آیینہ دلی که ز یادش مصیقل است

Müsahib, bizim dinimiz dünyanı göstərən camdır,

Ki, ürək aynası Onu yad etməklə cilalanmışdır.

Ariflərin səcdəsi Haqqa yönəlir, onlar təcəlli nurunun şölsinə nəzər salır və ondan həyat alırlar (211, 91b-92a):

پرتو نور تجلی در نظر آورده اند
هر سجودی عارفان کامشب به مینا کرده اند
Təcəlli nurunun şöləsini nəzərə gətirmişlər,
Ki, bu gecə ariflər Minada səcdə etmişlər.

Rind və qələndər eşq aləmində cünun səhrasının
yolçusudur (211, 113b-114a):

کیست مصاحب چو من رند قلندر معاش
سالک دثت جنون بنده فرمان عشق
Musahib, kimdir mənim kimi rindi-qələndər tərzilən,
Cünun çölünün saliki, eşq fərmanının bəndəsi?

İrfan motivlərinə xas özəlliklər Müsaib qəzəllərinin
səciyyəvi məzmun qatlarını əhatə edir.

Qan nəfs rəmzidir və ağlamaqda gözdən çıxır. Nəfsdən
təmizlənməsən dəstəmaz və səcdə qəbul edilməz (211, 48b):

بی خون دیده سجده در آن در قبول نیست
لاف از صفای آب وضو می زنی عبث
Göz qanı olmadan Ona səcdə qəbul deyil
Dəstəmaz suyunun saflığından əbəz danışarsan.

İrfanda məşuq naz əhli, aşiq isə niyaz əhlidir. Məcnunun
gözü baxmasa, Leyli üzündə səfa olmaz (211, 40a-b):

بی دیده مجنون چه صفا در رخ لیلی
آرایش هر ناز تو در دست نیاز است
Məcnunun gözləri olmadan Leylinin üzündə nə səfa,
Sənin hər nazının bəzəyi onun niyazıdır.

Ürək gərək diqqəti məşuqa toparlasın, yəni vəhdətə meyl etsin, məşuqun saçı (zülf) kəsrət simvoludur, aşiqin diqqətini pozur (211, 102b):

با دل جمع ز جمعیت خود و ا ر ستیم
در پریشانی ما زلف پریشان تو بس
Ürəyin cəm halı ilə öz cəmliyimizdən qurtulduq,
Bizim pərişanlığımız üçün zülfünün pərişanlığı bəsdir.

Ürək şüşəsindən qan içmək – izzirab çəkmək deməkdir, aşiq gərək izzirab çəksin və peymanədən minnət götürməsin, eşq saflıq tələb edir (211, 105b):

خون خور از شیشه دل منت پیمانه مکش
صافی عشق طلب دردی جانانه مکش
Ürək şüşəsindən qan iç, peymanənin minnətini çəkmə
Eşq saflığı istə, cananənin dürdünü qəbul etmə.

Müsahib Hafiz kimi hiylə xirqəsini rədd edir, yalançı sufi-ləri qəbul etmir, mey və rüsvayçılığı bana qarşı qoyur (211, 26a):

چند پوشی خرقه تزویر را
ساغر می خور که رسوایی بس است
Hiylə xirqəsini nə qədər geyəcəksən,
Sağər meyi iç ki, rüsvayçılıq bəs edər.

Ömür bir anlıqdır və bir dirhəmə dəyməz; yəni ömrü mənalı keçirməsən heç bir dəyəri olmaz (211, 90b-91a):

روزی که دم دیگر برآید
این عمر به یک درم نیرزد
Bir gün başqa bir an gələr ki,
Bu ömür bir dirhəmə dəyməz.

Başqa sözlə, əgər nəfsdən xəbərin yoxdursa, keçən ömür günlərini bir-bir saymaq mənasızdır (211, 102b-103a):

می شمارد یک بیک ایام عمر رفته را
نیستی افسوس ای غافل خبردار نفس
Ömrün keçmiş günlərini bir-bir sayır
Ey qafil, əfsus ki, nəfsdən xəbərdar deyilsən.

Məscidə yetmək və nəsir üzərində oturmaq hələ iman sayılmır, çünki bütün zahiri cəhətlər rıya nişanəsidir (211, 52b-53a):

نیافت ز مسجد بغیر بوی ریا
کسی که رفت به بالای بوریا کستاخ
O kəs ki, utanmadan həsirin üstünə getdi,
Məsciddə rıya qoxusundan qeyri heç nə tapmadı.

İrfan əhli vaizə tənə ilə yanaşır, çünki vaiz eşq əhlinə yaman söyləyir. Aşıqlərə yaman söyləmək cəfadır (211, 110b):

زبان به زخم اسیران عشق تند مکن
برون مکن ز دهان خنجر جفا واعظ
Eşq əsirlərinin yarasına dilini tünd etmə,
Vaiz, cəfa xəncərini ağzından bayıra çıxartma.

İrfanda möhtəsib də zahid və vaiz kimi tənqidə məruz qalır, ona qarşı sağə və qədəh surət işlənir (211, 51b):

نقاب دختر رز برافکن ای ساقی
که خون خویش کند محتسب فدای قدح
Meyinə qızının niqabını götür at, ey saqi
Ki, möhtəsib, öz qanını qədəhə fəda edər.

Cami-cəm qədim İran padşahı Cəmşidin dünyada ayna kimi əks etdirən camıdır. İrfanqa ürək həmin ayna ilə müqayisə edilir. Arifin gözü isə öz nurunu sağərin eynəyindən alır (211, 21a-b):

از نظر تاملی توانی جام جم را بر مدار
دیده ما روشنی از عینک ساغر گرفت
Bacardıqca cami-Cəmi nəzərdən götürmə
Bizim gözümüz sağərin eynəyindən işıq aldı.

Ürək-ayna nasla örtülərsə, gərçəkliyi əks etdirməz, onu pak etmək lazımdır (211, 16a-b):

دل غبار آلوده نتوان داشت زاهد با قدح
میتوان ز آئینه دل پاک کردن زنگها
Zahid, qədəhlə toza bulaşmış ürəyi saxlamaq olmaz,
Ürək aynasından pasları pak etmək olar.

Öncə işarə edildiyi kimi, eşq əhli mənəvi şərabla dövrün ağır yükündən yüngülləşir, ağıl buna çarə edə bilməz (211, 3a-b):

ساقیا دیگر مصاحب زیر بار عقل ماند

تا سبکبارم کنی رطل گران باید مرا

Ey saqi, Müsaib artıq ağıl yükünün altında qaldı,

Yükümü yüngülləşdirmək üçün ağır cam lazımdır.

İrfan əhli aşiqdir, o, eşq ilə diridir, bunsuz həyatın heç bir dəyəri və mənası yoxdur (211, 110a):

عاشقم عاشق مصاحب می سرایم آشکار

زنده بی عشق بودم ای مسلمانان چه خط

Aşiqəm aşiq, Musahib aşkar nəğmə qoşuram,

Eşqsiz diri oldum, ey müsəlmanlar bu nə yazı.

Şair əvvəllər zöhdə meyl etdiyini söyləyir, ancaq müqlərin zəngi-çağırışı onun yaxasını tutur (211, 6b):

من در سر زهد بودم اما

ناقوس مغان گرفت ما را

Mən zöhd (pəhrizkarlıq) üstündə idim, amma,

Müqlərin zəngi bizləri yaxaladı.

3.4. Divanın bədiyyat düzəni

Öncə qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan filologiyasında Sovetlərdən bəri divan ədəbiyyatında işlənən bədii surətlər və poetik qəliblər yunan-Avropa nəzəri sisteminə uyğun təhlil edilmiş və Şərq poetikasının kateqoriyaları bir növ unudulmuşdur və yalnız son dövrlərdə bu sahə üzrə ilkin qaynaqlar əsasında tədqiqat işləri diqqəti cəlb edir (32a; 49). Bu barədə geniş bəhs açmadan Müsaibin divanında işlənən

əsas bədiyyat qəlibləri haqqında yığcam şəkildə məlumat verilir və bu nümunələr şairin poetik məharətini nümayiş etdirir.

Təşbih

Şairin işlətdiyi təşbihlər əsasən klassik ənənəvi poeziyaya xas cəhətləri ehtiva edir:

Zülf-ilan (211, 106a-b):

تا خطّ از دور عذارش سبز شد
زلف او چون مار می پیچد بخویش
Elə ki, üzünün ətrafında xətt təzələnir,
Onun zülfü ilan kimi özünə dolanır.

Üz (surət) – ayna (211, 105b-106a):

چه عجب گر ز نزاکت نتوانی دیدن
صورت خویش در آینه به زیبایی خویش
Əgər nəzakətdən görə bilmirsənsə, nə əcəb,
Aynada öz surətini öz gözəlliyinlə

Qaşın tağı – mehrab (211, 102b):

طاق ابروی تو محراب جگرسوختگان
قبله اهل نظر چاک گریبان تو بس

Sənin qaşlarının tağı cigəri yananların mehrabıdır,

Nəzər əhlinin qibləsi üçün sənin çəki-giribanın yetər (bəsdir)

Şair gizli təşbih növü işlədir və bu bədii cəhətdən daha gözəldir.

Üz-gül-tumar (211, 109b):

مصرع پیچیده بود است از راز دلم

خوانده ام طومار زلف را سراسر گل غلط
Misralar dolaşdı, ürəyimin sirrindən
Zülfün tumarını oxudum, başdan-başa gül, yalan

Qoşa şəkində işlənən gizli təşbih daha maraqlıdır (211, 131b-132a):

کو دل از مایه تار باید زلف و خال
هرزه دام و دانه بر عنقا منه
Saç və xaldan ürəyimiz qaranlıq olmalıdır,
Boş yerə ənqa üçün tor və dən qoyma

Beytdə saç və xal tor və dənlə müqayisə edilir, ürək (del) və ənqa arasında isə xəyali təşbih əlaqəsi vardır. Digər beytdə saçın qoxusu ilə badi-səba arasında əlaqə qurulur (211, 35a):

غنچه را از بوی زلفت جامه بر تن پاره کرد
در چمن این راز را باد صبا بنهفت و رفت
Sənin zülfünün ətrindən qönçə paltarı yırtdı,
Badi-səba bu sirri çəməndə gizlətdi və getdi.

Bu beytdə qanla dolu ürək şərabla dolu qədəhlə (sağər) müqayisə edilir ki, maraqlı bənzətmədir (211, 45b-46a):

در سینه ما دلست پر خون
درد ست تو ساغر شراب است
Bizim sinəmizdə qanla dolu ürəkdir,
Sənin əlində şərabla dolu qədəhdür.

Bədii təsvir yolu ilə yaranan təşbih əlaqəsi mürəkkəb məzmunu malikdir. Kipriklərdən üzə tökülən qanlı yaş qələmin kağız üzərində cızdığı yazı kimidir (211, 94b):

زهر نگاه تو صد دفترست کلک مرا

نها ده چون مژه بر چشم خونفشان کاغذ

Sənin hər baxışından mənim qələmimin yüz dəftəri var,

Sanki kiprik qansaçan gözlə kağıza toxunmuş

Ənənəvi poetik düşüncədə məşuğun gözəlliyi adətən təbiət ünsürlərindən üstündür. Həmin üstünlük müxtəlif üsullar ilə verilir (211, 106a-b):

نو نihal من چو در گلش رود

سرو در گزار می پیچد بخویش

Mənim yeni nihalım gülşənə gedəndə

Şərv gūlzarda öz-özünə bükülür

Yeni nihal məşuqun istiarəsidir, o, çəmənə gəzintiyə çıxanda şərv ağacı utandığından öz-özünə bükülür. Başqa bir misal (211, 80b-81a):

از لب لعل تو ای غنچه ناز

آب حیوان ز نظر پنهان شد

Sənin ləl al dodağından, ey naz qönçəsi,

Əbədi həyat suyu nəzərdən gizləndi

Dodaq ləl ilə müqayisə edilir, onun müqabilində dirilik suyu utanaraq gizlənir. Daha bir maraqlı nümunə (211, 7b-8a):

گرتو ز روی خو یشتن برقع ناز واکنی
زرد کند خجالتت گونه آفتاب را
Əgər sən naz rübəndini öz üzündən açsan
Xəcalətdən günəşin yanaqları saralar.

Məşuq üzündən naz örpəyini götürsə, günəş saralar. Bu beytdə isə məşuğun teli ilə zəncir arasında təşbih əlaqəsi qurulur (211, 71a):

دلم دیگر هوای طره جانانه دارد
که زنجیر جنونم ناله مستانه دارد
Ürəyimdə cananə türəninin havası vardır
Ki, cünun zəncirimmin məstanə naləsi vardır.

Məcaz yolu ilə yaranan təşbihlər daha incə məna ifadə edir: naz sağəri və busə camı bu qəbildəndir (211, 12a-b):

چشم او پر کرده هر دم ساغر ناز آفرین
آرزوی مالِ بابا کرده جام بوسه را
Onun gözü hər an naz sağərini doldurmuş, əhsən!
Bizim arzumuz busə camını ağzına qədər doldurmuş

Şair öz halının pərişanlığını məşuqun saçı ilə müqayisə edir və zərif bir bədii tablo yaradır (211, 7a-b):

در تاب زلفش خفته ام زان رو چنین آشفته ام
صد قصّه بیخود گفته ام افسانه می سازد مرا

Sənin zülfünün buruğunda yatmışam, o üzdən belə pərişanam,

Bihudə yüz qissə demişəm, əfsanə edər mənə

Xəyali təşbih bəzən çətin anlaşılır; saçın əyilərək üzdən yana tökülməsi hicran gecəsinin bitərək sübhün açılmasına işarə edir. Saç sanki qara örtük kimi üzü örtür, gecə də gündüzü pərdələyir (211, 8b):

زوال زلف را دیدم ز خطّ امیدم افزون شد
که نماید خدامارا زوال شام هجران را
Zülfün zavalını gördüm xəttindən ümidim daha çox oldu
Ki, Allah bizə hicran gecəsinin zavalını göstərsin

Məşuqun camalı aynadan daha parlaq və daha gözəldir (211, 53b-54a):

پیش جمال آن گل آینه رو ندارد
از بهر آنکه رویی مانند او ندارد
O gülün cəmalı qarşısında aynanın üzü yoxdur
Ona görə ki, onun kimi bir üz yoxdur

Aşağıdakı beytdə dodaq yaquta bənzədilir, təbəssüm isə dişlər ilə əriyən şəkər ilə müqayisə edilir (211, 106b):

به یاقوت لب از آه زناکت راه اگر یابد
تبسم آب گردد چون شکر بر گرد دندان
Yaqut dodağa nəzakətli ah əgər yol tapsa,
Dişlərinin ətrafında təbəssüm şəkər kimi əriyər

İstiarə

Öz mənə incəliyi və gözəlliyinə görə istiarə daha təsirli vasitədir. Müsahibin qəzəllərində ənənəvi istiarələr çoxdur.

Ləl – dodaq (211, 14b):

اگر از لعل نوشیش تبسم غنچه بگشاید
ز خجلت در جبین گل عرق گردد گلاب آنجا
Əgər onun nuş ləlindən qönçənin təbəssümü açılsa,
Orada xəcalətdən gülün alında gələb tər olur

Sərv – boy (211, 73a):

از نهال قامتش عین حقیقت شد عیان
سرو من خود را میان چشم من می پرورد
Onun gənc qamətindən həqiqətin gözü aşkar oldu,
Mənim sərvın özünü öz gözünün qarşısında bəsləyir

Nərgiz – göz (211, 70a):

مستست و زیر کاسه او نیم کاسه است
در بزم می ز نرگس مستش حذر کنید
Məstdir və onun kasasının altında yarım kasa vardır
Mey bəzmində (onun) məst nərgizindən həzər edin
(çəkinin)

Təzə gəlinlər – çiçəklər (211, 98a-b):

جامه هر برگ را بر گونه دیگر گرفت
نو عروسان گلستان را حلل دارد بهار
Hər yarpağın paltarı yanağından başqa cür oldu
Gülüstanın təzə gəlinləri üçün baharın təzə paltarı vardır

Təşxis

Zəngin bədii təsir gücünə malik poetik vasitələrdən biri təşxis sənətidir. Burada insana xas xüsusiyyətlər təbiətə köçürülür. Misallara müraciət edək (211, 111a-b):

ما و بلبل هر دو می نالیم به هر نو گلی
می کند باد صبا بیجا در این گلشن نزاع
Biz və bülbül hər ikimiz bir təzə gül üçün nalə çəkirik,
Badi-səba bu gülşəndə yersiz (hədər yerə) qovğa edir

İnsanın naləsi bülbülə, onun qovğası isə səba yelinə nisbət edilir. Başqa bir misal (211, 111a-b):

دیده نرگس پر از اشک شبنم در چمن
تا زبان آورده بیرون سوسن از بهر وداع
Çəməndə nərgizin gözü şəbnəm şəhi ilə doludur,
Süsən (zanbaq) vidalaşmaq üçün dilini çıxarmışdır.

Göz yaşı insanda və canlılarda olur, ancaq nərgiz gülünün də şəhdən göz yaşı vardır. Digər maraqlı bir nümunə (211, 103b):

آتش به عند لیب زند گل زخنده ها
ابر چمن را بگریه سراپد که باز بس
Gül öz gülüşləri ilə bülbülə atəş vurur,
Bulud çəmənə ağlayır ki, yetər!

Ağlamaq insana xas cəhətdir ki, bu beytdə buluda aid edilir. Bu beytə nəzər salaq (211, 79a-b):

عروسی گل و بلبل صبا تهیه گرفت
چمن حنا بکف لاله زار می مالد
Səba gül və bülbülün toyuna hazırlıq görür,
Çəmən lələzarın əlinə həna yaxır

Gül və bülbülün toyu incə təşxis sənətidir, toy mərasimində həna yaxarlar, lələzar – lələ dolu yerdir, rəngi qırmızıdır, sanki çəmən onun əlinə həna yaxıb. Bu həm də xəyali təşbihdir.

Digər beyt isə bu mənzərənin davamı kimi təsvir edilir (211, 57b):

شانه زد دست صبا زلف عروسان چمن
سرو هم دیگر بار بر سرکشی ناز آمد
Səbanın əli çəmən gəlinlərinin saçını daradı,
Sərv də yenə başını dik tutaraq nazlandı.

Səbanın çəmən gəlinlərinin saçın daraması təşxis sənətidir. Çəmən gəlinləri isə kinayə olaraq gül-çiçək deməkdir. Başqa bir beyt (211, 81b-82a):

بشنجرف سرشکم مینویسد کلک مژگانم
ز مکتبخانه طفلی چنین قابل نمی آید
Müjgan qələmim qırmızı yaşımla yazar,
Məktəb uşağında belə istedad ola bilməz

Kiprik qələmlə müqayisə edilir, onun qanlı yaş tökməsi isə rəngli yazı kimi təsvir edilir.

Bir beytdə isə gülün açılması insana xas gülüşlə, yağmur isə buludun naləsi kimi verilir. Bahar yağmuru ağlamaq kimi göz önündə canlanır (211, 98a-b):

خنده گل ناله ابر از زمین تا آسمان
همچو مستان گریه های بی محل دارد بهار
Gülün gülüşü, buludun naləsi Yerdən Göyə qədər
Baharın məstlər kimi yersiz ağlamağı var.

Bu beytdə çəməndəki sərv, bülbülün dimdiyində olan nəgmə insan kimi rəqs edən halda təsəvvür edilir (211, 107b-108a):

کدام سرو چمن شد بیوستان رقص
که نغمه گشت بمنقار بلبلان رقص

Hansı çəmən sərvi bustanda rəqqas oldu
Ki, bülüllərin dimdiyində nəğmə rəqqas oldu.

Məcazlar

Şərq poetikasında geniş işlənən poetik qəliblər arasında məcazlar önəmli yer tutur. Bu beytdə eşq qəminin dağı məcazdır; söhbət izzirabdan gedir (211, 119a):

بجز داغ غم عشقت چه دارم
در این محنت سرا مسرور باشم
Sənin eşq qəminin dağından başqa nəyim var
Ki, bu möhnət sarayında şad olum?

Bu beytdə ürək sirrini yazmaq (göz yaşı ilə) məcazdır. Burada eyni zamanda təşbih vardır (211, 55a-b):

پی تحریر راز دل زمزگان خامه بس باشد
نگاه حسرت عاشق بسویش نامه بس باشد
Ürək sirrini yazmağa müjgan qələm bəs olar,
Aşiqin həsrətli baxışı ona tərəf məktub (kimi) bəs olar.

Ahın kəməni kimi təsəvvürü məcazdır, ah tüstü kimi qıvrılır və kəmənd kimi sevgilinin şux qəddinə dolaşır (211, 8b):

کمند آه من پیچده زان سان بر قد شوخی
که پیچد سرو نازی بر قد خود عشق بیجان را
Mənim ahımın kəməndi onun şux qəddinə elə dolanmış,
Sanki bir sərvi-naz öz qəddinə cansız eşqi bükər.

Aşağıdakı beytdə məşuğun üzünün xayalından pay almayan ürək məcaz yolu ilə viranə ilə müqayisə edilir (211, 110a):

هر دلی کان بی نصیب است از خیال عارضت

در حقیقت خانه ویران واز ویران چه حظّ
(Sənin) üzünün xəyalından nəsibsiz olan hər bir ürək
Həqiqətdə viran evdir və virandan nə həzz almaq olar.

Digər beytdə ürək dükanı ifadəsi xəyali məcazdır. Sevdə sözü isə həm sevdə, həm də al-ver mənası bildirir (211, 50a):

هر جا در دکان دلی را که گشود یم
سودای تو دیدیم ببازار و دگر هیچ
Hər yerdə ki, ürək dükanının qapısının açdıq
Bazarda (təkcə) sənin sevdanı gördük və başqa heç nə.

Başqa bir beytdə saqinin pəncəsi ifadəsi məcaz sənətidir (211, 3a):

بهار آمد که دیگر ساغر عشرت شود پیدا
ز شاخ پنجه ساقی گل صحبت شود پیدا
Bahar gəldi ki, artıq işrət sağəri peyda olsun,
Saqinin pəncəsində gülün söhbəti peyda olsun.

Zərif məcaz nümunələrindən biri “həya bağı” ifadəsidir (211, 95a-b):

ای خوش آن حسن که در باغ حیا خرم شد
گل فروشی نکند تا نشود خار نظر
Xoş o hüsnün (halına) ki, həya bağında xürrəm oldu,
Tikana nəzər salmayan gül sata bilməz.

Aşağıdakı beytdə isə iki məcaz sənəti işlənmişdir: ürək Yu-sifi və Misir vüsalı. Burada incə işarə vardır (211, 25b-26a):

یوسف دل کامران میگردد از مصروصال
گر ز زندانخانه چاه ذقن یابد نجات
Əgər çənədəki çuxurun zindanından nicat tapsa,

Ürək Yusifi Misir vüsəlini ilə kama çatar.

Bəzən məcaz sənəti bənzətmə yolu ilə qurulur. Bu beytdə “ürək bülbülü” ifadəsində ürək ilə bülbül arasında xəyali təşbih əlaqəsi vardır (211, 3a-b):

آتشی از نوگلی بر عند لیب دل زد م

در پر پروانه امشب آشیان باید مرا

Yeni acılmış bir güldən ürək bülbülünə od vurdum,

Bu gecə mənə pərvanənin qanadında yuva lazımdır.

Bir beytdə qeyri-adi məcaz işlənilib: Sübhün saç. İkinci mısradə isə “günəşin sübhün saçını daraması” təşxis sənətidir (211, 51b-52a):

عنبرتر میچکد از موی صبح

شانه زد خورشید د رگیسوی صبح

Sübhün saçlarından təzə ənbər çəkilir,

Çünki günəş sübhün saçını daradı.

Başqa bir beytdə “lalənin sağəri” ifadəsi yenə xəyali təşbih əlaqəsi üzərində qurulan məcazdır (211, 105b-106a):

ساغر لاله ز خون دل من لبریز است

داغها سوخته ام درد ل شیدایی خویش

Lalənin sağəri ürəyimin qanı ilə ağzına qədər doludur,

Yanmış yaralarım öz dəlicəsinə vurğun ürəyimdədir.

Kinayə

Şərq poetikasında məcazla yanaşı kinayə sənəti geniş işlənən vasitələrdən biridir. Bunlar bir-birinə yaxın olsalar da, aralarında incə mənə fərqi vardır; məcazda həqiqi mənə bir növ

unudulur, kinayədə isə həmin məna qalır, ancaq diqqət gizli mənaya yönəlir (211, 99b):

خواستم راز دل غمگین نویسم سوی تو
دود دل از خامه در تحریر بر می آید هنوز
Qəmgin ürəyimin sirrini sənə yazıb göndərmək istədim,
Ürəyimin yazısı hələlik qələmdən tüstü kimi çıxır.

Verilən beytdə “ürək yazının qələmdən tüstü kimi çıxması” kinayədir. Başqa bir beytə nəzər salaq (211, 104a-b):

تو با این جامه گلگون اگر سیر چمن داری
فتد البته از رشک تو بر سرو روان آتش
Şən bu gülgün paltarla əgər çəmənin seyrinə çıxsan,
Sənin qısqanlığından sərvî-rəvana, əlbəttə, atəş düşər.

Sərvî-rəvana atəş düşmək, qısqanlıqdan qəzəblənmək mənası bildirir. Aşağıdakı beytdə daha zərif kinayə sənəti işlənib: eşq leysanından göz yaşı gövhərə dönür, göz isə deryadan bac alır, çünki deryada olan gpvhər aşiqin göz yaşı ilə yaranıb (211, 24a):

گوهر است اشک من از نیسان عشق
دیده ام باج از کف دریا گرفت
Mənim göz yaşım eşq leysanından gövhərdir,
Gözlərim isə deryanın içindən bac alır.

Digər beytdə “gül qönçəsinin paltarını parçalaması” ifadəsi ənənəvi kinayə sənətinə bariz nümunədir, onun mənası isə qönçənin açılması deməkdir (211, 56b):

چه بلایی که ز شوق لب جان پرور تو
غنچه گل بچمن جامه دریدن گیرد
Nə bəladır ki, sənin canpərvər dodağının şövgündən,

Gül qönçəsi çəməndə paltarını parçalamaq istəyir.

Başqa bir beytdə “sufinin öz xırqəsini parçalaması” ifadəsi yer alır ki, bu hərəkət riyakarlığa qarşıdır (211, 105b-106a):

صوفی از نشاء ساغر اگر آگاه شود

بدر خرقه تذویر برسوایی خویش

Sufi əgər şərabın nəşəsindən agah olsa,

Öz rüsvayçılığından hiylə xırqəsini yırtar.

Bu beytdə “xəncərdən su içmək” ifadəsi gizli kinayə sənətidir, mənası yaralanmaqdır (211, 5b):

تشنه بودم در میان عاشقانش خورده ام

آبی از شمشیر آن قاتل که می سوزد مرا

Susuz qaldım (onun) aşıqləri arasında, içdiyim isə

O qatilin xəncərindən sudur ki, məni yandırır.

Eyham

Eyham sənəti klassik poetikada məna incəliyi yaradan, gizli işarə ilə məna keçidi yaradan ənənəvi vasitələrdən biridir. Aşağıdakı beytdə hicran qəminin dağı ilə lalə üzərindəki xal arasında incə məna keçidi vardır (211, 50a):

از داغ غم هجر تو درگلشن حسرت

خواهم که ز نم لاله را بد ستار و دگر هیچ

Gülşən həsrətində sənənin hicran qəminin dağından,

İstəyirəm ki, laləni əmmamə tək taxım, başqa heç nə!

Digər beytdə xətt yazı mənası bildirir, ancaq burada dodaq üzərindəki cizgi nəzərdə tutulur və incə məna keçidi yaranır (211, 125b):

در لبش از خط نوشت نسخه بیماریم

تقویت دل نمود شربت ریحان او

Dodağındakı xətlə xəstəliyimin (dərman) nüsxəsini yazdı,

Onun reyhanının şərbəti ürəyə qüvvət verdi.

Başqa bir beytdə lalə ilə qanlı kəfən arasında zərif mənə keçidi qurulmuşdur ki, eyham sənətidir (211, 5a-b):

در سرت دیگر نمی دانم مصاحب شور کیست

داغ دل چو لاله خونین کفن بینم ترا

Başında Müsaib, başqa kimin eşqi vardır, bilmirəm?

Səndə lalə kimi ürək dağı ilə kəfəni qanlı görürəm.

Digər beytdə isə sürmə tozu ilə müşk, ahu ilə naz gözü arasında mənə keçidi diqqəti cəlb edir (211, 73a):

در غبار سرمه خوابانده است چشم ناز را

آهوی چین را در آن مشک ختن می پرورد

Sürmə tözunda naz gözünü yatızdırmışlar

Çin ahusunu o Xütən müşgündə bəsləyirlər.

Təlmih

Təlmih sənəti hər hansı bir hadisə qissə və hekayəyə olan işarədir, həmin hekayənin məğzini bilmədən şairin məqsədini anlamaq olmur. Bir qismi Qur'an qissələrindən qaynaqlanan bu beytə nəzər salaq (211, 123b-124a):

در تن یوسف گران آمد محبت از رشک

بی سبب کی چاک زد دست زلیخا پیرهن

Qısqanlıqdan Yusifin bədəninə məhəbbət ağır gəldi,

Züleyxanın əli nə zaman səbəbsiz könəyi çırdı.

Beytdə Yusif və Züleyxa qissəsinə işarə vardır. Başqa bir beytdə İsanın (Ruhullah) həyat vermək fəzilətinə işarə edilir (211, 77a):

لبش گویی که در وقت تکلم
دم جان بخش روح الله دارد
Danışiq vaxtı onun dodağı sanki,
Ruhullahın can bağışlayan nəfəsidir.

Aşağıdakı beytdə yenə İsa peyğəmbərin nəfəsi ilə can bağışlamaq sifətinə işarə diqqəti cəlb edir (211, 42a):

معجز عیسی بالبت شد نهان
حرف تو و حرف مسیحاییکست
İsanın möcüzəsi dodaqlarında gizləndi,
Sənin sözün və Məsihanın sözü birdir.

Bir beytdə məşhur “Mahmud və Əyaz” qissəsinə işarə edilir (211, 40 a-b):

در خاک نشان نیست ز آوازه محمود
آن طنطنه در سلسله زلف ایاز است
Torpaqda Mahmudun şöhrətindən nişan (əsər) yoxdur,
O təntənə Ayazın zülfünün zəncirindədir.

Digər beytdə Babildə Harutun etdiyi sehirə işarə edilir (211, 36a):

در زرخدان هند وی خال تو از بس ساحری
همچو هاروت آمد و جادو چه بابل گرفت
Sənin zənəxdanında hindu xalın o qədər sehirlidir ki,
Gör necə Harut kimi gəldi və cadu ilə Babili tutdu.

Aşağıdakı beytdə yenə Yusif qissəsinə işarə edilir (211, 26b):

آنکه آراست جمال تو بمعموری مصر
یوسف خال تو از چاه زندان آویخت
O ki, sənin cəmalını Misiri abad etməklə bəzədi,
Sənin xalının Yusifi çahı-zənəxdandan asıldı.

Bu beytdə isə Hüseyn Mənsur Həllacın dara çəkilməsinə işarə vardır (211, 16a-b):

سر بلندیها ی منصو راست دار عاشقی
نام خود نتوان کردن بزیر سنگها
Aşiqliyin dar ağacı Mənsurun başucalığıdır,
Öz adını daşların altında gizlədə bilməz.

Digər beytdə Yusif və Züleyxa qissəsi xatırlanır, birinci abırından zindana düşür, ikincisi isə nəfsi vəsvəsə rəmzi kimi çıxış edir, ona görə ikincini uzaqlaşdırmaq tələb edilir (211, 96b):

از خیال خود زلیخای هوس را دور کن
از برای یوسف خود کنج زندانی بخر
Züleyxa həvəsini öz xəyalından uzaqlaşdır,
Öz Yusifin üçün zindan küncünü al.

Aşağıda isə birinci misrada rəssam Maninin hünərinə, ikinci misrada isə Babilin sehrinə işarə vardır (211, 109b):

نزد خط عنبرینت شیوه مانی عبث
پیش چشم سحرسازت جادوی بابل غلط
Ənbər xəttinin yanında Mani üslubu əbəsdir,
Sehrli gözlərinin yanında Babil cadusu yalandır.

Bu beytdə isə incə bir poetik lövhə təsvir edilir: məşuq uca boyu ilə səhnəyə gəlsə, qiyamət aradan qalxar. Belə olduqda sorğu-sual necə olar (211, 74a-b):

نمی دانم حساب و پرسش فردا چسان باشد

قیامت از میان خیزد چو آن بالا بلند آید

Bilmirəm sabah hesab və sorğu necə olacaq,

Əgər o ucaboylu gələrsə, qiyamət aradan qalxar.

Başqa beytdə işarə ilə Musanın əlinin işığı məşuqun nurundan, Yusifin abır-həyası isə onun çənə çuxurundan yaranmış kimi təsəvvür edilir (211, 77b-78a):

دست موسی روشن از روی د رخشان تو بود

آب روی یوسف از چاه زنخدان تو بود

Musanın əli sənin parlaq üzündən işıqlandı,

Yusifin üzünün hayası sənin zənəxdanından oldu.

Digər beytdə Qur'anda keçən İbrahim Xəlilin oda atılması, ancaq həmin atəşin gülzara çevrilməsinə işarə edilir (211, 104a-b):

عذار آتشینت عاقبت گلزار شد از خط

نشسته خال تو همچون خلیل الله در آن آتش

Xəttin (təsirindən) atəşli üzün sonda gülzar oldu,

Sənin xalın da Xəlilullah kimi o atəşin içində oturub.

Hüsni-təlil

Bu elə bir sənətdir ki, onun vasitəsilə şeirə bədii gözəllik verilir. Hər hansı bir hadisənin səbəbi gerçək yolla deyil, xəyali üsul ilə açıqlanır ki, bu da beytin mənasına incəlik bəxş edir (211, 64b):

کردند فدیہ خون مصاحب به تیغ ناز

یارب حالشان که چومستانه ریختند

Naz xəncəri üçün Müsaibin qanını fidyə etdilər,

Ya Rəbb! Halal olsun ki, məst-məstanə tökdülər.

Məşuqun naz xəncəri ilə tökülən qan fidyə sayılır, özü də bunu məstanə halda edirlər. Bu beytə nəzər salaq (211, 110b-111a):

در طریق عشق میبازم سرخود هر زمان

در میان عاشقان روشن از آنم همچو شمع

Eşq yolunda hər zaman öz başımı uduzuram,

O səbəbdən aşıqlər arasında şam kimi işıqlıyam.

Şam başdan yanaraq işıq saçır, aşiq də şam kimi eşq yolunda başını qurban verməklə işıqlanır başqa bir beyt (211, 73a):

شد مصاحب کشته تیغ تو همچون لاله باز

داغ سودای تو درخونین کفن می پرورد

Müsaib yenə lalə kimi sənin qılıncının ölüsü oldu,

Sənin sevdanın dağını qanlı kəfən (içində) bəsləyir.

Lalə qan rəngində olur, məşuqun xəncəri ilə ölən aşiq (Müsaib) lalə kimi qanına – yəni kəfənə bürünür. Bu beytdə kağız üzərində yazı onun həyat tapması kimi təsəvvür edilir, şair sevginin o xəttindən həyat tapdığı kimi, kağız da qələm ilə cana gəlir (211, 94b):

مصاحب از خط مشکین تو حیات گرفت

چنانکه یافته از کلک من روان کاغذ

Müsaib sənin müşgin xəttindən həyat aldı,

Neçə ki, kağız mənim qələmimdən can tapmış.

Başqa beytə nəzər salaq (211, 81b-82a):

Yarın məclisində manqal qalanır, kabab bişirilir, ancaq bu məclisdə aşiqin yanmış ürəyinin qoxusu gəlir:

نمی دامنم بیزم یار در منزل چه می سوزد
چه جزبوی دل عاشق از آن محفل نمی آید

Yar məclisində manqalda nə yanır, bilmirəm,

O məclisdən aşiqin ürək qoxusundan başqa şey gəlmir.

Bu cür səbəb-nəticə əlaqəsi bədii deyimə xüsusi gözəllik verir (211, 82b-83a):

بسکه برزلفش مصاحب کرد از حسرت نگاه
عاقبت مژگان بدور دیده او شانه شد

Müsaib həsrətlə onun zülfünə o qədər nəzər saldı ki,

Nəticədə kirpiklər onun gözünün ətrafında daraq oldu.

Başqa beytə diqqət yetirək: aşiqin gözü o qədər ağlayır, onun suyundan eşq bağında sevgilinin qəddi kimi nihal cücərir (211, 138b-139a):

چندان گریست چشمم کز آبیاری او
در باغ عشق شد سبز همچون قند نهالی

Gözüm o qədər ağladı ki, onun suyu ilə

Eşq bağında sənin qəddin kimi fidan göyərdi.

Ləffü nəşr

Bu sənət birinci misrada verilən iki sözün ikinci misrada mütənasib şəkildə açıqlaması ilə yaranır, həmin sözlər təkrarlanaraq, yaxud gizli bənzətmə əlaqəsi ilə işlənir. Bir beytə nəzər salaq (211, 110a-b):

چون ابر کز آفتاب گل چید
از روی تو شد نقاب محظوظ

Elə ki, bulud günəşdən gül dərdi,
Sənin üzündən niqab həzz aldı.

Beytin birinci misrasında işlənən əbr (bulud) və aftar (günəş) sözləri ikinci misrada ruy (üz) və niqab kimi əks sıra ilə gizli təşbih əlaqəsi yaradır (211, 109b):

عارض و گفتار و چشم و زلف و بو بی نسبت است

گل غلط بلبل غلط نرگس غلط سنبل غلط

Üzü, sözü, gözü, zülfü və ətri misilsizdir,

Gül yalan, bülbül yalan, nərgiz yalan, sünbül yalan.

Birinci misrada üz, söz, göz, zülf sözləri ikinci misrada müvafiq olaraq gül, bülbül, nərgiz və sünbül sözləri ilə gizli təşbih əlaqəsi yaradır. Digər beytə diqqət yetirək (211, 127b-128a):

ز رخسار و قدش در باغ گفتم

که گردد سرو گل شرمندۀ او

Bağda onun üzü və qəddi barədə dedim,

Ki, sərv və gül ondan utanırlar.

Oxşar ikili müqayisə bu beytdə verilir (211, 30b):

خوش نماید در نظر ز ابر پریشان آفتاب

زیر گیسو عارضت پیدا و پنهان خوش نماست

Dağınıq buluddan (çıxan) günəş görə xoş görünür,

Üzün saçının altında gizli və aşkar xoş görünür.

Birinci misrada işlənən iki söz-üz və qədd, ikinci misrada əks sıra üzrə sərv və gül ilə qarşılaşdırılır. Oxşar müqayisə düz sıra üzrə verilir (211, 86b):

مگراز قامت و رخسار تو آگاه نبود

باغبان تربیت سرو گل نسرین کرد

Məgər sənin qamət və rüxsarından agah deyidi,

Bağban sərv və nəsrin gülü bəsləyib yetişdirdi.

Birinci misra – qamət və rüxsar,

İkinci misra – sərv və gül.

Aşağıdakı beytdə təşbih üzərinə qurulan və əks sıra ilə verilən ləffü nəşr sənəti işlənib (211, 124a-b):

طییدنهای دل بین اشکباریهای چشم را

چه بحر اشتیاق است این چه موج اضطراب است این

Yaş axıdan gözlər arasından ürək döyüntülərin gör

Bu nə şövq dənizi, bu nə izzirab dalgasıdır.

Ürək döyüntüləri – göz yaşı,

Şövq deryası – izzirab dalgası.

Digər beytdə isə həmin sənət düz sıra ilə işlənir (211, 124b):

شب قدر است گیسویت رُخت انوار فیض او

زچاک ابرمشکین یا فروع آفتاب است این

Saçların qədr gecəsidir, üzün onun nur mənbəyi (feyzi),

Bu, qara bulud parçasın, yoxsa günəş işığıdır...

Saç – üz,

Qara bulud – günəş.

Təzad

Şərq poetikasında ənənəvi qəliblərdən biri təzad sənətidir və Müsahib Gəncəvinin qəzəllərində həmin sənətin rəngarəng nümunələri işlənmişdir. Misallara nəzər salaq (211, 51b):

زیارت در میخانه می کنم ز آن رو
که سر به شاه نیارد فرو گدای قدح
O səbəbdən meyخانə qapısını ziyarət edirəm
Ki, qədəhin gədəsı şaha baş əymir.

Beytdə zərin təzad işlənib: qədəhin gədəsı və şah Qəqəhin gədəsı rind və arıfdir, o isə heç vaxt məqam sahibi olan kimsəyə baş əyməz. Başqa beytdi niş (nestək) və nuş arasında təzad əlaqəsi qurulub (211, 122a):

در سینه دارم دفتری از نیش و نوشت ای پری
اوراق دل بر چین بخوان نیمی از این نیمی از آن
Sənin nestər və nuşuadan sinəmdə bir dəftər var, ey pəri,
Ürək vərəqlərini sıraya düz oxu! Yarı bundan, yarı
ondan.

Aşıqın sanəsi dəftərə bənzəyir, ürək səhifələri vərəq-və-rəqdir; yarisı sevgilinin xoş sözü (nuş), yarisı isə tənəsi (niş) ilə yazılıb. Digər beytdə yüz bəhr (dərya) ilə bir cürə (damla) arasında təzad əlaqəsi vardır (211, 64b):

صد بحر را بجوش تلاطم گداختند
بجرعه که دردل دیوانه ریختند
Yüz dəryanı təlatum çoxqusu ilə əritdilər,
Sanki, divanənin ürəyinə bir damla tökdülər

Bu beytin birinci misrasında aydın xətlə zülfün qarası (səvad) arasında gizli təzad əlaqəsi var. Saçın qarası eyni zamanda küfr rəmzidir (211, 99a):

شد از خط مبین تو روشن سواد زلف
کوته نگشت قصه کفر از میان هنوز
Sənin aşkar xəttindən zülfün qarası aydın oldu,

Hələki, küfr qissəsi bu arada qısalmadı.

Şərab motivi ifadə edilən digər beytdə huşyar (ayıq) ilə bihuşluq arasında aydan təzad əlaqəsi vardır (211, 41b):

نتوان یافت وصل او هشیار

دختر رز نگار بیهوشیت

Onun vüsəlini ayıq halda tapmaq olmaz,

Meynə qızı bihuşluq gözəlidir.

Başqa beytdə isə söz – məna oyunu ilə gülüş (xəndə) və ağlamaq (gerye) sözləri təzad təşkil etməklə ikinci mısradə əks sıra ilə təkrarlanaraq ləffü nəşr modeli yaradır (211, 128b-129a):

در خنده ای ز گریه بی اختیار من

در گریه ام ز خنده بی اختیار تو

Mənim ixtiyarsız ağlamağımdan sən gülüş içindəsen,

Sənin ixtiyarsız gülməyindən mən ağlamaqdayam.

Şair bəzən poetik paradoks qəlibindən yararlanır. Bu beytdə vəsl-haldan ləziz olması söylənilir (211, 94b-95a):

می شود از آرزوی وصل تو

در مذاقم تلخی هجران لذیذ

Sənin vəslinin arzusundan olur,

Mənim damağımda hicran acısı ləziz.

Bəzən isə təzad sənəti xəyali surət şəklində ifadə edilir (211, 51a/b):

گشایش دل عاشق بجز خیال تو نیست

که نام دوست قفل بسته را مفتاح

Aşıqın ürəyi yalnız sənin xəyalınla açılır,

Ki, dostun adı bağlı qıl üçün açardır.

Tənasüb

Şərq poetikasında eyni qəbildən olan mütənasib sözlərin silsilə kimi işlənməsi ənənəvi poetik qəliblərdəndir. Müsaibin qəzəllərində bu növ geniş işlənir. Bu beytə nəzər salağ (211, 108b-109a):

صفحه سیمین مصاحب از سواد کلک من
خوش نماید همچنان در صفحه رخسار خطّ

Musaib sim kimi səhifə mənim qələmimin qarısından (yazısından),

Üz səhifəsində olan xətt kimi xoş görünür

Beytdə qələm, yazı, səhifə və xətt mütənasib sözlər kimi işlənir. Bu beytə zəncir, silsilə və həlqə mütənasib sözlər kimi işlənir. Başqa beytə nəzər salağ (211, 14a):

زنجیر جنون بود نسب نامه مجنون
زان سلسله یک حلقه بود فاصله ما

Məcnunun nəşəbnaməsi cünun zənciri idi,

O silsiləyə görə bizim fasiləmiz bir hərqə idi.

Buna bənzər digər beytə diqqət yetirək (211, 106b):

خطش مشق جنون چشمش معلّم خامه ژگانش
خرد دیوانه زنجیر زلف عنبر افشانش

Xətti cünunluq məşqi, gözü müəllim, kirpikləri qələm,

Ağıl isə ənbər saçan zülfünün zəncirinin divanəsidir.

Xətt – məşq – qələm.

Ardıcıl sadalama

Müxtəlif sifət, hərəkət və ya əşyaların sadalanması mətn-də ritm və ahəng yaradır. Bir beytə nəzər salağ (211, 90a):

شکر ریزد نمک باشد سخن گوید روان بخشد
می انگیزد قدح نوشد لب یار این چنین باید
Şəkər tökür, duz səpir, söz deyir, həyat verir,
Mey coşdurur, qədəh içir, yarın dodağı bu cür olmalıdır.

Burada müxtəlif hərəkətlər ardıcıl sadalanır. Digər beytdə isə predmetlər oxşar halda sadalanır (211, 78b):

چه حسنست این چه شورا است این چه محبوب
که هر آینه را بنگرم عکس از او دارد
Bu nə hüsn, bu nə şür, bu nə məhbubdur,
Ki, hansı aynaya baxsam onun əksi vardır.

Aşağıdakı beytdə isə məşuqa xas müxtəlif sifətlər ardıcıl olaraq sadalanır (211, 139a):

گلعداری خوشادا شیرین لبی
لاله رنگی مه رخی سمین بری
Gül üzlü (yanaqlı), xoş əda, şirin dodaq,
Jalə rəngli, ay üzlü, gümüş bədənli.

Aşağıdakı beytdə yenə məşuqa xas altı gözəllik nişanələri ardıcıl verilir ki, bu da beytə ahəngdarlıq bəxş edir (211, 132b-133a):

خط و خال و چشم و ابرو کمرو میان و گیسو
همه جای آن پرپرو بهم آشنا نشسته
Xətti-xalı, gözü-qaş, incə beli və saçları,
O pərinin hər yeri bir-birinə uyğundur.

Füzuli + Hafiz

Müsaibin qəzəllərində Hafiz və Füzuliyə xas ənənəvi motivlər diqqəti cəlb edir. Belə motivlər biri nasehə olan tənqidi münasibətdir (211, 109b):

چون صدف گر مخزن دُرّ میکنی ناصح برو
گوش من هر گز ندارد با نصیحت اختلاط

Naseh, əgər sədəf kimi dürr xəzinəsi yaratsan da, get,
Mənim qulağımın heç vaxt nəsihətlə əlaqəsi olmur.

Digər tənqidi münasibət müddəiyədir, arif heç vaxt boş iddiaya əhəmiyyət vermir (211, 111b):

با مصاحب مدّعی چون دُم زند
پیش بلبل کی نماید قول زاغ

Muddəi Müsaib ilə necə dəm vura bilər,
Nə zaman bülbülün yanında qarğanın sözü keçər?

Öz ahı ilə fələyə ox vurmaq motivi də şairin beytlərində yer alır (211, 72b-73a):

مصاحب چرخ دارد دشمنی با من نمیداند
که تیر آه من یکشب بگردون میتواند شد

Müsaib, çərx mənimlə düşmənçilik edir, bilmir
Ki, bir gecə mənim ahımın oxu fələyə dəyə bilər.

Ənənəvi motivlərdən biri də aşiqin dərdinin çarəsizliyidir (211, 88a):

طبیبا در علاج من مکن اوقات خود ضایع
که داغ عشق بهتر کردن از دستم نمی آید

Ey təbib, mənim əlacım üçün öz vaxtını zay etmə
Ki, eşq yarasını sağaltmaq əlimdən gəlmir.

Şair naseh kimi vaizə də tənə ilə yanaşır və onun öyüdü müqabilində meyخانə küncünü seçir (211, 104a):

نشاء در پند واعظ هیچ نیست

ای مصاحب ساکن میخانه باش

Vaizin nısihətində heç nəşə yoxdur,

Ey Müsahib, meyخانənin sakini ol.

Digər bir məqam: aşiq vahid və vaiz kimi cənnət xəyalı ilə yaşamır, o, yalnız əzəli məşuqun vüsalını istəyir (211, 50a):

در حشر نظر جانب جنت نگشایم

باشم بوصول تو طلبکار و دگر هیچ

Həşrdə cənnət tərəfə nəzər salmaram,

Sənin vüsalının tələbkarı olaram və başqa heç nə!

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., Şirvani Y.Z. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985
2. Abizadə B.A. Məhəmməd Əmani. Bakı: Elm, 1977.
3. Abizadə B.A. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 1981.
4. Adilov M.I. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, 1991
5. Allahyarov G.H. Azərbaycan şeir mədəniyyəti: yaranma və təkamül dövrü. Bakı: Ozan, 1996
6. Araslı H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998
7. Araslı H.M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərnəşr, 1958
8. Aristotel. Poetika/Tərcümə, məqalələr və şərhlər A.Aslanovundur. Bakı: Azərnəşr, 1974
9. Atalar sözü/Tərtib edəni: Hüseynzadə Ə. Bakı: Yazıçı, 1982
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, Ic./Redaktorları: Araslı H.M., Quluzadə M.Y., Cəfərov M.C. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960
11. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları/Tərtib edəni: Cəfərzadə Ə.M. Bakı: Gənclik, 1991
12. Azərbaycan qəzəlləri/Tərtib edəni: Məmməd Nuru oğlu. Bakı: Azərnəşr, 1991
13. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. Bakı: Azərnəşr, 1976-1987
14. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik/ Z.M. Bün-yadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərnəşr, 1994
15. Bakıxanov A.M. Gülüstani-İrəm. Bakı: Möminin, 2001

16. Cabbarov X.M. Sənətkar, söz, üslub: Bədii üslubda obrazlılıq problemi. Bakı: Azərnəşr, 1993
17. Cahani Q.K. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri (XII-XVII). Bakı: Elm, 1979
18. Cahanşah Həqiqi. Seçilmiş əsərləri/Tərtib edəni: Rəhimov Ə. Bakı: Yazıçı, 1986
19. Cavad Heyət. İki dilin müqayisəsi. Bakı: Elm, 1991
20. Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1973
21. Çəmənəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1993
22. Dadaşzadə A.M. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı: Elm, 1980
23. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya: Fars yazıları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953
24. Dastanlar. «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» seriyasından/Tərtib edəni: Abdullayev B.A. Bakı: Yazıçı, 1987
25. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. 2 cildə, I c. Bakı: Maarif, 1979
26. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993
27. Ələvi N.X. Səfərnəmə/Farscadan tərcümə edəni: Məhərrəmov T.Ə. Bakı: Elm, 1997
28. Əlyazmalar kataloqu: 2 cildə, II c. Cümlələr/Redaktoru: Qəhrəmanov C.V. Bakı: Elm, 1977
29. Fəlsəfə: ensiklopedik lüğət/Baş redaktor: İ.Ö.Vəliyev. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1997
30. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə/Fars dilindən tərcümə edəni: Şükürova R.M. Bakı: Azərnəşr, 1992
31. Göyüşov N.C. Quran və irfan işığında: Hikmət və düşüncə

- karvanı həqiqət sorağında. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003
32. Göyüşov N.C. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001
- 32a. Göyüşov N.C. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş. Bakı: Nurlan. 2006
33. Hafız Şirazi. Seçilmiş şeirlər/Tərcümə edən: Hüseyni Ə. Bakı: Azərnəşr, 1967
34. Həmədəni Ə.S. İslamda Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiqin buyuruqları. Bakı: Elm, 1991
35. Hüseynov Ə.N. Qızılbaşlar. Bakı: Yazıçı, 1983
36. Hüseynzadə Ə.H. Siyasəti-fürusət/Tərtib edən: Bayramova O.Ə. Bakı: Elm, 1994.
37. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992
38. Kazımov Q.Ş. Qurbani. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990
39. Köçərli F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə/Tərtib edən: Ruqiyyə Qəmbər qızı. Bakı: Elm, 1978-1981
40. Köprülüzadə M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər/ Transliterasiya edən: Feyzullazadə V.M. Bakı: Sabah, 1996, 58s.
41. Qacar C.Ü. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri: qədim və orta əsrlər. Bakı: Nicat, 1997
42. Qayıbov H.Ə. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir: 2 cildə, II c./Çapa hazırlayanlar: Qəhrəmanov C.V., Cəmşidov Ş.A. Bakı: Elm, 1989
43. Qazi Bürhanəddin Əhməd. Divan/Tərtib edən: Səfərli Ə.Q. Bakı: Azərnəşr, 1988
44. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994
45. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ: etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990

46. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1982
47. Qətran Təbrizi. Divan/Tərtib edəni: Beqdeli Q. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967
48. Quliyev A.İ. Əhvədi Marağalı və Əssar Təbrizinin siyasi-hüquqi görüşləri. Bakı: Azərnəşr, 1994
49. Quliyeva M.H. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991
50. Quluzadə M.Y. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965
51. Qur'ani-Kərim.Tərcümə edənlər: Bünyadov Z.M., Məmmədaliyev V.M. Bakı: «Olimp» konserni - Kiyev: «Poligraf-kniqa», 1991
52. Mahmudov M.R. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972
53. Məhrəliyev E.Q., Axundov Ə.N. Şirvanilər. Bakı: Elm, 1996
54. Məhəmməd Əmani. Əsərləri/Tərtib edəni: Səfərli Ə.Q. Bakı: Yazıçı, 1983
55. Məhəmməd Füzuli. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII c./Tərtib edənlər: Mirəhmədov Ə.M., Qasımova E.K. Bakı: Elm, 1986, 484s.
56. Məhəmməd Füzuli. Divan/Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə H.M.Əliyevindir. bakı: Şərq-Qərb, 1996
57. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun/Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə A.İ.Babayevanıdır. Bakı: Şərq-Qərb, 1996
58. Məhərrəmov T.Ə. Əşrəf Marağayi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000
59. Məmmədov A.Y. Oğuz səltənəti. Bakı: Azərnəşr, 1992
60. Məmmədova M.Q. Lütəli bəy Azər və Azərbaycan ədə-

biyyatı. Bakı: Örnək, 2001

61. Məmmədova Ş.K. «Xülasət ət-təvarix» Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm

62. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqazıyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990

63. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1988

64. Muradova M.Q. Səjiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1999

65. Musayeva A.Ş., Musayev C.S. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1997.

66. Nağısoylu M.Z. Quran hekayətləri. Bakı: Nurlan, 2001

67. Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə: XIX əsr Rusiya-İran-Azərbaycan münasibətləri/Farscadan tərcümə edən: Axundov N.F. Bakı: Yazıçı, 1993

68. Nəsimi S.İ. Əsərləri: 3 cildə/Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə C.V.Qəhrəmanovundur. Bakı: Elm, 1973.

69. Nəsimi S.İ. Mən bu cahana sığmazam/Tərtib edən: Səfərli Ə.Q. Bakı: Gənclik, 1991, 384s.

70. Nəsiri M.Ə. Lisanüt-teyr/Mətni transliterasiya edənlər: Nağısoylu M.Z., Bayramlı S.S. Bakı: Tural-Ə, 2001

71. Nəvvab Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab. Tərcümə və tərtib edən: N. Qarayev. Redaktor: M.Sultanov. Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi arxiv. Əlyaması, Şifr. 175 (1-413), 176 (414-714); Makina çapı. Şifr. 152 (1-206), 153 (207-415), 154 (416-672), 155 (673-1058).

72. Nəzirli Ş.Ə. Qacarlar. Bakı: Şur, 1995

73. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, IV c./Tərtib edənlər: Əlizadə L.M., Araslı N.H. Bakı: Elm, 1985

74. Nizami Gəncəvi. Lirika/Tərtib edəni: Rüstəмова A.C. Bakı: Gənclik, 1980
75. Nurəliyeva T.N. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
76. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982
77. Paşayev M.Ə., Xəlilov P.I. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1988
78. Pənəhi Makulu. Ədəbi məlumat cədvəli. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962
79. Poemalar. «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» seriyasından/Tərtib edənlər: Xanbabayeva S.R., Kərimov T.H. Bakı: Yazıçı, 1988
80. Poetik məclislər: XIX əsr ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr/Tərtib edəni: Qarayev N.S. Bakı, Yazıçı, 1987
81. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı: II kitab/Çevirənlər: Yaqublu N., Şüküroğlu L. Bakı: Yazıçı, 1993
82. Ruhi Bağdadi. Divan: 3 cildə, I c./Tərtib edəni: Musayeva A.Ş. Bakı: Örnək, 2001
83. Rübailər aləmində/Tərtibi və farscadan tərcümənin müəllifi: Sultanov M.S. Bakı: Azər nəşr, 1989
84. Rüstəмова A.C. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl: janrın tarixi və poetikası (XII-XVII). Bakı: Elm, 1990
85. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları/Tərtib edəni: Tağıyev R. Bakı: Yazıçı, 1986
86. Selaniki Mustafa Əfəndi. Tarixi Selaniki: 1563-1600/Osmanlı türk dilindən tərcümə edəni: Bünyadov Z.M. Bakı: Elm, 1992
87. Seyidbəyli E.M. Qarabağ mülkiyyətinə aid arxeoqrafik

materiallar: Gövhərağa Cavanşirin sənədləri. Bakı: Nurlan, 2002

88. Seyidov M.Ə. Qövsü Təbrizi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963

89. Səfərli Ə.Q. Məsihi. Bakı: Gənclik, 1992

90. Sultanov M.S. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri. Bakı: Elm, 2000

91. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri: 2 cildə/Tərtib edən: Məmmədov Ə.Q. Bakı: Azərnəşr, 1975-1976.

92. Şərifli K.K. Mətnşünaslıq: VII-XIX əsr yazılı abidələri əsasında. Bakı: Tural-Ə, 2001

93. Şərifli K.K. Mətnşünaslığın əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2003

94. Şükürov S.C. Gəncəli Cavad xanın hekayəti. Gəncə: Gəncə, 1992

95. Təbrizdən dörd dəftər: atalar sözləri, məsəllər, hikmətlər/Tərtib edən: Azəroğlu Ə. Bakı: Azərnəşr, 1994

96. Təbrizi Ə.Q. Seçilmiş əsərləri/Tərtib edən: Araslı H.M. Bakı: ADU, 1958

97. Təbiyyət M.T. Danışməndani-Azərbaycan: görkəmli elm və sənət adamları/Tərcümə edənlər: İ.Şəms, Q.Kəndli, S.Tahir. Bakı: Azərnəşr, 1987

98. Vəliyev M.H. Azərbaycan: fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı: Azərbaycan, 1993

99. Yaşar Yücel. Qazı Bürhanəddin Əhməd və dövləti: 1344-1398/Türk dilindən çevirənlər: Bünyadov Z.M., Vəlixanlı N. Bakı: Elm, 1994

100. Zamanov N.Q. Nizami poeziyası və təsviri sənət. Bakı: Elm, 1981

101. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi: elmi-

publisistik və tarixi kitab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992

102. Ziyadxanov A.Ə. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993

103. Ziya Köyalp. Türkçülüyn əsasları/Azərbaycan türkcəsinə çevirəni: Mustafaoğlu E. Bakı: Maarif, 1991

104. VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, II c./Tərtib edənlər: Mirəhmədov Ə.M., Xanbabayeva S.R. Bakı: Elm, 1989

Rus dilində

105. Абдулзаде Ц.А., Гварамия Р.В., Мамащавили М.Г., Церетели Г.В. Каталог арабских, тюркских и персидских рукописей Института Рукописей имени К.С.Кекелидзе (коллекция К). Тбилиси: Мецниереба, 1969, 204с.

105 а. Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. Проблемы текста и поэтики. Москва: Наука, 1988

106. Бертельс Е.Э. Избранные труды: Низами и Физули. Москва: Издательство Восточной литературы, 1962

107. Бертельс Е.Э. Избранные труды: Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965

108. Есаи Х.Дж. Краткая история Албанской (1702-1722гг.). Подготовка к изданию академия З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1989

109. Каджар Ч.О. Каджары: из истории Азербайджанского народа. Баку: 2001

110. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги 15-18 веков. Москва: Книга, 1977

111. Лихачев Д.С. Текстология: краткий очерк. Москва-Ленинград: Наука, 1964

112. Нагиева Дж.М., Нуралиева Т.Н. Личные и казенные печати. Баку: Элм, 1991
113. Орбели И.А. Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления. Москва-Ленинград: Академии Наук СССР, 1961
114. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990

Türk dilində

115. Ağah S.Z. Divan edebiyatı. İstanbul: Enderun kitabevi, 1984
116. Tahir-ül-Mevlevi. Edebiyat Lüğati/Neşre hazırlayan: Kürkcüoğlu K.E. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973

Fars dilində

117. بدري آتابای. فهرست دیوانهای خطی کتابخانه سلطنتی. در دو جلد: جلد اول. تهران: در چاپخانه زیبا کتابخانه ملی، ۲۵۳۵ شاهنشاهی (=۱۳۹۶ه.ق؛ ۱۹۷۶م.)،
118. حسینی سید احمد، ملاعشی سید محمود. فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی. در ۲۶ جلد: جلد ۹. ایران: چاپخانه مهر استوار - قم
119. دانش پژوه محمد تقی. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. در ۱۵ جلد: مجلد یازدهم. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۰ ش. (=۱۹۶۱م)
- 120 a. در جستجوی حافظ (توضیح، تفسیر و تاءویل دیوان حافظ). رحیم ذو النور تهران: انتشارات زوار، ۱۳۶۷. جلد اول.
120. دهخدا علی اکبر. لغت نامه. در ۵۰ جلد. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۳۷-۱۳۴۱ ش.
121. سامی شمس الدین بیک. قاموس الاعلام. آلتی جلد. استانبول: مهران، ۱۳۰۶-۱۳۱۶
122. صفرلی ع. ق. دیوان مسیحی. تهران: مؤسسه فرهنگی انتشارات راستان،

- ۱۳۷۷ ش.
123. مدرّس میرزا محمد علی. ریحانة الادب. در هشت جلد: جلد چهارم. تهران: چاپخانه حیدری، ۱۳۶۹ ش. (= ۱۹۹۰ م.)، ۵۰۲ ص.
124. ش. (= ۱۹۶۸ م.) ۱۳۴۵ مشار خانبابا. فهرست کتابهای چاپی: از آغار (= ۱۸۰۸ م.) تا آخر سال
- در دو جلد تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲ ش. (= ۱۹۷۳ م.)، رویهم ۳۴۶۲ ص.
125. معانی احمد گلچین. تاریخ تذکره های فارسی. در دو جلد: جلد اوّل. تهران: گنجینه فهرست و کتابشناسی، ۱۳۴۸ ش. (= ۱۹۶۹ م.)، ۷۶۵ ص.
126. معانی احمد گلچین. فهرست کتاب خطّی کتابخانه آستان قدس رضوی. در هشت جلد: جلد هفتم (۱). طوس-مشهد: انتشارات ارتاء کتابخانه، ۱۳۴۶ ش. (= ۱۹۶۷ م.)، ۵۲۸ ص.
127. معین محمد. فرهنگ فارسی. در شش جلد: تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیر کبیر، ۱۳۴۲-۱۳۵۲ ش. (= ۱۹۶۳-۱۹۷۳ م.)
128. منزوی احمد. فهرست نسخه های خطّی فارسی. در شش جلد: جلد سوم و چهارم. تهران: چاپخانه مؤسسه فرهنگی، ۱۳۵۱ ش. (= ۱۹۷۲ م.)، رویهم ۳۴۴۰-۱۸۴۵ ص.
129. منشی اسکندر بیك. تاریخ عالم آرای عباسی. در سه جلد. طهران: در دار الخلافه در کارخانه سلاله السادات آقا سیّد مرتضی، ۱۳۱۴ ش. (= ۱۹۳۵ م.)، ۸۶۸ ص.
130. نصر آبادی میرزا محمد طاهر اصفهانی. تذکره نصر آبادی: مشتمل بر شرح حال و آثار قریب هزار شاعر عصر صفوی. طهران: چاپخانه ارمغان، ۱۳۱۷ ش. (= ۱۹۳۸ م.) ۵۷۶ ص.

Ərəb dilində

131. آقا بزرگ الطهرانی. الذّریعة: الی تصانیف الشّیعة. عبارة عن ۲۴: القسم الثالث من الجزء التاسع و الجزء الثاني عشر. طهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۹۶۲-۱۹۶۴ م.
132. الداغستانی علی افندی حلی. فهرست الكتب التّزکیة و الفارسیة الجاویة المحفوظة بالکتبخانة الخدیویة المصریة. مصر: بالمطبعة العثمانیة، ۱۳۰۶، ۵۵۹

ص.

133. الطّرازى نصرالله مُبشّر. فهرست المخطوطات الفارسية. فى الجلدین: القسم الأول. القاهرة: مطبعة دار الكتب، ۱۹۶۶ م. ۳۵۸ ص.

Məqalələr

Azərbaycan dilində

134. Axundov N.F. «Qarabağ və Qarabağ-namə»lər/Qarabağnamələr, II c. Bakı: Yazıçı, 1991
135. Allahverdiyeva Ş. Təsəvvüf ideyalarının poeziyada tərənnümü/Filologiya məsələləri, №2. Bakı: Nurlan, 2003
136. Adilov M. Xaqani möhürü. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. X Respublika elmi konfransının materialları/. Bakı: Nurlan. 2006.
137. Bayramov S.S. XVIII əsr klassik bədii nəsr abidəsi «Lisan ət-teyr»/Əlyazmalar xəzinəsində, VI c. Bakı: Elm, 1983
138. Əhmədov Q., Onullahi S.M. Gəncənin qədim və orta əsrlər tarixi/Gəncə: tarixi oçerk. Bakı: Elm, 1994
139. Əkbərov T.V. Xətai Təbrizinin «Yusif və Züleyxa» əsərinin elmi-tənqidi mətninə dair/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, I c. Bakı: Elm, 1979
140. Ələkbərova N.M. Klassik aşıqlar əlyazmalarda/Əlyazmalar xəzinəsində, V c. Bakı: Elm, 1979
141. Əliyev F.M. Gəncə XVIII əsrdə/Gəncə: tarixi oçerk. Bakı: Elm, 1994
142. Əliyev R.M., Qəhrəmanov C.V. Rəhməti Təbrizinin «Divan»ı/Əlyazmalar xəzinəsində, IV c. Bakı: Elm, 1976
143. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanda mətnşünaslığın inkişafı tarixindən//Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı: 1970, №2

144. Əlizadə Ə.Ə. Əlyazmaları və arxiv materiallarından istifadə üsulları/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, Ic. Bakı: Elm, 1979
145. Fərmanov F. Fars dilində yazmış bəzi Azərbaycan müəllifləri haqqında/Əlyazmalar xəzinəsində, Vc. Bakı: Elm, 1979
146. Göyüşov N.C. Təsəvvüf rəmzlərinin əsas qaynaqları və təsnifatı/Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun 50 illiyinə həsr edilmiş VII Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Örnək, 2000
147. Heydərov M.B. Sufilik və Şah İsmayıl Xətai/AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004
148. Heydərzadə M.B. Səfəvilik və onun ideya məktəbi/Şərqi aktual problemləri: Tarix və müasirlik. Akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003
149. Həsənalıyev Z. İtaliyalı səyyah Azərbaycan haqqında//Elm və həyat, 1987, №3
150. Xəlilova F.A. Gəncəli Cavad xanın Milli ədəbi irsimizin qorunmasında rolu/AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004
151. Xəlilova F.A. Hafiz Şirazinin qəzəlinə Uğurlu xan Gəncəvinin nəzirəsi/Filologiya məsələləri, №3. Bakı: Nurlan, 2003
152. Xəlilova F.A. Müsahib Gəncəvi «Divan»ının Məşhəd nüsxəsi haqqında/AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. V elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Örnək, 1998

153. Xəlilova F.A. Müsaib «Divan»ının Məşhəd və Tbilisi əlyazma nüsxələrinin tekstoloji tədqiqi/Filologiya məsələləri, №2. Bakı: Nurlan, 2003

154. Xəlilova F.A. Müsaib Gəncəvi «Divan»ının Misir nüsxəsi haqqında/Şərqsünaslığın aktual problemləri. Professor V.M.Məmmədaliyevin yubileyinə həsr edilmiş respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2002

155. Xəlilova F.A. Müsaib Gəncəvi öz doğma yurdu haqqında/Şərqsünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003

156. Xəlilova F.A. Müsaib Gəncəvi poeziyasının bədii xüsusiyyətləri haqqında/Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 50 illiyinə həsr edilmiş VII Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Örnək, 2000

157. Xəlilova F.A. Müsaib Gəncəvinin türkcə şeirləri/Şərqi aktual problemləri: Tarix və müasirlik. Akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003

158. Xəlilova F.A. Uğurluxan Gəncəvi «Divan»ında «Təlmih»/Azərbaycan elmi və mədəniyyəti: Aktual problemlər mövzusunda elmi-praktik konfrans. Tezislər, №2. Bakı: Qərb Universiteti nəşriyyatı, 2003

159. Xəlilova F.A. Uğurluxan Gəncəvinin türkcə daha bir şeiri/AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi əsərləri. Tədqiqlər, №4. Bakı: Elm, 2003

160. Xəlilov Ş.X. Xətai və ümumxalq Azərbaycan dili/AMEA

M.füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. V elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Örnək, 1998

161. Xəzani Mir Mehdi. Kitabı-tarixi-Qarabağ/Qarabağnamələr, IIc. Bakı: Yazıçı, 1991

162. İsfahani M.M. «Xülasət əs-siyər» əsərinin «Şəmma əz-zikri Ziyadoğlu və ausəfi-Gəncə» fəslı. (Farscadan tərcümə edənı: Nağısoylu M.Z.)/Azərbaycan tarixi şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, III buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2001

163. Kazımı P. Kitab çapı tarixindən//Elm və həyat, 1987, №4

164. Kəndli Q.Ə. Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xidiviyyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında//Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1958, №3

165. Kərimov R. Qasım bəy Zakirin qeyri mətbu şeirləri. Filologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2008, №-1.

166. Kərimov R. Sədi Sani Qarabağının həyatı və bədii irsi/Oрта əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları/. Bakı: Nurlan. 2011.

167. Kərimov R. Sədi Sani Qarabağının həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2011.

168. Qasımov A.M., Kərimov P.Ə. Qövsı Təbrizi//Elm və həyat, 1984, №12

169. Qasımov X. Səfəvilər dövrü, din amili/Şərqi aktual problemləri: Tarix və müasirlik. Akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003

170. Qarabağı Mirzə Yusif. Tarixi-Safi/Qarabağnamələr, IIc. Bakı: Yazıçı, 1991

171. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı tari-

- xində/Əlyazmalar xəzinəsində, VIIIc. Bakı: Elm, 1987
172. Qəhrəmanov C.V., Qasımov A.M. Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik tədqiqi haqqında/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, Ic. Bakı: Elm, 1979
173. Quliyev A. Hacı Məhəmmədəli Şirvani və onun «Həqiqətül-həqayiq» əsərinin elmi-tənqidi mətni/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, I c. Bakı: Elm, 1979
174. Məhərrəmov T.Ə. Xosrov Dəhləvi əsərlərinin Bakı kitabxanalarındakı əlyazmaları/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, I c. Bakı: Elm, 1979
175. Məhərrəmov T.Ə. Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasının Yan Ripka və Vəhid Dəstgərdi çapları haqqında. I, II, III məqalə//AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı: Elm, 2001, №1-2, №3-4; Humanitar və ictimai elmlər seriyası, 2003, №1-4
176. Məhərrəmov T.Ə. Tənqidi mətn tərtibində vahid üsul yaradılması haqqında//Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı: Elm, 1974
177. Məmmədova T. Əski çap kitablarının təsnifi/Əlyazmalar xəzinəsində, Vc. Bakı: Elm, 1979
178. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, Ic. Bakı: Elm, 1979
179. Mirzə Adıgözbəy. Qarabağnamə/Qarabağnamələr, Ic. Bakı: Yazıçı, 1979
180. Musayeva A.Ş. Orta çağlar Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatından bir neçə yarpaq//Elm və həyat, 2001, №1-2
181. Nağısoylu M.Z. Ziyadoğlu nəslə haqqında dəyərli qaynaq/Azərbaycan tarixi şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, III buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2001

182. Namazov A. Qərbi Azərbaycan son orta əsrlərdə//Elm və həyat, 1997, №2
183. Nəcəfov N. Salman Mümtaz/Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, I c. Bakı: Elm, 1979
184. Salmanov Ş. Əziz Mirfeyzulla oğlu Mirəhmədov//AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2003, 1-4
185. Sultanov M.S. Orta əsr əlyazmalarında müəmma, onun tərtibi və kəşfi/Respublika Əlyazmaları Fondunun əsərləri, II c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963
186. Şərifov K.K. Əbdülğəni Nuxəvinin kolleksiyasında olan əlyazmaları haqqında/Əlyazmalar xəzinəsində, IV c. Bakı: Elm, 1976, s.129-139.
187. Şərifov K.K. XIX əsrin mətnşünas alimi Əbdülğəni Nuxəvi Xalisəqarizadə/Əlyazmalar xəzinəsində, V c. Bakı: Elm, 1979
188. Şıxıyeva S.M. Hürufiliyin irfani-ədəbi yönümü və Mövlana/Şərqşünaslığın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003

Rus dilində

189. Абдулзаде Ц.А. Описание и изучение Восточных археографических памятников в Институте Рукописей АН Груз.ССР/В сокровищнице рукописей, 6 т. Баку: Элм, 1983
190. Байрамов С.С. Текстологические исследование памятника Азербайджанской классической прозы 18 века «Лисанут-тейр»/В сокровищнице рукописей, 8 т. Баку: Элм, 1987
191. Мамедова Ф. К вопросу Албанском (Кавказском)

этносе/История Азербайджана по документам и публикациям. (Под редакцией академика З.М.Бунятова). Баку: Элм, 1990

Dissertasiyalar

192. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni və əsərlərinin elmi-tənqidi mətni: Filol.elm.nam.diss. Bakı: 1982

193. Seyidov F.S. Təbrizli Əlican Qövsinin həyat və yaradıcılığı: Filol.elm.dok..diss. Bakı: 1972

Avtoreferatlar

194. Бакиев Х.О. Творческий путь и просветительские взгляды Мирзо Сироджа Хакима. Душанбе. 2000

195. Гайнутдинова Л.Р. Пророфетология Корана: история пророков как элемент построения коранического текста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

196. Quliyeva M.H. Klassik Şərq poetikası və orta əsrlər Azərbaycan poeziyası: Filol.elm.dok.dis.avtoref. Bakı, 2001

197. Pənahova K.H. Əsirəddin Əbhərinin fəlsəfi görüşləri: Fəlsəfə elm.nam.dis.avtoref. Bakı: 2001

198. Магеррамов Т.А. Научно-критический текст поэмы «Матла ал-анвар» Амира Хосрова Дехлеви, ее текстологические и филологические исследования: Автореф. дис. док. филол. наук. Баку: 1975

Qəzet materialları

199. Xəlilova F.A. Azərbaycan şairi Müsahib Gəncəvi. «İncəsənət» qəz., Bakı, 1997, sentyabr-oktyabr, №2 (74)7.
200. Xəlilova F.A. Müsahib Gəncəvi «Divan»ının Tbilisi nüsxəsi. «Elm» qəz., Bakı, 2002, 31 dekabr, №33-34 (634-635)
201. Xəlilova F.A. Müsahib Gəncəvi «Divan»ının iki əlyazmasının müqayisəli tədqiqi, I və II məqalə. «Elm» qəz., Bakı, 2003, 27 fevral, №5-6 (646-647); 14 mart №7-8 (648-649)
202. Məhərrəmov T.Ə. Görkəmli şərqşünas. «Elm» qəz., Bakı, 1986, 25 fevral №9 (30)
203. Şərifov K.K. Misirdəki yazılı abidələrimiz. «Ədəbiyyat» qəz. Bakı, 2003, 23 may, №20

Arxiv materialları və əlyazma nüsxələri

204. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Şifr Q-1 (48) 9519, f.24, siy.1, iş 318, v.1.
205. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma cüng, A-78/4918, v.37^a-37^b.
206. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma cüng, B-685/3864, v.133^b.
207. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma cüng, B-844/13919, v.58^b.
208. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma cüng, B-861/13922, v.46^a-46^b.
209. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma cüng, B-1987/3145, v.92^b.
210. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Əlyazma

cüng, B-2258/16367, v.227^a-228^a.

211. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Gəncəvi Uğurlu xan Müsaib. Divan, fotosurət FS-718, 156v. [Məşhəddə saxlanılan nüsxə: 555/4759].

212. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Gəncəvi Uğurlu xan Müsaib. Divan, mikrofilm: MF-883, 131v. [Tbilisidə saxlanılan nüsxə: RK/61/197].

213. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Gəncəvi Uğurlu xan Müsaib. Divan, mikrofilm: MF-888, 122v. [Misirdə saxlanılan nüsxə: M-52/9295].

214. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Nadir şahın məktubları. S-494/224

FİRƏNGİZ XƏLİLOVA

MÜSAHİB GƏNCƏVİNİN DİVANI

Naşir: Ceyhun Əli
Texniki redaktor: Natiq Paşayev
Operator: Mələhət Əliyeva

Yığılmağa verilib: 17.03.2022
Çapa imzalanıb: 19.04.2022
Ş.ç.v. 12,5, Tiraj 200
“PrintMe” mətbəəsində çap olunub.
Tel: +994 70 216 78 88